

ЗМІСТ

Передмова

Змістовий модуль I. Вступ до педагогічної професії

Тема 1. Загальна характеристика педагогічної професії.....

Тема 2. Підготовка і професійне становлення педагога.....

Змістовий модуль II. Загальні основи педагогіки

Тема 1. Педагогіка в системі наук про людину.

Тема 2. Розвиток, соціалізація і виховання особистості.....

Тема 3. Педагогічний процес як система і цілісне явище.....

Змістовий модуль III. Теорія і навчання

Тема 1. Зміст освіти як фундамент базової культури особистості

Тема 2. Навчання в цілісному педагогічному процесі.

Тема 3. Принципи навчання.....

Тема 4. Методи і засоби навчання.....

Тема 5. Організаційні форми навчання

Тема 6. Контроль у процесі навчання.....

Змістовий модуль IV. Теорія виховання

Тема 1. Виховання в цілісному педагогічному процесі.....

Тема 2. Зміст виховання. Національна своєрідність виховання

Тема 3. Загальні методи виховання

Тема 4. Форми виховної роботи в загальноосвітньому навчальному закладі.....

Тема 5. Виховання особистості в колективі

Тема 6. Функції і основні завдання діяльності класного керівника

Тема 7. Родинне виховання особистості.....

Змістовий модуль V. Педагогічні технології

Тема 1. Сутність педагогічної технології і діяльність учителя.....

Тема 2. Технологія конструювання педагогічного процесу.....

Тема 3. Технологія здійснення педагогічного процесу.....

Тема 4. Технологія діагностики педагогічного процесу.....

Змістовий модуль VI. Управління педагогічними системами

Тема 1. Сутність і загальні принципи управління педагогічними системами..

Тема 2. Взаємодія соціальних інститутів в управлінні педагогічною системою

Тема 3. Підвищення кваліфікації й атестація педагогічних працівників.....

Список літератури

ЗМІСТ ЛЕКЦІЙ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1 ВСТУП ДО ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОФЕСІЇ

Тема 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОФЕСІЇ

ПЛАН

1. Загальна характеристика педагогічної професії.

2. Вимоги галузевого стандарту вищої освіти до особистості і компетентності педагога.

1.ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОФЕСІЇ

1.1. Історичні корені педагогічної професії.

Педагогічна діяльність – одна із найдавніших на Землі. Людина, турбуючись про продовження свого роду, завжди дбала і про передачу новому поколінню досвіду старших. Спочатку цю функцію в повному обсязі виконували батьки, пізніше – старійшини – найбільш мудрі й досвідчені люди. Слово **“вихователь”** має спільний корінь зі словом **“ховати”**, тобто оберігати дітей, допомагати їм легше входити в життя. У Стародавній Греції існували школи, і проводити туди дітей доручали рабу, якому можна було довіряти. Цих рабів називали **педагогами** (сполучення двох грецьких слів: **“пайдос”** – хлопчик, дитина, **“аго”** – веду), тобто дітоводами. Учителів називали **дидаскалами** (від гр. **“дидаско”** – навчати). Поняття **“учитель”** виникло в Київській Русі, коли суспільство зрозуміло, що необхідна спеціальна організація діяльності, спрямованої на передачу і здобуття знань та умінь. Учитель – і батько, і володар. Часто учителів називали **майстрами**, підкреслюючи тим самим глибину поваги до них і високий рівень їхньої духовної діяльності.

1.2.Функції педагога (призначення педагогічної професії).

Деякі педагоги виділяють дві основні **функції** педагога: культурно- просвітницьку та задоволення освітніх потреб членів суспільства.

Інші – розрізняють такі **функції**:

а) **соціальна** – трансформація вимог суспільства до особистості учня у вимоги учня до самого себе, допомога йому в адаптації до потреб сучасної соціокультурної ситуації, у розвитку його особистості і творчої індивідуальності;

б) **виховна** – створення оптимальних умов для гармонійного і всебічного розвитку особистості; цілеспрямований вплив на особистість з метою корекції її поведінки; передача загальнолюдських і національних морально-духовних цінностей;

в) **оберігаюча** – охорона від руйнівних впливів деструктивних сил, побудова гуманістичних стосунків;

г) **інформуюча** – поширення педагогічних знань серед батьків і громадськості, які не мають педагогічної освіти;

д) **навчальна** – керівництво навчальною діяльністю учнів, забезпечення умов для їх інтелектуального розвитку, озброєння способами самостійної пізнавальної діяльності;

е) **організаторська** – організація дитячих колективів, керівництво різними видами дитячої діяльності (навчанням, грою, працею).

1.3.Особливості професійної діяльності вчителя.

Педагогічна діяльність – діяльність специфічна, це діяльність, спрямована на розвиток, навчання і виховання школярів у навчально-виховному процесі. І навчання і виховання можливе лише при активній діяльності обох сторін: учителя і учня, вихователя і вихованця. Отже, діяльність педагога – це великою мірою *діяльність по організації самостійної навчальної та виховної діяльності дітей*. Педагогічну діяльність тому ще називають **метадіяльністю**. Інших професій, які б мали таку характеристику, немає.

У педагогічній діяльності *суб'єктом* є *вчитель*, вихователь; він є тим, хто здійснює цю діяльність. Але й *учень*, вихованець теж має бути *суб'єктом* – активним учасником цієї діяльності. Якщо для вчителя головною особою у навчально-виховному процесі буде учень – з його інтересами, особливостями, можливостями, - то лише тоді педагогічна діяльність буде ефективною – учень буде навченим, вихованим, розвиненим. Отже, **педагогічна діяльність – це діяльність по керівництву діяльністю учнів у навчально-виховному процесі**. Вчитель має:

- ставити учня в позицію активного суб'єкта навчання і виховання;
- розвивати здатність учня до самокерування;
- організовувати процес навчання і виховання як процес розв'язання навчально-виховних завдань на ґрунті творчої взаємодії.

Педагогічна діяльність має **позитивні та негативні сторони**.

До *позитивних* можна віднести:

- можливість професійного зростання;
- багатство соціальних зв'язків (з колегами, учнями, батьками);
- різноманітність форм діяльності;
- можливість задовольнити творчі потреби;
- гуманістичний характер (змушує займатись самовихованням, постійно розвиватися всебічно);
- відпустка влітку, тривалістю 56 днів.

До *негативних*:

- низька заробітна плата;
- регламентація поведінки, підвищені вимоги до морального обличчя;
- великі нервові затрати;
- підвищена відповідальність перед суспільством.

1.4. Педагогічна діяльність як процес розв'язання педагогічних ситуацій.

Педагогічна діяльність – це розв'язання низки педагогічних проблем або, як ще кажуть, педагогічних ситуацій. **Педагогічна ситуація – це фрагмент педагогічної діяльності, що містить суперечності між досягнутим і бажаним рівнем вихованості окремого учня (чи колективу).** Такі ситуації виникають *спонтанно* в навчально-виховному процесі (хтось чогось не зрозумів, хтось помилився, здійснив негарний непродуманий вчинок) або *спеціально створюються вчителем* (з виховною метою) чи *учнем* (навмисне).

Для вчителя важливо усвідомити педагогічну ситуацію і сформулювати свою педагогічну мету. Як і всяка діяльність, педагогічна розпочинається з **постановки мети** (інколи її ще називають **педагогічною задачею**). *Особливість мети педагогічної діяльності* полягає в тому, що з одного боку, загальна мета виховання – суспільна мета; вона задається суспільством через державні документи (закони, доктрини, концепції тощо), а з іншого, у кожній педагогічній ситуації учителю треба, пам'ятаючи про загальну мету, розв'язувати ще й негайні завдання, тактичні й оперативні: швидко відреагувати, дати певні настанови, виробити доцільні засоби впливу, організувати діяльність. Тому розрізняють *педагогічну мету* (завдання):

- віддалену, стратегічну, що потребує мудрості;
- близьку, тактичну, що потребує умінь;
- конкретну, оперативну, що потребує інтуїції (інтуїція – це поєднання мудрості й умінь).

Професійне **розв'язання педагогічної ситуації** передбачає:

- аналіз ситуації, вивчення особливостей особистості учня;
- детальну розробку проекту рішення;
- його практичну реалізацію;
- аналіз результату.

1.5. Структура педагогічної діяльності.

Педагогічна діяльність має свою структуру, яка складається з низки взаємозумовлених **компонентів** (інколи їх називають змістовими компонентами, оскільки вони розкривають суть змісту педагогічної діяльності).

Діагностична діяльність – вивчення індивідуально-психічних особливостей і вихованості школярів, виявлення і визначення їхньої освіченості, навичок і вмінь, необхідних для навчальної діяльності та життя. (К.Д.Ушинський: перш, ніж виховувати особистість, треба її вивчити).

Орієнтовно-прогностична діяльність – визначення конкретних цілей, змісту і методики навчально-виховної діяльності на основі знання рівня індивідуальної підготовленості окремих вихованців, злагожденості та згуртованості колективу (тобто діагностичної роботи).

Конструктивно-проектувальна діяльність – відбір матеріалу, композиція його, проектування навчально-виховної роботи, вибір її методів і прийомів. Вона потребує педагогічного мислення, педагогічної спрямованості, ініціативи, творчості, глибоких психолого-педагогічних знань.

Організаційна діяльність – організація власної поведінки педагогом, педагогічної взаємодії, спільної з учнями діяльності, самостійної роботи учнів тощо.

Комунікативно-стимулююча діяльність – встановлення взаємин зі школярами на гуманістичній основі (Ш.Амонашвілі: яке спілкування, таке й виховання).

Аналітично-оцінювальна діяльність – аналіз власних дій, дій вихованців, виявлення позитивних і негативних сторін власної педагогічної діяльності, порівняння отриманих результатів із запланованими.

Гностична діяльність – постійне підвищення педагогічної майстерності і культури вчителя за рахунок самоосвіти.

Дослідницько-творча діяльність – постійний пошук кращих шляхів здійснення педагогічної діяльності. Вона пронизує усі інші компоненти діяльності – де нема творчості, там нема виховання.

1.6. Педагогічна компетентність.

Зміст професійної діяльності визначає коло необхідних педагогу знань та умінь, рівня його компетентності. Професійна компетентність визначається шляхом співставлення конкретних характеристик діяльності вчителя з професіограмою. *Професіограма* – це психофізичний аналіз, опис і характеристика професійно значущих якостей, що їх вимагає професія (ідеальний образ професіонала).

Компетентний педагог **повинен мати**:

- глибоку педагогічну ерудицію;
- педагогічну культуру;
- розвинене педагогічне мислення.

Він повинен також **уміти**:

- формулювати і розв'язувати педагогічні задачі;
- організовувати педагогічний процес як взаємодію і співробітництво;
- конструювати навчальний матеріал, як систему пізнавальних завдань, формувати уміння і навички учнів учитися самостійно;
- орієнтуватися на наявний рівень розвитку дитини, її індивідуальні особливості та можливості їх розвитку й саморозвитку;
- прогнозувати і проектувати свою діяльність, передбачати можливі результати, можливі труднощі на шляху їх досягнення і способи їх подолання;
- доступно пояснювати матеріал, зацікавлювати учнів своїм предметом;
- аналізувати й оцінювати результати своєї діяльності;
- постійно вчитися.

Розвитку цих умінь сприяє наявність у вчителя **педагогічних здібностей**, які забезпечують ефективність педагогічної діяльності:

- академічних (здатності вчитися);
- творчих (здатності на прийняття неординарних рішень);
- дидактичних (доступно пояснювати);
- мовних (яскраво, образно, зрозуміло доносити інформацію);
- перцептивних (правильно сприймати людей);
- комунікативних (спілкуватися, вести діалог);
- організаторських;
- прогностичних;
- конструктивних;
- динамічних (впливати словом: переконувати і навіювати).

Компетентний педагог має володіти ще й **педагогічною технікою** – системою умінь, які допомагають йому яскравіше виразити себе, більш ефективно налагодити навчально-виховний процес, яка складається з умінь управляти своїм самопочуттям, організмом, емоціями, взаємодіяти з учнями.

Педагогічна компетентність характеризується наявністю таких **якостей**, як:

- педагогічна інтуїція;
- здатність до імпровізації;
- креативність (здатність до творчості);
- педагогічний оптимізм (віра в себе і в своїх учнів);
- педагогічна рефлексія (здатність до самоаналізу);

- педагогічна емпатія (уміння поставити себе на місце учня);
- педагогічна атракція (установка на повагу до учня);
- екстравертність (відкритість у спілкуванні)

та **моральних характеристик особистості:**

- любов до дітей; гуманність; тактовність; доброта;
- вимогливість; справедливість; чесність;
- терпеливість; порядність; відповідальність;
- об'єктивність; щедрість; доброзичливість;
- чуйність; самокритичність тощо.

1.7.Гуманістична спрямованість особистості вчителя.

Найголовнішим у професії педагога є гуманістична спрямованість його особистості. Менш за все педагог має піклуватися про власне самоствердження, про свій авторитет (хоч це теж потрібно). Головне для вчителя – вихованець, спряння його самоактуалізації, допомога йому в адаптації до соціального середовища, вибір таких засобів педагогічної взаємодії, які б найбільше сприяли реалізації виховних ідеалів.

Вчитель, який не любить учнів, не любить свою професію – не педагог, а заробітчанин. У письменниці Ф.Вігдорової можна зустріти такі слова: *“Любиш ти – ти вчитель, не любиш – вчителя нема, є тільки рядок у відомості про зарплату”*.

Прекрасно висловився з цього приводу російський письменник Л.Толстой: *“Якщо вчитель має тільки любов до справи, він буде добрим учителем. Якщо вчитель відчуває тільки любов до учня, як батько, мати, він буде кращим за того вчителя, який прочитав усі книжки, але не відчуває ні любові до справи, ні до учнів. Якщо вчитель поєднує в собі любов до справи і до учнів, він – досконалий учитель”*.

Великого значення особистості вчителя у вихованні надавав К.Д.Ушинський. Він стверджував: *“У вихованні все має ґрунтуватися на особистості вихователя, тому що виховна сила виливається тільки з живого джерела людської особистості. Ніякі статuti і програми, ніякий штучний організм закладу, як би хитро він не був придуманий, не може замінити особистості у справі виховання... Без особистого безпосереднього впливу вихователя на вихованця справжнє виховання, що проникає в характер, неможливе. Тільки особистість може діяти на розвиток і визначення особистості, тільки характером можна сформувати характер.”*

1.8.Педагогічна майстерність, її витoki, структура, шляхи розвитку.

Високий рівень педагогічної діяльності прийнято називати педагогічною майстерністю. Питанню формування майстерності вчителя приділяли передові педагоги всіх часів. Педагогічна діяльність прирівнювалась не стільки до ремесла, скільки до мистецтва. Видатний чеський педагог Я.А.Коменський ще в XVII столітті назвав її універсальним мистецтвом навчати всіх і кожного. Найвищим мистецтвом назвав педагогіку К.Д.Ушинський. Розвиток промислового виробництва, матеріалізму і прагматизму як філософської бази педагогіки в XIX – XX століттях привели до онаучування педагогіки – спроби звести все до розуміння її законів і закономірностей, реалізації принципів, наукового підходу до вибору педагогічних засобів у вихованні та навчанні. Сучасний етап – спроба відродити на більш високому рівні мистецькі начала педагогіки. Недаремно А.С.Макаренко назвав свою кращу книгу “Педагогічною поемою”. Він вважав педагогічну майстерність мистецтвом, але таким мистецтвом, якому можна і треба навчатись. “Мистецтво вихователя, - зауважував він, - не є якимось особливим мистецтвом, що вимагає таланту, але це є спеціальність, якої треба навчитись, як треба навчити лікаря його майстерності, як треба навчити музиканта”.

Великого значення становленню майстерності вчителя надавав В.О.Сухомлинський, вважав, що “мистецтво і майстерність педагога якраз і полягають у вмінні поєднувати сердечність із мудрістю”, багато зусиль доклав до розвитку майстерності вчителів Пависької школи, яку він очолював з 1948 до 1970 року.

Гуманістичні засади професії педагога та його педагогічної майстерності збагачили вчителі-новатори (80-і роки XX ст.): Ш.Амонашвілі, Є.Ільїн, В.Шаталов, С.Лисенкова, Т.Гончарова та інші.

Ш.Амонашвілі – ще й педагог-романтик. Романтизмом насичені його книги “Здрастуйте, діти!”, “Как живет, дети?”, “Единство цели”. А у своєму есе “Усмішко, де ти?” він

переконує вчителів у необхідності усміхатися до дітей. “Педагог, позбавлений усмішки, не може не нашкодити своїм вихованцям”, - стверджує він.

Зробимо з усього викладеного висновок про суть і структуру майстерності педагога.

Автори підручника “Педагогічна майстерність”, викладачі Полтавського педагогічного університету, які започаткували вивчення курсу “Основи педагогічної майстерності”, на чолі із І.А.Зязюном, тогочасним ректором і натхненником цієї роботи, дають таке визначення.

Педагогічна майстерність – це комплекс властивостей особистості, що забезпечує високий рівень самоорганізації професійної діяльності на рефлексивній основі.

Вони визначають такі **компоненти** педагогічної майстерності:

- гуманістичну спрямованість особистості педагога;
- професійну компетентність;
- педагогічні здібності;
- педагогічну техніку.

Рівень педагогічної майстерності, який мають випускники вищих навчальних закладів, визначається ними як *базовий* – педагог володіє основами педагогічної майстерності. Працюючи в навчальному закладі, педагог оволодіває *досконалим* рівнем педагогічної майстерності, який характеризується чіткою спрямованістю дій педагога, а пізніше і *творчим* рівнем, для якого властива творчість у педагогічній діяльності, діяльність базується на результатах рефлексивного аналізу, педагог самостійно конструює оригінальні, педагогічно доцільні прийоми та методи взаємодії.

1.9. Педагогічна культура.

Вершиною педагогічного досвіду та майстерності, розвитку особистості педагога є педагогічна культура. **Під педагогічною культурою розуміють оволодіння педагогом педагогічним досвідом людства, ступінь його досконалості в педагогічній діяльності, досягнутий рівень розвитку його особистості.**

Основні **складові** педагогічної культури:

- педагогічна спрямованість;
- психолого-педагогічна ерудиція;
- педагогічний досвід;
- педагогічна майстерність;
- гармонія високорозвинутих інтелектуальних і моральних якостей;
- уміння продуктивно поєднувати навчально-виховну та науково-дослідницьку діяльність;
- педагогічна творчість;
- сукупність професійно важливих якостей;
- постійне самовдосконалення.
-

2. Вимоги галузевого стандарту вищої освіти до особистості і компетентності педагога.

2.1. Державна політика в сфері освіти.

Напрями державної політики в сфері освіти визначено Конституцією України та державними документами, які стосуються проблем школи, освіти, виховання.

У **Державній національній програмі „Освіта”** (1993 р.) зафіксовані **стратегічні завдання** реформування освіти в Україні на кінець XX – початок XXI століття:

- відродження і розбудова національної системи освіти як найважливішої ланки виховання свідомих громадян Української держави;
- формування освіченої, творчої особистості, становлення її фізичного і морального здоров’я, забезпечення пріоритетності розвитку людини, відтворення культури і духовності в усій різноманітності вітчизняних та світових зразків;
- виведення освіти в Україні на рівень освіти розвинутих країн світу шляхом докорінного реформування її концептуальних, структурних, організаційних засад;

- подолання монопольного становища держави в освітній сфері через створення на рівноправній основі недержавних навчально-виховних закладів;
- формування багатогранної інвестиційної політики в галузі освіти.

Закон України „Про освіту” (нова редакція, 1996р.) утверджує право громадян України на освіту, формулює мету, основні засади та принципи освіти, розкриває структуру освіти, встановлює освітні та освітньо-кваліфікаційні рівні, узагальнює права та обов’язки педагогічних працівників.

Детальні вимоги до знань, умінь та особистості вчителя закріплені у **Кваліфікаційних характеристиках педагогічних працівників**.

Закони України „Про дошкільну освіту”, „Про загальну середню освіту”, „Про позашкільну освіту”, „Про професійно-технічну освіту”, „Про вищу освіту” конкретизують і розвивають положення Закону „Про освіту” щодо відповідного компонента освіти.

Досягнуті результати розбудови національної системи освіти, її демократизації за роки незалежності України проаналізовано на II Всеукраїнському з’їзді працівників освіти (жовтень 2001 р.). Їх подальшу стратегію визначено у **Національній доктрині розвитку освіти**. Нею визначено систему концептуальних ідей та поглядів на стратегію і основні напрями розвитку освіти у I чверті XXI століття. Тут сформульовано мету і основні напрями державної політики України щодо розвитку освіти, дається характеристика змісту освіти, визначено шляхи забезпечення державою якісної освіти на всіх рівнях. При визначенні державної політики враховано світові тенденції розвитку освіти протягом життя, впровадження інформаційно-комунікаційних технологій, поєднання освіти і науки, демократизація та гуманізація стосунків учасників освітнього процесу, вихід освіти, здобутої в Україні, на ринок світових освітніх послуг.

Мета державної політики щодо розвитку освіти полягає у створенні умов для розвитку особистості і творчої самореалізації кожного громадянина України, вихованні покоління людей, здатних ефективно працювати і навчатися протягом життя, оберігати й примножувати цінності національної культури та громадянського суспільства, розвивати і зміцнювати суверенну, незалежну, демократичну, соціальну та правову державу, як невід’ємну складову європейської та світової спільноти.

Пріоритетними напрямами державної політики щодо розвитку освіти є:

- особистісна орієнтація освіти;
- формування національних і загальнолюдських цінностей;
- створення для громадян рівних можливостей у здобутті освіти;
- постійне підвищення якості освіти, оновлення її змісту та форм організації навчально-виховного процесу;
- розвиток системи безперервної освіти та навчання протягом життя;
- розширення україномовного освітнього простору;
- забезпечення освітніх потреб національних меншин;
- забезпечення економічних і соціальних гарантій для професійної самореалізації педагогів, науково-педагогічних працівників, підвищення їх соціального статусу;
- розвиток дошкільної, позашкільної, загальної середньої освіти у сільській місцевості та професійно-технічної освіти;
- органічне поєднання освіти і науки, розвиток педагогічної та психологічної науки, дистанційної освіти;
- запровадження освітніх інновацій, інформаційних технологій;
- створення індустрії сучасних засобів навчання і виховання, повне забезпечення ними навчальних закладів;
- створення ринку освітніх послуг та його науково-методичного забезпечення;
- інтеграція вітчизняної освіти до європейського та світового освітнього просторів.

З метою визначення основних заходів, спрямованих на розв’язання проблем, пов’язаних з підготовкою, професійною діяльністю та післядипломною освітою педагогічних працівників постановою Кабінету міністрів України від 28 березня 2002 р. затверджена **Державна програма „Вчитель”** („Освіта України” від 2.04.2002 р.)

Мета: визначення невідкладних і перспективних заходів щодо реалізації основних напрямів модернізації системи освіти з урахуванням вимог сучасного інформаційно-

технологічного суспільства, забезпечення економічних і соціальних гарантій професійної самореалізації педагогічних працівників та утвердження їх високого соціального статусу в суспільстві.

Основні завдання:

- оптимізація кадрового забезпечення навчальних закладів;
- модернізація системи підготовки педагогічних працівників;
- оновлення змісту і форм професійної діяльності педагогічних працівників, удосконалення післядипломної освіти;
- підвищення ролі вчителя у формуванні громадянського суспільства;
- поглиблення міжнародного співробітництва у сфері новітніх педагогічних технологій та розширення співпраці з діаспорою;
- підвищення рівня соціально-економічного і фінансового забезпечення підготовки педагогічних працівників, їх професійної діяльності та післядипломної освіти.

Програму розроблено на період до 2012 року з урахуванням поступовості переходу загальноосвітніх навчальних закладів на новий зміст, структуру і 12-річний термін навчання.

2.2. Державні стандарти освіти.

Закон України „Про освіту”(ст.15) визначає, що „Державні стандарти освіти встановлюють вимоги до змісту, обсягу і рівня освітньої і фахової підготовки в Україні. Вони є основою оцінки освітнього та освітньо-кваліфікаційного рівня громадян незалежно від форм одержання освіти. Державні стандарти освіти розробляються окремо з кожного освітнього та освітньо-кваліфікаційного рівня і затверджуються Кабінетом Міністрів України”.

Затверджені вже державні стандарти для початкової та середньої школи. Завершується розробка стандартів вищої освіти.

Затверджено **галузеві стандарти** вищої освіти за різними спеціальностями напряму „Педагогічна освіта”, кваліфікації „бакалавр педагогічної освіти, вчитель середньої загальноосвітньої школи II ступеня”, (термін навчання 4 роки). В них узагальнюються вимоги з боку держави, світового співтовариства та споживачів випускників до змісту освіти і навчання.

Галузевий стандарт містить освітньо-кваліфікаційну характеристику (ОКХ) випускника вищого навчального закладу та освітньо-професійну програму (ОПП).

Освітньо-кваліфікаційна характеристика (ОКХ) випускника відображає соціальне замовлення на підготовку фахівця з урахуванням аналізу професійної діяльності та вимог до змісту освіти та навчання з боку держави та окремих замовників фахівців.

ОКХ – це державний нормативний документ, в якому узагальнюється зміст освіти, тобто відображається місце фахівця в структурі господарства держави і вимоги до його компетентності, інших соціально важливих властивостей та якостей.

ОКХ встановлює галузеві кваліфікаційні вимоги до соціально-виробничої діяльності випускника вищого навчального закладу з певної спеціальності та освітньо-кваліфікаційного рівня і державні вимоги до властивостей та якостей особи, яка здобула певний освітній рівень відповідного фахового спрямування.

ОКХ визначає, яку професійну роботу здатний виконувати фахівець.

Також ОКХ визначає: типи діяльності, типові задачі діяльності та уміння, які повинен мати випускник ВНЗ. Наприклад:

Тип діяльності	Назва типового завдання діяльності	Шифр типового завдання діяльності	Зміст уміння	Шифр уміння
	Складання плану роботи класного керівника		Володіти знаннями про види діяльності і обов’язки класного керівника. Усвідомлювати і вміти аналізувати	

			педагогічні завдання, пов'язані з виконанням обов'язків класного керівника і т.д.	
--	--	--	---	--

Освітньо-професійна програма (ОПП) є державним нормативним документом, в якому визначається нормативний зміст навчання, встановлюються вимоги до змісту, обсягу та рівня освітньої та професійної підготовки фахівця відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня певної спеціальності.

Зміст і структура ОПП передбачає

– розподіл часу за видами і формами діяльності студентів; максимальний обсяг навчального навантаження студента протягом тижня (54 год.), теоретичного навчання (28 год.)+ фізвиховання, тривалість канікул (2+ 6–8 тижнів).

ОПП передбачає такі цикли підготовки:

- гуманітарну;
- соціально-економічну;
- природничо-математичну;
- професійно орієнтовану (професійну і практичну).

Кожен із циклів має нормативну і варіативну частини (дисципліни, які встановлює навчальний заклад та дисципліни за вибором студентів).

Професійно-педагогічна підготовка здійснюється шляхом вивчення таких дисциплін :

- психологія – 216/4;
- педагогіка – 216/4;
- вікова фізіологія і валеологія – 108/2;
- методика навчання – 216/4.

Література для самоосвіти

1. Державна Національна програма „Освіта”.– К., 1994.
2. Державна програма „Вчитель” // Освіта України.– 2004.– 21 квітня.
3. Закон України „Про освіту”.– К., 1996.
4. Кваліфікаційні характеристики педагогічних працівників: Вчитель // Освіта.– 1994.– 26 січня.
5. Конституція України. – К.,1996.
6. Кузьминський А.І., Омельченко В.Л. Педагогіка: Підручник.– К.: Знання-Прес, 2003.– С.15–25.
7. Національна доктрина розвитку освіти.– К., 2002.
8. Педагогіка: Хрестоматія /Уклад.: А.І.Кузьмінський, В.Л.Омеляненко. – К.: Знання-Прес, 2003. – С.13-31.
9. Педагогічна майстерність /За ред. І.А.Зязюна.– К.: Вища школа, 1997.– С. 8 – 26, 38– 44.
10. Ягупов В.В. Педагогіка: Навчальний посібник.– К.: Либідь, 2003.–160-194.

Тема 2. ПІДГОТОВКА І ПРОФЕСІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ ПЕДАГОГА

1. Педагогічна підготовка у ВНЗ.
3. Педагогічне самовиховання та професійний саморозвиток

.

1.Педагогічна підготовка у ВНЗ.

Базова педагогічна дисципліна – **педагогіка**. Крім того, студенти педагогічних спеціальностей здобувають **основи педагогічної майстерності**.

Теоретична педагогічна підготовка згідно з Концепцією педагогічної освіти, схваленою колегією Міністерства освіти України 23 грудня 1998 року, протокол № 17/1-5, має складатися з вивчення таких педагогічних дисциплін:

- вступ до спеціальності;

- дидактика;
- теорія виховання;
- історія педагогіки;
- педагогічна майстерність;
- порівняльна педагогіка;
- сучасні педагогічні технології;
- основи педагогічного експерименту;
- педагогічна кваліметрія тощо.

Галузеві стандарти підготовки бакалавра пропонують вивчення базової дисципліни **педагогіки**, яка складатиметься з таких розділів:

- вступ до педагогічної професії;
- загальні основи педагогіки;
- теорія освіти і навчання;
- теорія виховання;
- педагогічні технології;
- управління педагогічними системами;
- історія освіти і педагогічної думки.

У варіативну частину циклу увійшов курс „**Основи педагогічної майстерності**”.

Практична педагогічна підготовка здійснюватиметься через педагогічні практики (навчальні та фахові). У У семестрі – тижнева навчальна психолого-педагогічна практика, у УІ – така ж методична, у УІІ – літня педагогічна практика(4 тижні), у УІІІ – активна педагогічна практика (6 тижнів) у школах міста.

Бакалавр- випусник зможе працювати на встановлених галузевим стандартом посадах або продовжувати навчання за освітньо-кваліфікаційним рівнем „ магістр”, а можливо – відразу „магістр” (це питання ще до кінця не розв’язане).

Після закінчення навчання педагогічний працівник через 3 роки роботи в школі, а потім кожних 5 років здобуває післядипломну освіту у формах перепідготовки на іншу спеціальність (якщо є потреба або бажання) та підвищення кваліфікації у відповідних закладах і підрозділах післядипломної освіти.

Підвищення вчителем педагогічної кваліфікації є основною умовою допуску його *атестації* – якій він підлягає щорічно. **Атестація педагогічного працівника – це визначення його відповідності зайнятій посаді, рівню кваліфікації, залежно від якого та стану педагогічної роботи йому встановлюється кваліфікаційна категорія, визначається тарифний розряд оплати праці, присвоюється педагогічне звання.**

Кваліфікаційні категорії визначені Кваліфікаційними характеристиками педагогічних працівників, є такими: *вчитель, вчитель II категорії, вчитель I категорії, вчитель вищої категорії*. Вчителю вищої категорії може бути присвоєне педагогічне **звання**: *старший вчитель і вчитель-методист*.

2. Педагогічне самовиховання та професійний саморозвиток.

Успішність як професійно-педагогічної підготовки у ВНЗ, так і подальшого професійного становлення великою мірою залежить від того, як він володіє культурою **самовиховання** як **процесу самостійного свідомого саморозвитку особистості, спрямованого на вироблення у себе професійно значущих якостей та умінь.**

Самовиховання супроводжує процес оволодіння педагогічними дисциплінами. Самостійна робота з матеріалом складає більше половини часу, виділеного на вивчення педагогіки.

Професійне самовиховання починається із *переходу студента з позиції учня на позицію вчителя*. Власне навчання в школі, роботу своїх учителів, класних керівників, зрештою викладачів університету студент починає бачити іншими очима, аналізувати з позиції „ колеги”, намагається уявити себе на місці вчителя, уявити свої дії, вибирати оптимальні засоби педагогічної взаємодії, керуючись педагогічною теорією.

Активніше цей процес відбувається під час практичної педагогічної діяльності. Щоб самовиховання студента не було хаотичним, необхідно скласти чітку систему роботи над собою: **програму професійного самовиховання**. Перш за все сформулювати мету . *Метою професійного*

самовиховання є здобуття знань, умінь, навичок, формування особистісних якостей, необхідних учителю.

Загальними умовами для досягнення мети є:

- виникнення потреби у самовихованні;
- наявність уміння самоспостереження і самопізнання;
- уміння аналізувати і оцінювати свої вчинки і діяльність;
- уміння проектувати зміни у своїй особистості;
- психологічна готовність до активної, цілеспрямованої і систематичної роботи над собою;
- свідоме управління своєю поведінкою, своїм фізичним і психічним станом;
- віра в свої сили і можливості.

Для складання програми роботи над собою в професійному плані необхідно з'ясувати рівень своїх прагнень і можливостей: наявність педагогічних здібностей, інших професійно важливих якостей особистості, особливо тих, які стосуються налагоджених взаємин із людьми, проаналізувати, які якості і властивості розвинені краще, а над якими треба працювати. Тут особливо потрібними будуть самоаналіз та самооцінка, а також самовипробування в діяльності, близький до педагогічної (у ділових іграх, навчальних вправах, у процесі навчальної практики тощо).

Ознайомлення з відповідною літературою (наприклад Елканов С.Б. Основи професійного виховання майбутнього учителя.– М.: Просвещение, 1989; Кухарев В.Н. На пути к профессиональному совершенству: Мастерство учителя: идеи, советы, предложения.– М.: Просвещение, 1990; Сухомлинський В.О. Сто порад учителю (Поради 1-4)// Вибр.тв.: У 5 т.– Т.2.– К.: Наукова думка, 1979; Педагогічна майстерність /За ред. І.А.Зязюна.– К., 1997 та ін.) допоможе сформулювати орієнтовний зміст професійного самовиховання:

- інтелектуальне самовиховання;
- естетичне самовиховання;
- піклування про свій фізичний стан, здоров'я, запобігання професійним захворюванням ;
- самовиховання соціальних якостей (самосвідомості, моральної культури, педагогічного

такту);

- самовиховання основних пізнавальних умінь;
- розвиток пізнавальних процесів;
- розвиток педагогічних здібностей;
- пізнання типу вищої нервової діяльності та темпераменту, розвиток уміння

використовувати позитивні їх риси;

- саморегуляція емоційних станів через зовнішній вияв емоцій;
- управління мімікою та пантомімікою;
- розвиток мовленнєвої культури і техніки мовлення та ін.

Програму професійного самовиховання можна скласти за такою орієнтовною схемою:

№ п/п	Професійна якість чи елемент професійної діяльності	Рівень сформованості за 10-ти бальною шкалою	Шляхи роботи над собою	Отримані результати

Для оцінки роботи над собою можна запропонувати використати такі критерії:

- уміння ставити перед собою професійно значущі цілі і завдання самовиховання ;
- вибір адекватних засобів, дій , прийомів з метою самовиховання ;
- уміння здійснювати співставлення завдань із конкретними результатами та вносити корективи в роботу над собою.

Як приклад, розглянемо, як підходив до роботи над собою Бенджамін Франклін. У своїй автобіографії він писав: „Намагаючись здобувати заплановані доброчинності, я вирішив не витратити увагу та зусилля на всі одночасно, а працювати по черзі над кожною; досягнувши певної досконалості, переходити до наступної, і так доти, доки не будуть досягнуті усі тринадцять. А оскільки оволодіння однією з них може допомогти в роботі над іншою, я вирішив враховувати це при визначенні послідовності оволодіння кожною доброчинністю.”

Ось список цих добродієностей і принципи самомотивації, які використовував Б.Франклін.

1 – *Невибагливість*: їсти не до сонного одуру, пити не до втрати контролю.

2 – *Мовчазність* : говорити тільки те, що дає користь тобі й іншим; уникати пустопорожніх розмов.

3 – *Порядок*: кожна річ повинна знаходитись на своєму місці, кожна справа повинна виконуватись своєчасно.

4 – *Рішучість*: приймати рішення і виконувати те, що вважаєте потрібним; обов'язково закінчувати те, що вирішили здійснити.

5 – *Бережливість*: витратити тільки на благо інших і самого себе, тобто – не витратити сили та кошти „на вітер”.

6 – *Старанність*: не витратити марно час; постійно займатись чимось корисним; відмовитися від усіх метушливих справ.

7 – *Щирість*: викорінювати в собі хитрість та підступність; думки повинні бути чистими та справедливими – такими ж повинні бути і слова.

8 – *Справедливість*: не шкодити ближньому несправедливими діями; не позбавляти його благ, не виконуючи своїх обов'язків.

9 – *Стриманість*: уникати крайнощів, стримувати гнів, навіть якщо він справедливий.

10 – *Чистота* : не терпіти неохайності тіла, одягу, звичок.

11 – *Спокій*: не засмучуватися через дрібниці або неприємності, яких важко або неможливо уникнути.

12 – *Поміркованість*: не віддаватися любов'ю, окрім як для здоров'я або продовження роду, і ніколи не займатися цим до стану в'ялості або слабкості або коли це загрожує спокою чи репутації будь-кого.

13 – *Смирненість*: наслідувати Ісуса і Сократа.

У процесі самовдосконалення ніколи не задовольняйся перемогою теперішнього дня, як на це вказував Л.Толстой, і особливо не зупиняйся на досягнутих успіхах! Неможливо перемогти один раз назавжди, потрібно перемагати щодня! Потрібно йти вперед, потрібно завжди одержувати все більші і більші перемоги над помилками, над несправедливістю, над смертю.

(В.Ф.Калашин //Практична психологія та соціальна робота.–1999.–№ 5.– С.40.)

Література для самоосвіти

1. Елканов С.Б. Основы профессионального самовоспитания будущего учителя.– М.: Просвещение, 1989.– С.12– 56.
2. Кузьминський А.І., Омельченко В.Л. Педагогіка: Підручник.– К.: Знання–Прес, 2003.– С.27–32.
3. Педагогічна майстерність / За ред. І.А.Зязюна.– К., 1997.– С.44– 47.
4. Сухомлинський В.О. Павлівська середня школа: Наші вчителі, вихователі /Педагогіка: Хрестоматія. – К., 2003. – С.81-82.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ II ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ ПЕДАГОГІКИ

Тема 1. ПЕДАГОГІКА В СИСТЕМІ НАУК ПРО ЛЮДИНУ

ПЛАН

1. Місце педагогіки в системі наук про людину.
2. Предмет педагогіки та її основні завдання.
3. Основні педагогічні поняття.

4. Джерела педагогіки.
5. Структура педагогічної науки.
6. Методи педагогічного дослідження.

1. Педагогіка в системі наук про людину

Термін “педагогіка” походить від грецьких слів “пайдос” (діти) і “аго” (веду) і в буквальному перекладі означає дітоведення.

Сучасне трактування поняття „педагогіка” має кілька аспектів.

Перш за все, педагогіка як галузь гуманітарного знання входить до складу загальної культури людства у вигляді **педагогічної культури** людини.

Найпоширенішим є тлумачення педагогіки як **науки про виховання** чи навіть **галузі людинознавства**. Педагогіка пізнає і поліпшує способи взаємодії людей у цілісній єдності природного, суспільного та індивідуального. Будує свої рекомендації на ґрунті філософських та інших знань.

Педагогіка може розглядатися як аналог поняття „виховання” тобто , як **практична діяльність** людини по передачі досвіду старших поколінь до молодших. Ця діяльність може бути:

а) стихійна, побутова, бо кожна людина повчає (навчає і виховує) інших: вдома – дітей, рідних, на роботі – співробітників, на лавочці – перехожих;

б) організована, цілеспрямована професійна діяльність спеціально підготовлених людей – педагогів.

У цьому контексті можна говорити про розвиток педагогіки від народного досвіду до вершин педагогічної майстерності і мистецтва виховання.

Починаючи з XVIII століття, коли з’явилися навчальні заклади, де готували педагогів, педагогіка стала **навчальною дисципліною**, яка включає теоретичний та практичний аспекти навчання і виховання.

Педагогіка – наука особлива, вона виконує не лише теоретико–пізнавальні функції, а й функції прикладного мистецтва. А.С.Макаренко порівнював діяльність педагога і актора. К.Д.Ушинський проводив паралель між педагогікою і медициною, стверджував, що педагогіка не стільки наука, скільки мистецтво – „найобширніше, складне, найвище і найнеобхідніше з усіх мистецтв”.¹

Педагогіка як **мистецтво** займається пошуком ефективного розв’язання педагогічних завдань, розвитком індивідуальної педагогічної майстерності кожного вчителя.

Важливо розрізняти педагогіку як науку з педагогікою як мистецтвом, але не слід їх протиставляти, бо в єдності вони служать основній меті – формуванню особистості.

2. Предмет педагогіки та її завдання

Педагогіка, як і всяка інша наука, має предмет і об’єкт вивчення, завдання, категоріальний апарат, методи дослідження. Як наука людинознавча, педагогіка вивчає людину, але не прямо, як це робить психологія чи фізіологія, а опосередковано, через людські взаємини. **Об’єктом** дослідження у педагогіці є педагогічний процес, умови його організації та здійснення, формування особистості та колективу у взаємозв’язках і стосунках з педагогами у цьому процесі.

Педагогічна наука вивчає виховання як суспільне явище, досліджує його закономірності і принципи, зміст, форми і методи, узагальнює передовий педагогічний досвід, прогнозує результати педагогічного процесу. Це і складає її **предмет** у цілому.

Поняття “предмет” і “об’єкт” дослідження не є тотожними. Найчастіше “об’єкт” – поняття більш широке, більш загальне. У предметі об’єкт вивчення конкретизується. Наприклад, об’єкт дослідження – процес розвитку пізнавального інтересу молодших школярів, предмет – педагогічні умови ефективного застосування народознавчого матеріалу та навчальної гри у розвитку пізнавальних інтересів молодших школярів.

У процесі суспільного розвитку впливають основні теоретичні та практичні проблеми, які педагогічна наука покликана розв’язувати, їх ще називають завданнями наукового дослідження.

Основні **завдання** педагогіки на сьогодні:

¹Ушинський К.Д. Людина як предмет виховання.– Вибр.тв.: В 2-х т. – Т.1. – .205.

- вивчення суті і закономірностей розвитку і формування особистості у процесі навчання і виховання;
- визначення цілей і завдань навчання і виховання;
- розробка змісту навчання і виховання в умовах індивідуалізації та диференціації;
- дослідження форм і методів виховання і навчання, педагогічних технологій, що забезпечують демократизацію і гуманізацію цих процесів.

3. Основні педагогічні поняття

Категоріальний апарат педагогіки досить широкий. Він включає *філософські* поняття (зміст, метод, форма і т.д.), *психологічні* поняття (особистість, розвиток, формування, соціалізація тощо).

Основними *педагогічними поняттями* є: виховання, навчання, освіта, педагогічний процес.

Термін “**виховання**” вживається у педагогіці у різних значеннях:

- у *широкому соціальному* – як соціальне явище, яке включає в себе всю систему взаємовідносин особистості з навколишнім середовищем;
- у *широкому педагогічному* – як педагогічну діяльність в умовах навчально-виховних закладів;
- у *вузькому педагогічному* – як спеціально організовану, цілеспрямовану, систематичну роботу вихователів по формуванню особистості вихованця чи колективу.

Виховання – категорія *загальна* (властива усім людям), *вічна* (бо існує стільки ж часу, скільки існує людство), *історична* (має свої особливості у різні історичні епохи). Виховання – явище *об'єктивне*, тобто існує і поза створеними виховними системами. Л.Ю. Гордін порівнює виховання з електричним струмом: природнім (блискавка) і цілеспрямованим рухом електронів у електричному колі. К.Д. Ушинський розрізняв навмисну і ненавмисну виховну діяльність.

Сучасне трактування виховання виходить з того, що це поняття відбиває не прямий вплив, а соціальну *взаємодію* вихователя і вихованця, розвиток їх відносин. В.О.Сухомлинський писав: “Виховання – це багатогранний процес постійного духовного збагачення і оновлення – і тих, хто виховується, і тих, хто виховує”.¹ Тому, **виховання** – це також **процес взаємодії вихователя і вихованців з метою формування особистості вихованців**.

У педагогічній науці є, крім виховання, ще дві категорії того ж ряду: самовиховання і перевиховання.

Самовиховання – цілеспрямована, самостійна діяльність людини (а для дітей – керована дорослим) над удосконаленням своєї особистості.

Перевиховання – цілеспрямована діяльність, пов'язана з усуненням недоліків у формуванні особистості педагогічно занедбаного учня.

Поняття „**освіта**” також багатозначне. Його можна розглядати як елемент виховання (в процесі виховання людина засвоює знання, у неї формується світогляд, розвиваються пізнавальні можливості, формуються уміння і навички, тобто людина здобуває освіту). Останнім часом у державних документах: Закон України „ Про освіту”, Державна національна програма „ Освіта”, Національна доктрина розвитку освіти розглядають освіту як засіб „ *народжування інтелектуального, духовного потенціалу народу, виховання патріота і громадянина...*”² Але разом з тим освіта – це певний результат процесу здобуття знань, умінь, навичок, розвитку особистості. Тому **освіту** означимо (за Бабанським Ю.К.) як **процес і результат оволодіння системою знань, умінь і навичок, формування на їх основі світогляду, моральних та інших якостей особистості, забезпечення відповідного рівня розвитку особистості**.

Самоосвіта – один із способів отримання освіти, **самостійне здобуття людиною знань, умінь і навичок, підвищення рівня свого розвитку**.

Головним засобом освіти є навчання. Навчання – це спільна, взаємопов'язана діяльність учителя і учнів, у процесі якої реалізуються освітні потреби учнів, також відбувається взаємовплив учасників цього процесу, результатом якого є розвиток особистості школяра. Тому

¹ Сухомлинський В.О. О воспитании. – М.,1975.–С.14.

² Національна доктрина розвитку освіти.- К., 2002. – С. 2.

навчання – цілісний процес взаємодії вчителя і учнів, у ході якого здійснюється освіта, виховання, розвиток особистості.

Таким чином, ми бачимо, що у практичній роботі виховання, освіта і навчання органічно пов'язані і доповнюють одне одного. Але кожне поняття має свою специфіку. Виховання – поняття найбільш загальне. Освіта і навчання сприяють вихованню. Освіта передбачає різні форми навчання. У процесі навчання здійснюються і освіта, і виховання. І всі разом вони забезпечують розвиток особистості школяра.

Сучасна педагогіка як одне із найважливіших понять розглядає „педагогічний процес” – **єдиний процес навчання і виховання.**

4. Джерела педагогіки

Наукові узагальнення (закономірності, закони, теорії) робляться на основі конкретних фактів, дослідження явищ і процесів. Педагогіка має як теоретичні, так і практичні **джерела**. До них відносять:

- а) народну педагогіку;
- б) твори вчених-філософів;
- в) твори класиків педагогіки;
- г) результати сучасних педагогічних досліджень;
- д) передовий педагогічний досвід;
- е) державні документи з питань освіти і виховання;
- є) дані суміжних з педагогікою наук.

Дамо коротку характеристику цих джерел

а) Педагогіка виникла з насущних потреб життя суспільства як необхідність передачі молодшим поколінням досвіду, традицій (мисливці вчили полювати, майстри – виготовляти знаряддя).

Покоління за поколінням вносили свій внесок у духовну культуру народу, нагромаджували знання про способи передачі цієї культури. Так виникла **народна педагогіка**. Сьогодні народною педагогікою ми називаємо сукупність емпіричних знань і досвіду народу, що стосується навчання і виховання. Вона має свій конкретний вияв у **етнопедагогіці**, пов'язаній з конкретною етнічною приналежністю педагогічних традицій (наприклад, українській педагогіці). Основна сфера застосування народної педагогіки – родинне та громадське виховання, форма викладу – усна, стиль – художній (афоризми, крилаті слова і вирази, притчі й заповіді, казки, приказки і прислів'я, які легко і міцно запам'ятовуються). Основні компоненти української етнопедагогіки: *родинознавство (фамілогія), батьківське виховання, материнська школа, народна дидактика, педагогічна деонтологія*. Народна педагогіка – вічне і невичерпне джерело педагогічної науки. Наука завжди використовувала кращі надбання народної педагогіки.

б) Тривалий час педагогіка як наука розвивалась у складі **філософії**.

Філософські системи Стародавнього Китаю, Індії, Греції, Риму, створені такими видатними мислителями, як *Конфуцій, Сократ, Платон, Арістотель, Демокріт, Марк Квінтіліан*, містили ідеї і положення, пов'язані з питаннями виховання людини, формування її особистості, визначення її становища у суспільстві.

У період середньовіччя значним був вплив церкви на виховання. Багато педагогічних ідей розвивались в рамках богослов'я – теології. В цей період виник *томізм*, який розвинувся в один з напрямів сучасної філософської думки багатьох країн Заходу – *неотомізм* (від імені відомого теолога *Фоми Аквінського*).

В епоху Відродження нові педагогічні ідеї знаходять своє відображення в творчості філософів-гуманістів: „Школа радості” *Вітторіно да Фельтре* (Італія), „Гаргантюа і Пантагрюель” *Франсуа Рабле* і „Досліди” *Мішеля Монтеня* (Франція), „Похвала глупоті” *Еразма Роттердамського* (Голландія).

Це наклало свій відбиток і на нинішній розвиток педагогіки. Філософія стала **методологічною основою педагогіки**, тобто педагогічні дослідження та теоретична інтерпретація їх результатів завжди опираються на сукупність вихідних філософських ідей: ідеалістичних чи матеріалістичних. Філософські теорії лежать в основі численних педагогічних концепцій та

виховних систем. Основні з них: неопрагматизм, неопозитивізм, екзистенціалізм, неотомізм, діалектичний матеріалізм.

Неопрагматична педагогіка розуміє виховання як процес соціалізації особистості, її представники А.Маслоу, К.Роджерс, С.Хук та ін. бачать суть виховання у самоствердженні особистості. У своїй поведінці людина має керуватися лише своїми бажаннями і волею. Джерело розвитку особистості знаходиться у ній самій. Суспільство повинно лише сприяти або не заважати цьому розвитку. Неопрагматизм – провідний напрям педагогіки США.

Неопозитивізм прагне осмислити комплекс явищ, викликаних науково-технічною революцією. Його часто називають “новим гуманізмом” або “сциєнтизмом” (від англ. Science – наука). Його послідовники П.Херс, Дж.Вільсон, М.Уорнок та ін. виступають за деідеологізацію системи виховання, за утвердження справедливості як вищого принципу відносин між людьми. Основне завдання виховання – формування раціонально мислячої людини, здатної самопрограмувати свій розвиток.

Екзистенціалізм (екзистенція – внутрішня сутність людини) визнає особистість вищою цінністю, унікальною, неповторною. Виховання, на думку Дж.Кнеллера, У.Барета, О.Ф.Больнова та ін., мало чим допомагає особистості: людина є те, що вона сама з себе робить. Життя, природа, інтуїція – ті сили, що допоможуть визначити шляхи самореалізації особистості. Учитель зобов'язаний перш за все піклуватися про створення вільної атмосфери, не обмежувати процес самовираження особистості, вчити її дивитись лише в себе.

Неотомізм – релігійне філософське вчення. Неотомісти (Ж.Марітен, У.Каннінгем, Р.Лівінгстон та інші) визнають існування об'єктивної реальності, але ставлять її в залежність від волі Бога. Людину розглядають як єдність матерії і духу. Душа людини – орган “надіснування”, тому виховання має будуватися на пріоритеті духовного начала. Педагогіка неотомізму стоїть за виховання загальнолюдських доброчинностей: доброти, людяності, готовності до самопожертви і т.п. Вона вважає, що лише ці якості можуть врятувати нашу цивілізацію. Мета виховання – християнське вдосконалення людини на землі, підготовка до “вічного” життя.

Вітчизняна сучасна педагогіка має у своїй основі загальні положення **діалектики**, як-от:

- зумовленість виховання як суспільного явища потребами суспільства і умовами його розвитку;
- наявність джерела розвитку людини як особистості поза нею, визнання виховання як чинника цього розвитку;
- можливість вивчати педагогічні явища і процеси в русі і розвитку, розкривати зв'язки між ними, внутрішні суперечності;
- необхідність аналізувати в єдності теорію і практику, бо практика – джерело пізнання і критерій істинності знань.

У своєму розвитку українська педагогіка вбирає і кращі ідеї світової педагогіки **ідеалістичного** спрямування:

- опора виховання на загальнолюдські моральні цінності;
- визнання унікальності, неповторності особистості;
- необхідність створення умов для вільного розвитку особистості;
- гуманізація системи виховання.

Гуманістична педагогіка спирається на екзистенціалізм. Відбувається перехід від матеріалістичної педагогіки до гуманістичної.

в) Виділення педагогіки як окремої самостійної науки із складу філософії відбулось у XVII столітті. Англійський філософ **Френсіс Бекон** у своєму трактаті “Про достоїнство і примноження наук” (1623 р.) у перелік існуючих на той час наук включив і педагогіку. Але справжнє закріплення статусу педагогіки як науки сталося завдяки працям чеського педагога **Яна Амоса Коменського** (1592 -1670) “*Велика дидактика*”, “*Материнська школа*”, “*Світ в малюнках*” та ін. У своїй основній праці “*Велика дидактика*” (1632 р.) він виклав свої погляди на роль освіти, підхід до визначення змісту, принципів, методів і форм навчання. Ним науково обґрунтована класно-урочна система, яка була започаткована в Україні і Білорусії у братських школах і широко застосовується досі.

Виразником педагогічної думки того періоду став англійський філософ **Джон Локк** (1632 – 1704). В основі його педагогічної концепції, викладеної у творі “*Думки про виховання*”, лежить

матеріалістичний емпіризм. Тобто, джерелом знань він вважав досвід. Його ідеал виховання – джентльмен, що поєднує в собі витонченість старої англійської аристократії з діловими якостями, необхідними майбутнім капіталістам.

Україна в цей час переживала розквіт державності, школи, педагогіки. Козацька шкільна система була самобутнім явищем не лише української національної педагогіки, а й європейської. В Україні існували дяківські, церковно-парафіяльні, братські, січові, козацькі і полкові школи. Середню ланку освіти представляли слов'яно-греко-латинські школи і колеґіуми, вищу – академії (Києво-Могилянська, Острозька). Теоретична педагогічна думка виражалась у працях *І.Гізеля* (“Синопис”), *М.Смотрицького* (“Грамати́ка словенская”), *Е.Славинецького* (“Громадянство звичаїв дитячих”), *Ф.Прокоповича* (“Перше учення отрокам”, “Духовний регламент”).

Значний внесок у розвиток педагогічної думки зробили французькі просвітителі XVIII століття *Д.Дідро*, *К.Гельвецій*, *П.Гольбах* і особливо **Ж.-Ж. Руссо** (1712 – 1778), автор відомої книги “*Еміль або Про виховання*”. Вони вважали чуттєвий досвід єдиним джерелом знань, розвитку інтелекту, моральних сил і естетичних смаків дитини, відстоювали природовідповідність у вихованні. Ж.-Ж. Руссо належить ідея “вільного виховання” в залежності від індивідуальних особливостей і здібностей дитини. На його думку, головне у вихованні – створення найбільш сприятливого середовища для розвитку природних задатків дитини.

Серед українських просвітителів найяскравішою фігурою був **Г.С.Сковорода** (1722 – 1794), який виступав проти церковно-схоластичного і феодально-аристократичного виховання, проти придушення людського розуму. У своїх віршах, байках і притчах, практичній діяльності він відстоював ідеї природовідповідності виховання, викладання рідною мовою, використання народного досвіду виховання, всебічного розвитку дитини, заснованого на трудовому вихованні, прагнув зробити освіту доступною для всього народу.

Ідеї демократизації народної освіти та школи розвивав видатний швейцарський педагог **Йоган Генріх Песталоцці** (1746-1827). На його пам'ятнику в Івердоні вибиті слова: “Все для інших, нічого для себе”. Усі гонорари він витрачав на влаштування виховних закладів. У своїх відомих творах “*Лінгарт і Гертруда*”, “*Як Гертруда вчить своїх дітей*”, “*Книга для матерів*” він відстоював, услід за Ж.-Ж. Руссо, природовідповідність у вихованні, вимагав поєднання виховання з продуктивною працею дітей, розробив методику початкового навчання дітей рідної мови, математики, географії, малювання.

Йоган Фрідріх Герbart (1776 – 1841) – німецький психолог і педагог, послідовник Й.Г.Песталоцці намагався теоретично обґрунтувати педагогіку, показати її зв'язки з філософією та психологією, висунув ідею виховуючого навчання. Свої педагогічні погляди виклав у творах „*Загальна педагогіка, виведена з мети виховання*”, „*Нарис педагогічних читань*” та інші.

Педагогічні думки Й.Песталоцці продовжив і розвинув також німецький педагог **Адольф Дістервеґ** (1790 – 1866). Найбільш відома його робота “*Керівництво для німецьких вчителів*”. За піклування про підготовку учительських кадрів і роботу із вчителями його називали учителем учителів.

Особливо великий вклад у розвиток педагогічної думки **Костянтина Дмитровича Ушинського** (1824-1870). Працюючи в Гатчинському сирітському інституті викладачем словесності, потім інспектором, будучи інспектором класів Смольного інституту шляхетних дівчат, він демократизував систему навчання і виховання, встановлював гуманні відносини з вихованцями, застосовував передові методи навчання і виховання.

Свою педагогічну систему К.Д.Ушинський викладав у статтях (“*Про народність у громадському вихованні*”, “*Про користь педагогічної літератури*” та ін.). Найбільш відома праця педагога “*Людина як предмет виховання*” (1868) – найвище досягнення класичної педагогіки. Тут він показав своє розуміння педагогіки як теорії виховання, тобто цілеспрямованого процесу формування “людини в людині”, вказував на важливість пізнання об'єктивних закономірностей виховання. Він писав: “*Якщо педагогіка хоче виховувати людину у всіх відношеннях, то вона повинна перше пізнати її також в усіх відношеннях*”¹. Ним створені підручники для початкової школи “*Детский мир*” і “*Родное слово*”, за якими навчалася не одне покоління і принципи побудови яких використовуються в сучасних підручниках.

¹ Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: В 2-х т. – К.: Рад. школа, 1983.-Т.1.-С.199.

Ідеї народності у вихованні розвивав не лише К.Д.Ушинський, а й інші українські педагоги: *О.Духнович* (“Народна педагогія”), *І.Бертишевський* (“Педагогія руська”).

Педагогічна думка в Україні розвивалася завдяки відомим письменникам та громадським діячам *Т.Г.Шевченку*, *І.Франку*, *Л.Українці*, *Б.Грінченку*, *П.Кулішу*, *М.Грушевському*, *С.Русовій*, *Х.Алчевській* та іншим, які створювали книги для початкового навчання рідною мовою, всіляко сприяли становленню національної школи.

Значний вклад у розвиток педагогіки внесли вчені і практики радянського періоду: *А.С.Макаренко*, *С.Т.Шацький*, *П.П.Блонський*, *А.П.Пінкевич*, *М.М.Пістрак*, *С.Х.Чавдаров*, *Г.Г.Ващенко*, *В.О.Сухомлинський*. Вони створили нову методику виховання – виховання у колективі, виховання засобами колективної праці, розробляли інші педагогічні проблеми. **В.О.Сухомлинський**, сільський вчитель і академік, у надрах тоталітарної радянської системи пристрасно обстоював ідеї виховання гуманізму, обрав девізом свого життя любов до дітей. “Що було найголовнішого у моєму житті? Без вагань відповідаю: любов до дітей.”¹ – діалогом із самим собою розпочинає Василь Олександрович книгу “Серце віддаю дітям”, яка увійшла у скарбницю світової педагогічної літератури.

г) Сучасна педагогіка розвивається в результаті діяльності значного числа вчених–педагогів, які працюють у науково-дослідних інститутах та вищих навчальних закладах. Вища наукова установа в галузі педагогічних і психологічних наук – *Академія педагогічних наук України*, створена у 1992 році. Вона здійснює науковий супровід галузі і забезпечує її перспективний розвиток. Найбільш відомими педагогічними діячами сучасності є такі провідні вчені: *В.Г.Кремінь*, *О.В.Сухомлинська*, *М.Д.Ярмаченко*, *В.М.Мадзігон*, *О.Я.Савченко*, *О.В.Киричук*, *М.Б.Євтух*, *І.Д.Бех*, *І.А.Зязюн* та інші.

д) Важливим джерелом педагогіки є **передовий педагогічний досвід**. Особливо яскраво це проявилось в середині 80-х років ХХ століття, коли на педагогічному горизонті з'явилась ціла плеяда творчо працюючих вчителів, яких називали вчителями-новаторами. Вони висунули низку педагогічних ідей, втілення яких дозволяло вчителям перейти на якісно новий рівень відносин з учнями – відносин співробітництва. Назвали цю систему ідей **педагогікою співробітництва**. Вона містила такі ідеї, як *навчання без примушування*, *постановка важких цілей*, *пошук опори*, *надання вільного вибору*, *випередження*, *викладання великими блоками*, *різноманітність форм роботи*, *формування інтелектуального фону класу*, *залучення учнів до самоаналізу*. А основним було ставлення до учня як до *особистості*, *індивідуальності*, *віра в його можливості і здібності*.

Доктор психологічних наук, академік *Шалва Олександрович Амонашвілі* виробив систему оцінки і самооцінки у навчанні, де учням початкових класів відводилася активна роль, вони навчалися оцінювальним діям і судженням. Оцінювання та рецензування своєї роботи та робіт однокласників вони проводили згідно еталонів (критеріїв), що робить оцінку змістовною.

Донецький вчитель математики і фізики *Віктор Федорович Шаталов* у своїй роботі проводив викладання матеріалу великими блоками, вчив учнів згортати і розгортати матеріал (користуватися опорними сигналами і конспектами), відділяв теоретичне викладання від розв'язування задач, дозволяв розв'язування задач удома на вибір самого учня, використовував щоденне оцінювання, відкритий облік знань (із можливістю перездачі матеріалу), “тихе” (магнітофонне) опитування, взаємоконтроль, уроки відкритих думок, метод ланцюжка при перевірці розв'язаних учнями вдома задач та низку інших прийомів, які дозволяють учневі навчатися переможно, відчувши впевненість у собі, відповідальність за свої дії і вчинки.

Учитель-філолог *Євген Миколайович Ільїн* (м. Санкт-Петербург) будував свої уроки на основі “яскравої конструктивної деталі”, складного “морального запитання”, творчого прийому. Він прагнув збудити думку учнів при аналізі художнього твору, вчив висловлювати і відстоювати власні ідеї в процесі дискусії.

Вчителька початкових класів *Софія Миколаївна Лисенкова* використовувала на уроках мови і математики опорні схеми, вчила дітей колективній навчальній роботі через коментування, вважала, що добре спрацьовує ідея випередження, тобто попереднє розглядання деяких, найбільш складних моментів матеріалу, який має вивчатись через 2-3 місяці.

Михайло Петрович Щетинін з метою всебічного гармонійного розвитку дітей (особливо в сільській місцевості) започаткував школи-комплекси, які поєднують загальну освіту з

¹ Сухомлинський В. О. Вибр. твори: В 5-ти томах. – Т.3. – К.: Радянська школа, 1977. – С.7.

поглибленим естетичним і фізичним вихованням, проводив експериментальну роботу щодо використання методики “занурення” у процесі навчання.

Ігор Петрович Іванов розробив теорію колективного творчого виховання, в основу якої поклав систему колективних творчих справ, що мають суспільну спрямованість, вчать школярів самостійно планувати роботу, розподіляти між собою обов'язки, діяти творчо і активно, самостійно аналізувати і оцінювати зроблене, організовувати дитяче самоврядування на демократичних засадах.

Ігор Павлович Волков з метою формування творчих здібностей дітей запропонував включити у програму початкової школи уроки творчості, відкрив у школі кімнату дитячої творчості, куди учні завжди могли прийти і знайти собі заняття до душі, запровадив творчі книжки, в яких фіксувались усі види робіт, виконані учнями за власним бажанням.

За останні десятиліття педагогами досягнуто суттєвих успіхів у розробці нових технологій навчання, виховання, самоосвіти та самовиховання. Управління навчальним процесом поліпшується завдяки впровадженню інформаційних технологій, нових наукових розробок. Деякі школи набули статусу авторських, стали експериментальними майданчиками, увійшли до складу науково–виробничих комплексів, є важливими базами для розвитку педагогіки.

е) Основним **державним документом**, в якому висвітлюється політика України в галузі освіти, є **Закон України “Про освіту”**, нова редакція якого затверджена Верховною Радою України 23 березня 1996 року. Він утворює всебічний гармонійний розвиток особистості як мету освіти, визначає право громадян на освіту та соціальний захист учнів. У законі сформульовано основні принципи освіти, визначено повноваження органів управління освітою, поставлено питання про необхідність державних стандартів освіти, охарактеризовано систему освіти та висвітлено низку інших важливих положень.

У травні 1999 року набрав чинності **Закон України „Про загальну середню освіту”**, який визначив правові, організаційні та фінансові засади функціонування і розвитку системи загальної середньої освіти, що сприяє вільному розвитку людської особистості, формує цінності правового демократичного суспільства в Україні. У ньому загальна середня освіта визначена обов'язковою основною складовою безперервної освіти. Навчання триватиме 12 років.

II з'їзд працівників освіти України розглянув, обговорив і схвалив **Національну доктрину розвитку освіти України в XXI столітті**, яка затверджена Президентом і вступила в силу. Вона ставить завдання розвитку освіти на першу чверть XXI століття, серед них такі, як підвищення якості освіти, поліпшення громадянського виховання, управління системою освіти та інші.

е) Педагогіка пов'язана з низкою **суміжних наук**, які теж вивчають людину. Цей зв'язок полягає в:

- спільному дослідженні загальних проблем, як–от: переходу до навчання шестиліток, навчання паралельного із лікуванням та ін.;
- використанні результатів досліджень, отриманих іншими науками: даних фізіології про функціональний розвиток та працездатність у різні вікові періоди життя, відомостей про основні психологічні новоутворення, процеси і стани особистості, що формується;
- застосуванні в педагогічних дослідженнях загальнонаукових методів (спостереження, експерименту) та методів інших наук (математичного моделювання, соціологічного опитування);
- розробці понять з різних галузей знань для поглиблення розуміння суті педагогічних явищ: педагогічної технології, диверсифікації освіти (проникнення освіти у нові сфери, скажімо інформатику);
- творчому освоєнні ідей, народжених іншими науками: синергетичного (на основі самоорганізації) підходу до виховання, діяльнісного підходу до розвитку особистості.

Ми вже вказували на зв'язок педагогіки з **філософією**, яка є методологічною основою педагогіки. **Психологія** озброює педагогіку знаннями умов і механізмів протікання внутрішніх процесів формування особистості. **Фізіологія** служить природничо-науковою базою педагогіки. **Соціологія** пропонує дані про вплив соціального середовища на людину і відносини між людьми, **соціоніка** – про типи людей. **Етика** служить основою морального виховання, **естетика** – естетичного виховання.

Певні зв'язки має педагогіка з *історією і літературою, антропологією і географією, медициною та екологією, економікою, археологією.*

5. Система педагогічних наук

Сучасна педагогіка, пройшовши довгий шлях розвитку, перетворилась у розгалужену **систему наукових знань.**

Розвиток виховання як суспільного явища, історію педагогічних поглядів досліджує **історія педагогіки.**

Базовою педагогічною дисципліною є **загальна педагогіка**, яка вивчає загальні закономірності виховання людини, розробляє загальні основи навчально-виховного процесу у навчально-виховних закладах усіх типів. Традиційно вона включає 4 великих розділи:

- *загальні основи педагогіки;*
- *дидактику (теорію навчання);*
- *теорію виховання;*
- *школознавство (теорію управління навчально-виховним процесом).*

Загальна педагогіка розгалужується на вікову, професійну і спеціальну.

Вікова педагогіка (дошкільна, шкільна, педагогіка дорослих, геронтологіка) вивчає особливості виховання людини на різних вікових етапах.

Професійна педагогіка (педагогіка професійно–технічної освіти, вищої освіти, військова, медична, інженерна, спортивна) займається проблемами виховання, професійної підготовки спеціалістів різного фаху.

Етнопедагогіка вивчає здобуті народом знання та вміння у справі виховання та навчання, відображені у фольклорі, традиціях, обрядах.

Спеціальна педагогіка розробляє питання навчання і виховання дітей з певними вадами:

сурдопедагогіка – навчання і виховання глухонімих, глухих та з ослабленим слухом дітей;

тифлопедагогіка – навчання і виховання дітей сліпих та з ослабленим зором;

олігофренопедагогіка – дітей розумово відсталих.

Соціальна педагогіка вивчає проблеми позашкільного виховання дітей і дорослих: превентивного виховання, яке має на меті запобігання відхиленням у поведінці; перевиховання правопорушників; сімейного виховання; виховання в дитячих організаціях; проблеми жертв насилля та агресії; проблеми людей похилого віку тощо.

Етнопедагогіка вивчає здобуті народом знання та вміння у справі виховання та навчання, відображені у фольклорі, традиціях, обрядах.

Порівняльна педагогіка – наука, яка займається порівняльним аналізом різноманітних педагогічних систем.

Окремі (предметні) методики викладання досліджують закономірності викладання конкретних навчальних дисциплін у всіх типах навчально-виховних закладів.

Розширення проблем, якими займається педагогіка, стало причиною невідповідності історичній назві науки. Тому у світовому педагогічному лексиконі все частіше вживаються нові терміни : „*андрагогіка*” або „*антропологіка*”, у творенні від давньогрецьких слів „ андрос” – чоловік та „антропос” – людина.

6. Методи науково-педагогічного дослідження

Науково-педагогічне дослідження – це систематичне цілеспрямоване вивчення педагогічних процесів і явищ за допомогою засобів і методів педагогічної науки.

Метою педагогічного дослідження є відкриття об'єктивних закономірностей навчання і виховання та застосування їх у навчально-виховній практиці.

Дослідження можуть бути *фундаментальними* (що мають на меті наукове обґрунтування суті педагогічних явищ) та *прикладними* (вирішують питання, безпосередньо пов'язані з практикою).

До педагогічного дослідження ставляться певні *вимоги*: актуальності, цілісного вивчення педагогічного процесу чи явища в його розвитку, об'єктивності, комплексного використання методів, наукової новизни, теоретичної і практичної значущості, вірогідності та ефективності результатів.

При здійсненні педагогічного дослідження слід мати на увазі такі особливості педагогічних процесів, як неоднозначність їх протікання (залежність від багатьох факторів, кожен з яких по-своєму впливає на результати) та неповторність (неможливість повністю повторити умови). Педагогічні дослідження повинні проводитись без найменшої шкоди для досліджуваних. Всякі експерименти, які не відповідають моральним чи етичним нормам, заборонені.

Процес дослідження має такі *етапи*:

- обґрунтування актуальності проблеми дослідження;
- визначення об'єкта і предмета дослідження;
- постановки мети і завдань дослідження;
- вивчення встановлених наукою фактів, положень і висновків з даної проблеми (аналізу літературних джерел);
- формування гіпотези (передбачення того, як протікатиме досліджуваний процес);
- вибору методів, прийомів та засобів, з допомогою яких будуть розв'язані завдання дослідження, перевірена наукова гіпотеза, отримані достовірні результати;
- проведення дослідження, нагромадження нових фактів, практична їх перевірка;
- теоретичної обробки здобутих даних, формулювання висновків, доведення або спростування гіпотези; визнання надійності (валідності) результатів дослідження;
- апробації результатів, висновків та узагальнень;
- оформлення результатів дослідження, впровадження їх у практику.

Для дослідження вибирають оптимальний комплекс методів.

Метод педагогічного дослідження – це шлях, спосіб вивчення педагогічних процесів і явищ, розв'язання науково-педагогічних проблем. Педагогіка використовує загальний методологічний підхід до дослідження, який визначає його суть і мету, а також загальнонаукові, теоретичні та емпіричні методи.

Коротко охарактеризуємо основні методи педагогічного дослідження.

Педагогічне спостереження – спеціально організоване, цілеспрямоване сприймання досліджуваного об'єкта. Наукове спостереження відрізняється від побутового наявністю плану, об'єкта спостереження, визначенням мети і завдань, розробленням схеми спостереження, передбаченням певного результату. Педагогічне спостереження має бути тривалим, систематичним, масовим і об'єктивним. Результати спостереження обов'язково фіксуються в спеціальному щоденнику або за допомогою технічних засобів. Спостереження застосовується переважно на початковому етапі дослідження і в поєднанні з іншими методами, бо тільки його використання не забезпечує повну об'єктивність інформації.

Інтроспекція – самоспостереження. Дослідник є і об'єктом, і суб'єктом спостереження.

Вивчення педагогічного досвіду. В широкому розумінні означає організовану пізнавальну діяльність, спрямовану на виявлення і узагальнення шляхів розв'язання педагогічних проблем в історично складених навчально-виховних системах, можливостей їх застосування в сучасних умовах. У вузькому розумінні – вивчення передового досвіду творчо працюючих вчителів і педагогічних колективів.

Вивчення шкільної документації та результатів учнівської творчості – це ознайомлення з класними журналами, протоколами зборів і засідань, календарними і поурочними планами, планами виховної роботи, звітами про навчально-виховну роботу школи та окремих вчителів; ознайомлення із щоденниками і контрольними роботами учнів, творами, рефератами, результатами художньої і технічної творчості.

Бесіда (інтерв'ю) – метод усного опитування досліджуваних. Використовується для уточнення даних, одержаних при спостереженні. Дослідник складає план бесіди (інтерв'ю), фіксує її результати, за згодою співбесідника записує хід бесіди. Важливо уміло ставити запитання, бути коректним, направляти бесіду в потрібне русло. Бесіда передбачає вільне спілкування з досліджуваним, інтерв'ю – чітке виділення запитань, обов'язкове записування відповідей.

Анкетування – *метод письмового опитування*, що використовується для швидкого отримання значної кількості відповідей, які допоможуть отримати інформацію про типовість тих чи інших педагогічних явищ. Запитання в анкетах можуть бути відкритими (передбачати вільну відповідь респондентів) і закритими (містити стандартні наперед задані відповіді), напіввідкритими і полярними. Перед масовим тиражуванням анкети вона має бути апробована на невеликій кількості досліджуваних, що визначає ступінь розуміння питань ними і внесення необхідних коректив. Головною перевагою анкетування перед усним опитуванням є зручність застосування методів математичної статистики для обробки результатів.

Рейтинг – оцінювання того чи іншого виду діяльності компетентними суддями (експертами).

Узагальнення незалежних характеристик передбачає узагальнення інформації про досліджуваних, одержаної з різних джерел (наприклад, від учителів різних предметів, однокласників, батьків).

Педагогічний консилиум – колективне обговорення результатів вивчення певного педагогічного явища (наприклад, рівня вихованості учня).

Педагогічний експеримент – науково поставлений досвід організації педагогічного процесу в точно визначених умовах. Експеримент задумується і проводиться для того, щоб перевірити висунуту наукову гіпотезу. Умова, вплив якої на педагогічний процес вивчається в ході експерименту називається *незалежною змінною*. Якщо, наприклад, експериментально перевіряється ефективність нового методу навчання (методу виховання, освітньої системи тощо), то саме цей метод є незалежною змінною. Для експериментальної перевірки гіпотези формується дві групи досліджуваних: експериментальна і контрольна. Формування нового педагогічного явища відбувається лише в *експериментальній* групі. Одержані результати порівнюються з результатами *контрольної* групи і робляться відповідні висновки.

Педагогічні експерименти класифікують за різними ознаками. За місцем проведення розрізняють природний і лабораторний експеримент. При *природному* експерименті навчально-виховний процес не порушується. Дієвість нових програм, планів, підручників, методів і прийомів навчально-виховної роботи перевіряється в реальних умовах педагогічного процесу. *Лабораторний* експеримент у педагогіці зустрічається нечасто. Він вимагає спеціального обладнання, апаратури, створення особливих умов. Зате він дозволяє звести до мінімуму неконтрольовані фактори, яких є досить багато у природних умовах.

В залежності від мети, яку ставить перед собою експериментатор, експеримент може бути: 1) констатуючим; 2) формуючим (створюючим); 3) контрольним. *Констатуючий* експеримент служить для вивчення існуючих педагогічних явищ. У процесі *формуючого* експерименту створюються нові педагогічні явища. *Контрольний* дозволяє додатково перевірити гіпотезу, доведену в процесі формуючого експерименту.

Педагогічне тестування – цілеспрямоване, однакове для всіх досліджуваних випробування, яке проводиться в строго контрольованих умовах і дозволяє об'єктивно вимірювати необхідні характеристики педагогічного процесу. Від інших методів відрізняється простотою, доступністю, надійністю (повторюваністю результатів) та валідністю (точністю). Найчастіше в педагогічних дослідженнях використовуються тести успішності, тести елементарних умінь, тести для виявлення рівня наукованості і т.п.

Соціометрія – метод вивчення групової диференціації, який дозволяє аналізувати внутріколективні взаємини. Головна його перевага – можливість представити одержані дані в наочній формі за допомогою так званих матриць і соціограм, а також кількісна обробка результатів.

Математичні методи застосовуються для кількісного аналізу результатів дослідження,

Ресстрація – виявлення певних якостей у процесах і явищах та підрахунок їх кількості (наявності чи відсутності). Наприклад, визначення кількості учнів у класі, які навчаються на “5”, на “5” і “4”, на “5”, “4” і “3” тощо.

Ранжування – розміщення одержаних даних у певній послідовності (зростання чи спадання). Наприклад, перелік професій, які хочуть обрати випускники в порядку спадання кількості учнів, які мріють обрати ту чи іншу професію.

Шкалювання – надання цифрових показників (балів) досліджуваним характеристикам.

Моделювання – метод створення і дослідження уявної чи матеріально реалізованої системи, яка адекватно відтворює предмет дослідження і здатна замінити його настільки, що вивчення моделі дозволяє одержати інформацію про цей предмет. У педагогіці моделювання застосовується переважно у дидактичних дослідженнях для розв'язання завдань діагностики, планування та управління навчально-виховним процесом.

Статистичні методи: визначення середніх величин (середнього арифметичного, медіани), підрахунок дисперсії, середнього квадратного відхилення, коефіцієнта кореляції і т.п.

Література для самоосвіти

1. Бордовская Н.В., Реан А.А. Педагогика. Учебник для вузов – СПб: Издательство „Питер”, 2000.– С. 10–31.
2. Введение в научное исследование по педагогике / Под редак. В.И.Журавлева. – М., 1988. – С.17-33.
3. Волкова Н.П. Педагогіка: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2001.– С.9 – 34.
4. Даниленко М.В., Даниленко Л.І. Педагогічні задачі. -К.: Вища школа, 1993. – С.7-8.
5. Державна національна програма “Освіта” (“Україна ХХІ століття”) // Освіта. – 1993. – Грудень.
6. Закон України “Про освіту” // Право України. – 1996. – №7. – С.68-84.
7. Закон України „ Про загальну середню освіту”//Освіта України. – 1999.– № 25.
8. Кондрашова Л.В. Сборник педагогических задач. – М.: Просвещение, 1987. – С. 11-14.
9. Національна доктрина розвитку освіти// Освіта України.– 2002.– 24 квітня -1 травня.
10. Педагогіка : Навчальний посібник / В.М.Галузяк, М.І.Сметанський, В.І.Шахов.– Вінниця: РВВ ВАТ „Віноблдрукарня”, 2001.–С.6– 14.
11. Практикум з педагогіки – /За ред. О.А.Дубасенюк та А.В.Іванченко. – К., 1996. – С. 12-42.
12. Стельмахович М.Г. Народна педагогіка. – К., 1985. -С.11-34.
13. Ушинський К.Д. Людина як предмет виховання // Вибр. твори в 2-х т. – Т.1. –С.205.
14. Фіцула М.М. Педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2001. – С.9 –43.

ТЕМА 2. ОСОБИСТІСТЬ УЧНЯ ТА ЇЇ РОЗВИТОК.

ПЛАН.

1. Поняття про розвиток особистості.
2. Основні фактори розвитку особистості.

1. Поняття про розвиток особистості

Педагогіка тісно пов'язана з психологією, соціологією, фізіологією, іншими людинознавчими науками, активно використовує їхній категоріальний апарат, такі, скажімо, поняття, як особистість, її розвиток, саморозвиток, формування, соціалізація, акселерація та інші. Зупинимось більш детально на характеристиці цих термінів.

Людина – частина природи, біологічна істота. В процесі суспільно-історичного (філогенезу) та індивідуального (онтогенезу) розвитку біологічне в цій істоті олюднюється. Основна роль тут належить діяльності та спілкуванню. Коли людина, взаємодіючи з соціальним оточенням досягає певного рівня свідомості та самосвідомості, здатності до перетворюючої діяльності, тоді вона стає **особистістю**.

Суспільні науки оперують також такими поняттями, як *індивід* (типовий представник людського роду), **індивідуальність** (неповторна унікальна якість, властива окремій особистості) та *персона* (соціально-типові утворення особистості, що обумовлені впливом соціального оточення).

Особистість постійно перебуває в русі, у змінах, у розвитку. Вихователю важливо знати, як відбувається розвиток особистості.

Розвиток – поняття психологічне і фізіологічне. Видатний український психолог, академік Г.С.Костюк (1899-1982) дає таке визначення цього поняття: *“Розвиток – безперервний процес, що виявляється у кількісних змінах людської істоти. Однак він не зводиться до кількісних змін, до зростання того, що вже є, а включає “перерви безперервності”, тобто якісні зміни...”*¹

Розвиток – процес кількісних і якісних змін в організмі людини. Він включає зміни фізичні (морфологічні, біохімічні, фізіологічні) та соціальні (духовні, інтелектуальні). Цей процес складний, тривалий і суперечливий. Зміни в людині відбуваються протягом усього життя, але особливо інтенсивно – у дитячому та юнацькому віці. Підлітки часто у своєму фізичному розвитку випереджають середньостатистичні показники (росту, статевого дозрівання тощо). Цей процес називають *акселерацією*. Інколи має місце і зворотнє явище – *ретардація*.

Сучасна школа недостатньо уваги надає особистісному розвитку як цілісному феномену. Більше уваги приділялось завжди розвитку інтелекту школярів.

Рушійною силою розвитку є суперечності. Вони виникають внаслідок зміни потреб людини в процесі розвитку. Розрізняють *внутрішні* і *зовнішні* суперечності, *загальні* (універсальні), властиві усім людям, та *індивідуальні* – характерні для окремо взятої особистості. Універсальний характер має протиріччя між потребами, що виникають під впливом об'єктивних факторів, та можливостями їх задоволення. Такий же характер мають зовнішні суперечності людини із середовищем, які призводять до порушення рівноваги між організмом і середовищем і до пристосування організму. Внутрішні протиріччя – це незгода із самим собою. Ними викликаються індивідуальні прагнення людини. Якщо зовнішні фактори викликають позитивний відгук у внутрішній сфері особистості, то вони стимулюють її власну активність у роботі над собою, створюють мотиви діяльності, спонукають до спілкування, до пошуку джерел реалізації своїх потреб. Процес розвитку набуває характеру **саморозвитку**. **Саморозвиток – це процес фізичних і соціальних змін особистості, зумовлених її власною активністю.**

Поняття **“формування особистості”** використовується у двох розуміннях.² Перше, власне психологічне, є розуміння його як **процесу і результату розвитку**. Психологію цікавить, що є і що може бути в особистості при цілеспрямованому виховному впливі. З погляду педагогіки, **формування – цілеспрямоване виховання** (“конструювання”, “ліплення”, “проектування”) **особистості, яке виходить із потреб суспільства.** Ці два підходи до формування особистості не

¹ Костюк Г. С. Вікова психологія. – К., 1976. – С.28.

² Див.: Петровський А. В. Нерозв'язані проблеми перебудови педагогічної науки // Нове педагогічне мислення. – М., 1989 – С.11-12. – Рос.

тотожні один одному, але утворюють нерозривну єдність. Вчителю у практичній діяльності необхідно, формуючи особистість учнів, здійснювати обидва підходи: і виявляти реальний рівень розвитку тих чи інших якостей, і шукати форми і методи виховання, які б стимулювали їх максимально можливе удосконалення.

Поряд з поняттям „формування особистості” сучасна психолого-педагогічна наука все частіше вживає поняття „**соціалізація особистості**”, яке означає її становлення як суспільної істоти, набуття нею соціального досвіду, активного розвитку і саморозвитку під дією соціальних факторів. Факторами соціалізації є цілеспрямовані, заздалегідь продумані виховні впливи на розвиток особистості, а також випадкові, стихійні впливи соціального оточення.

Поняття „формування” і „соціалізація” розрізняють за більш активною позицією особистості у процесі соціалізації, ніж у процесі формування, більшого значення надається внутрішній активності особистості, її прагненню стати повноправним членом суспільства.

Погляд на особистість як на суб'єкт соціального розвитку, саморозвитку, самовиховання призвів до появи нової людинознавчої науки – **акмеології** (акме – розквіт), предметом якої є процес досягнення соціальної зрілості, вершин розвитку особистості як індивідуальності, як професіонала.

2. Основні фактори розвитку особистості

На запитання, як відбувається розвиток, які його джерела та основні фактори, вчені, представники різних філософських течій, відповідають по-різному.

Представники **біологізаторських** (ідеалістичних, метафізичних) **концепцій** розглядають розвиток із **преформіських** позицій (“преформа” – перекладається як “утворюю наперед”). Вони вважають, що особистість формується за наперед заданою програмою, що розвиток – це пряме розгортання закладених природою якостей, яке відбувається саме собою, спонтанно, а виховання відіграє лише допоміжну роль і сприяє реалізації цієї програми. До них відносяться: давньогрецький філософ Платон, середньовічний богослов Фома Аквінський, З.Фрейд, Дж.Дьюї та інші. На початку XX століття вченими Е.Геккелем та Ф.Мюллером сформульовано біогенетичний закон, згідно якого індивідуальний розвиток являє собою швидке повторення розвитку виду: стадії дикунства, полювання, скотарства, хліборобства, промислового виробництва. На біологізаторській концепції ґрунтувалася педологія – наука, яка вивчала природні здібності людини, наприклад, розумову обдарованість, за що піддавалася гострій критиці в СРСР в 30-х роках XX ст. аж до знищення.

Існує також **соціологізаторська концепція** розвитку особистості. В основу розвитку кладуться соціальні відносини, соціальне середовище, в якому розвивається дитина.

Еразм Роттердамський (1466-1536) – філософ епохи Відродження писав, що дитина – сира і необроблена маса, яка годиться для всякої обробки. Дж.Локк вважав, що дитина – чиста дошка, і від дорослих залежить, які записи на ній буде зроблено. Представники соціологізаторських концепцій відкидали природні

задатки людини. Так, американський психолог Дж.Уотсон, засновник психологічної теорії біхевіоризму (основна ідея полягає в тому, що людська поведінка – керований процес; щоб викликати певну поведінку, тобто досягти заданого ефекту виховання, треба підібрати дієві стимули і правильно їх застосувати) у 1925 році обіцяв: “*Дайте мені дюжину нормальних дітей і специфічне середовище для їхнього виховання, і я гарантую, що узявши будь-якого з них у випадковому порядку, я зможу перетворити його на фахівця будь-якого типу – лікаря, юриста, купця або ж жебрака, злодія, безвідносно до його таланту, схильностей, покликання, а також раси його попередників*”¹

Така безмежність впливу соціальних факторів без врахування природних начал перетворює зрештою людину на робота.

Крім вищезазначених, існують **теорії взаємодії факторів** (конвергенції та конфронтації) та **персоналістичні теорії** розвитку особистості (див.: 5; 27-30).

¹ Цит. за: Ярошевський М. Г. Історія психології. – М., 1976. – С.340.

Передові педагоги минулого, такі, як Я.А.Коменський, А.Дістервег, К.Д.Ушинський, вважали, що дитина формується в результаті комплексу впливів: спадковості, середовища, виховання і надавали великого значення останньому.

Сучасна наука про розвиток будується на розумінні *багатофакторності* розвитку. Ці фактори можуть бути зовнішніми і внутрішніми, об'єктивними і суб'єктивними. Основними з них є *спадковість, середовище, виховання і власна активність особистості*.

а) Поняття “*спадковість*” є узагальненням природжених і спадкових схильностей. Під **спадковістю розуміють передачу від батьків до дітей певних якостей і особливостей, закладених у генетичну програму дітей**. Матеріальна одиниця, носій спадковості – *ген*. Сучасна наука довела, що властивості організму зашифровані у своєрідному *генному коді*, який зберігає всю інформацію про властивості організму. Генетичний код повністю індивідуальний: не було і не буде двох ідентичних людей.

Спадкова програма розвитку людини включає постійну і змінну частину. Спадкове в людині проявляється у вигляді **задатків – передумов розвитку особистості**.

Постійна частина спадкової програми забезпечує перш за все продовження людського роду, а також якості людини як біологічного виду: задатки мовлення, ходіння вертикально, мислення, здатність до трудової діяльності. Спадковими є зовнішні ознаки: анатомо-фізіологічна структура організму, колір очей, волосся, шкіри. Генетично запрограмовані поєднання в організмі різних білків, певна група крові, резус-фактор. До спадкових властивостей належать також особливості нервової системи, чуттєвість аналізаторів, особливості системи руху і рефлексорної діяльності. Спадковий характер мають деякі захворювання (шизофренія, гемофілія, цукровий діабет). Негативний вплив на потомство справляють алкоголізм та наркоманія батьків.

Варіативна частина програми сприяє пристосуванню людини до зміни умов існування. Цю частину кожна людина заповнює самостійно. Таким чином, можливість саморозвитку, самовиховання закладена в людині природою.

Вчителя в першу чергу цікавить питання вроджених інтелектуальних здібностей та моральних якостей. Варто відрізнити **здібності – індивідуально-психологічні особливості особистості, які визначають успішність певних видів діяльності – від задатків – потенціальних можливостей для розвитку здібностей**. Дослідження переконливо показують, що наслідуються лише задатки, а не здібності.

Вчені-матеріалісти вважають, що всі здорові люди від народження мають високі потенціальні можливості в інтелектуальній сфері. Ідеалісти ж переконані, що першопричиною інтелектуальної нерівності людей є біологічна спадковість. Розвиток інтелекту на 50% зумовлюється генетичними факторами.¹ Тому наша педагогіка робить акцент на створенні умов для розвитку наявних задатків. Більшість зарубіжних педагогічних систем побудовані на пристосуванні виховання і навчання до задатків і здібностей дітей.

Спеціальні задатки (музичні, художні, лінгвістичні, математичні та ін.) розвиваються у дітей, якщо створені відповідні умови. Наявність сильно виражених задатків сприяє досягненню більш високих результатів у відповідній діяльності.

Тривалий час наша педагогіка і психологія стверджували, що діти не наслідують моральних якостей своїх батьків, а в генетичних програмах людей не закладена інформація про соціальну поведінку. Розшифровуючи програми, вчені не знаходять там генів моральності. В зарубіжній педагогіці домінує думка про те, що моральні якості людини генетично зумовлені. Це питання складне і до кінця не розв'язане.

Дослідження, проведені на близнюках, дають підстави вважати, що емоційна стабільність, екстраверсія, альтруїзм, боязкість, відчуженість, агресивність, прагнення до лідерства певною мірою залежить від спадковості.

Безсумнівним є те, що фактор спадковості справляє значний вплив на розвиток і формування особистості, тому педагогу треба вміло використовувати його в практиці навчання і виховання.

б) Під **середовищем у педагогіці розуміють всю навколишню дійсність, природні й суспільні умови, в яких відбувається розвиток і формування особистості**. *Географічне*

¹ . Роберт Пломін, Джон С. де Фріз. Генетика пізнавальних здібностей та порушень інтелекту // Світ науки. – 1999.- № I.– С.58–65.

середовище – це ті природні умови, в яких розвивається людина. **Соціальне середовище – матеріальні та соціальні умови життя людини, що впливають на характер протікання соціальних процесів і функціонування різних суспільних закладів.** В поняття “соціальне середовище” входять такі загальні характеристики, як суспільний устрій, система виробничих відносин, матеріальні умови життя, характер протікання виробничих і соціальних процесів. Середовище ототожнюється для дитини з такими поняттями, як “держава”, “країна”, “місто”, “село” і т.п. **Частина соціального середовища, з яким безпосередньо контактує дитина, називається мікросередовищем або середовищем найближчого оточення.** Це сім'я, клас, школа, вчителі, друзі, товариші, близькі люди.

Важливість середовища у розвитку особистості визнають усі педагоги. Не співпадають погляди лише при оцінці ступеня впливу середовища. Багато дослідників намагались встановити точні кількісні пропорції впливу середовища і спадковості на розвиток людини. Отримані дуже суперечливі результати, які, напевне, переконують в одному: доля участі досліджуваних факторів у розвитку різних людей неоднакова.

Вплив середовища є негативним і позитивним. Тому виникає проблема *педагогізації* середовища, тобто **корегування і регулювання його впливів.** З цією метою створюються батьківські університети, материнські школи, організовуються лекції та індивідуальні психологічні консультації для батьків, різноманітні гуртки, клуби, спортивні секції тощо для учнів.

в) **Виховання** як фактор розвитку і формування особистості розглядається як **управління цими процесами.** На відміну від попередніх факторів, виховання – чинник цілеспрямований, спеціально організований, систематичний. Слід пам'ятати, що управління може бути жорстким маніпулюванням діями дитини, а може стати чинником актуалізації її розвитку.

Педагоги по-різному оцінюють роль виховання у формуванні підростаючої особистості: від впевненості у повного заперечення всякого виховання (Вольтер: “Від усякого виховання, мій друже, рятуйся на всіх вітрилах”).

Спеціальні дослідження показують, що влада виховання не безмежна, але воно може стати вагомим чинником розвитку за певних **умов.**

Варто нагадати, що виховання – шлях заповнення прогалин у спадковій програмі людини. Зрозуміло, що ефективне виховання певних якостей можливе лише *при опорі на закладені природою задатки.*

Сила виховного впливу залежить також від *уміння* вихователя *використовувати рушійні сили виховання*, розуміти існуючі суперечності чи навіть спеціально створювати їх. Діти по-різному реагують на виховний вплив – від повного неприйняття вимог вихователя до абсолютного підкорення його волі. Ефективним буде виховання, якщо цілі вихователя стануть цілями самих вихованців, сприйматимуться ними свідомо; виховання набуде тоді характеру самовиховання.

Російський психолог Л.С.Виготський (1896-1934) виділяє 2 рівні розвитку дитини: “*рівень актуального розвитку*” (якого дитина вже досягла) і “*зону найближчого розвитку*” (можливі досягнення дитини при допомозі дорослих). Виховання може бути ефективним лише тоді, коли воно буде *йти попереду розвитку*, ставити цілі, яких дитина зможе досягти при *співробітництві* з дорослими.

Для вихователя важливо також мати на увазі *вплив мікросередовища* на виховання і при потребі *корегувати негативні його компоненти, педагогізувати його.*

г) Людина – не лише об'єкт зовнішніх впливів, а й **активний суб'єкт соціального розвитку**, більше того **суб'єкт саморозвитку, самовиховання.**

Становлення особистості відбувається через її *активну взаємодію* із середовищем через *діяльність та спілкування.* Представники персоналістичних теорій розвитку (прибічники гуманістичної психології А.Коміс, А.Маслоу, К.Роджерс) активність особистості вважають основним фактором розвитку. На думку А.Маслоу, „джерела становлення і гуманності знаходяться тільки в самій особистості, вони жодним чином не створені суспільством. Останнє може лише допомогти або перешкодити становленню гуманності людини, так само як садівник може допомогти чи завадити росту куща троянд, проте він не може зробити, щоб замість куща троянд ріс дуб”¹.

¹ . Цит. За: Галузяк В.М. та ін. Педагогіка.– Вінниця, 2001. – С.29.

Таке розуміння розвитку змінює погляд на роль виховання в цьому процесі. Виховання, на думку прихильників гуманістичної психології, має навчити людину творити себе як особистість. Особливо вагоме значення має самовиховання, яке стимулює розвиток людиною своїх унікальних, неповторних властивостей.

Дитина бере участь у різних *видах діяльності*: грі, навчанні, праці, у діловому (офіційному) та особистісному (неофіційному) *спілкуванні*, виявляючи при цьому *активність*, різну за *інтенсивністю* (низьку, високу, середню), *характером* (репродуктивну і творчу), *способом виявлення* (внутрішню і зовнішню).

Усі прояви активності мають спільне джерело – *потреби* особистості. Вони постійно змінюються. Вихователю важливо оперативно змінювати форми і методи діяльності та спілкування з учнями, допомагаючи їм при цьому задовольняти *розумні потреби*.

Активність особистості – не лише *передумова* її формування, а й *результат розвитку*. Вихователь досягає мети, коли йому вдається сформулювати суспільно активну, ініціативну, творчу особистість. Сучасна педагогіка підкреслює, що “*ставити підростаючу людину в позицію активного діяча, озброювати її такими способами діяльності, які дають можливість активного прикладання сил, вивчати її особистісну своєрідність, всебічно розкривати її потенційні можливості – такі функції вихователя, що розумно спрямовує процес розвитку особистості*”.¹

¹ Підласий І. П. Педагогіка. – М.: Просвещение, 1996. – С.109.

Література для самоосвіти

1. Бордовская Н.В., Реан А.А. Педагогика. Учебник для вузов. – СПб:Издательство „Питер”, 2000.- С.174–182.
2. Волкова Н.П. Педагогіка: Посібник для студентів вищих навчальних закладів.– К.: Видавничий центр „Академія”, 2001.– С.34–47.
3. Галузинський В.М., Евтух М.Б. Педагогіка: теорія та історія. – К.: Вища школа, 1995. – С.16-27.
4. Костюк Г.С. Вікова психологія. – К., 1979. – С.27-29.
5. Педагогіка : Навчальний посібник /Галузяк В.Н.,Сметанський М.І.,Шахов В.І.– Вінниця : РВВ ВАТ „Віноблдрукарня”2001.– С.14 – 30.
6. Педагогіка / За ред. М.Д.Ярмаченка. – К., 1986. – С.38-77.
7. Стельмахович М.Г. Народна педагогіка. – К., 1985. – С.41-44..
8. Харламов И.Ф. Педагогика. – М., 1990. – С.58-77.
9. Фіцула М.М. Педагогіка : Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти.- К.: Видавний центр „Академія”, 2001.– С.44–59.

ТЕМА 3. ПЕДАГОГІЧНИЙ ПРОЦЕС.

ПЛАН.

1. Поняття про педагогічний процес, його цілі й завдання, взаємодію його учасників.
2. Структура педагогічного процесу, його суперечності та рушійні сили.
3. Закономірності та принципи педагогічного процесу.

1. Поняття про педагогічний процес, його цілі й завдання, взаємодію його учасників

Поняття “педагогічний процес” означає єдиний навчально-виховний процес, який забезпечує всебічний розвиток особистості. В практиці роботи школи навчання й виховання завжди єдині, а в педагогічній науці тривалий час вживалось поняття “навчальний процес” і “виховна робота”, які мали різні цілі і зміст. Проте прогресивні педагоги прагнули створити цілісну теорію навчально-виховного процесу школи. До них належать відомі російські педагоги П.Ф.Каптерев (1849-1922) та А.П.Пінкевич (1884-1939). Лише в 70-х роках ХХ століття російські дидакти Ю.К.Бабанський, М.М.Скаткін, В.П.Стрезікозін звернулись до об’єднання навчання і виховання в єдине ціле. Ю.К.Бабанський дає таке визначення педагогічного процесу: *“Педагогічний, навчально-виховний процес у середній школі є органічною єдністю процесів навчання, виховання та розвитку. Суть його полягає у передачі соціального досвіду старшими і засвоєнні його підростаючим поколінням шляхом взаємодії, спрямованої на задоволення сучасного суспільства у всебічному, гармонійному розвитку особистості”*.¹

Педагогічний процес – не механічне поєднання процесів навчання, виховання і розвитку, а нове якісне утворення. Головні характеристики педагогічного процесу – цілісність, спільність, єдність. І.П.Підласий відмічає, що *“складна діалектика відносин всередині педагогічного процесу полягає: 1) в єдності та самостійності процесів, що його утворюють; 2) у цілісності й взаємній підпорядкованості систем, які його складають; 3) у наявності спільного і збереженні специфічного”*.²

Цілісність педагогічного процесу полягає в тому, що всі процеси, які його складають, мають єдину мету – всебічний і гармонійний розвиток особистості. Специфіка кожного процесу – в основних функціях, які він реалізує (навчання, виховання і розвиток) та шляхах досягнення мети.

Загальні цілі педагогічного процесу залежать від того, на яку філософську осову спирається наука. Історія суспільного розвитку показує, що на формування суспільних цілей виховання впливають різні фактори і визначальними тут є пануюча державна ідеологія, політика, потреби суспільства у підготовці підростаючого покоління до виконання певних соціальних функцій, рівень розвитку суспільства. Це означає, що цілі виховання змінні, мають конкретно історичний характер, лежать в основі різних виховних систем. Історія педагогіки – це довга вервечка появи, існування і відмирання цілей виховання, виховних ідеалів.

¹ Педагогика / Под ред. Й. К. Бабанского. – М., 1983. – С.77.

² Подласый И.П. Педагогика. – М., 1996. – С. 187-188.

У Стародавній Греції, приміром, ідеалом виховання була **калокагатія** – **гармонійний розвиток духу і тіла**, в епоху Середньовіччя – **аскетизм і покірність**, які проповідували християнство та інші релігії. Завдяки Рене Декарту людство отримало нове формулювання загальної мети виховання: ідеалом стає **всебічний гармонійний розвиток особистості**. Український педагог Г.Ващенко (50-і рр. XX ст.) вбачав виховний ідеал у **служінні Богові і Україні**. Його послідовники розробили Кодекс цінностей сучасного українського виховання, який включає абсолютні вічні цінності, такі, як *віра, надія, любов, сумління, правда, справедливість, доброта, чесність, щирість, гідність, милосердя, прощення, досконалість, краса, свобода, нетерпимість до зла, великодушність, оберігання життя, мудрість, благородство*, а також цілий ряд національних цінностей, громадянських цінностей, цінностей сімейного та особистого життя, валео–екологічних цінностей¹. У Концепції національного виховання, схваленій Всеукраїнською педагогічною радою працівників освіти 30 червня 1994 року, зазначено, що *провідною метою виховання залишається ідеал всебічно розвиненої особистості*, що йде з глибини віків. А на сучасному етапі мета національного виховання конкретизується як *“передача молодшому поколінню соціального досвіду, багатства духовної культури народу, його національної ментальності, своєрідності світогляду і на цій основі формування особистісних рис громадянина України, які включають у себе національну самосвідомість, розвинену духовність, моральну, художньо-естетичну, правову, трудову, фізичну, екологічну культуру, розвиток індивідуальних здібностей і таланту.”*²

Останні десятиліття позначені значним впливом *гуманістичної педагогіки*, основаної на ідеях і теоріях таких всесвітньо відомих вчених, як Е. Фромм (1900 –1980), К.Роджерс (1902 – 1987), А Маслоу (1908 –1970). Метою освіти і виховання вони проголошують саморозвиток особистості учня, поставленого в центр усієї навчально–виховної діяльності. Гуманістичний підхід до виховання означає *„визнання особистості, що розвивається, вищою соціальною і педагогічною цінністю, повагу до самобутності та унікальності кожної дитини, створення умов для цілеспрямованого розвитку та саморозвитку вихованця як суб’єкта діяльності, як особистості і творчої індивідуальності”*³, наголошував, виступаючи на одній з міжнародних конференцій з питань освіти послідовник цих ідей Г.Геллер.

. Сучасна українська педагогіка ставить перед собою гуманістичні цілі. У Національній доктрині розвитку освіти мета виховання визначена як *„ ...виховання свідомого громадянина, патріота, набуття молоддю соціального досвіду, високої культури міжнаціональних взаємовідносин, формування у молоді потреби та уміння жити в громадянському суспільстві, духовності та фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, трудової, екологічної культури”*.⁴ А в Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності та в Концепції розвитку загальної середньої освіти – як *формування свідомого відповідального громадянина, здатного до самоосвіти і саморозвитку, який уміє діяти творчо, компетентно, прагне змінити на краще життя своє і своєї країни*.

Для чого потрібне знання і розуміння цілей виховання? Перш за все, знання цілей виховання дає педагогу уявлення про те, яку людину він має формувати, надає його роботі необхідну осмисленість і спрямованість. Щодо цього К.Д.Ушинський у книзі “Людина як предмет виховання” писав: *“Що сказали б ви про архітектора, який закладаючи нову будівлю, не зумів би відповісти вам на запитання, що він хоче будувати – храм, присвячений богові істини, любові і правди; просто будинок, у якому жилося б затишно; красиві, але непотрібні урочисті ворота, якими милувалися б подорожні; роззолочений готель для оббирання нерозважливих; кухню для приготування страв; музей для зберігання рідкостей, чи, нарешті, хлів для складання туди різного, нікому вже непотрібного в житті мотлоху? Те ж саме повинні сказати ви і про вихователя, який не зуміє чітко і точно визначити вам мету своєї виховної діяльності”*.⁵

¹ Див.: Вишневецький О. Сучасне українське виховання: Система цінностей.–Львів, 1999.– С. 12–15.

² Концепція національного виховання // Рідна школа. – 1995. – №6. – С.19.

³ Геллер Г.А. Формирование защищенности личности школьника как аспект педагогики ненасилия// Тезисы докладов Международной конференции по педагогике ненасилия „Воспитание свободной, ответственной личности” .– Спб., 1994. –С.101.

⁴ Національна доктрина розвитку освіти// Освіта України.– 2002.– 24 квітня- 1 травня.

⁵ Ушинський К.Д. Вибр.тв.: У 2-х т.–Т.1.– С.196.

Великого значення умінню педагога правильно формулювати цілі виховання надавав А.С.Макаренко. „Я під цілями виховання розумію програму людської особи, – підкреслював він, – програму людського характеру, при чому в поняття „характер” я вкладаю весь зміст особистості, тобто і характер зовнішніх проявів, і внутрішньої переконаності, і політичне виховання, знання, геть усю картину людської особи; я вважаю, що ми, педагоги, повинні мати таку програму людської особи, до якої ми повинні прагнути.”¹

Як бачимо, сучасний педагог-практик повинен уміти проектувати кожну особистість, спираючись на загальні суспільні цілі виховання, визначені в директивних державних документах, а також враховуючи фізіологічні та психологічні особливості особистості, активізуючи при цьому самопрограмування власного життя самою особистістю.

Цілі виховання у практичному втіленні конкретизуються через завдання. Мета і завдання співвідносяться як ціле і частина, система і її компоненти. Тому справедливо твердити: мета виховання – це система завдань, які треба розв'язати. У Концепції виховання дітей та молоді в національній системі освіти сформульовано основні виховні завдання загальноосвітнього навчального закладу:

- філософсько-світоглядна підготовка школярів, формування у них наукового світогляду;
- розвиток пізнавальної активності й культури розумової праці;
- патріотичне виховання;
- розвиток моральних почуттів і рис поведінки;
- формування розуміння загальнолюдської і народної моралі;
- розвиток національної правосвідомості і самосвідомості;
- вироблення свідомого ставлення до праці як до вищої цінності людини і суспільства, розвиток діловитості, підприємництва;
- формування екологічної культури;
- фізичне вдосконалення;
- статеве виховання учнів, підготовка їх до сімейного життя.²

Смільд зазначити, що деякі педагоги відкидали доцільність постановки суспільних цілей виховання. Американський філософ – прагматик і педагог Джон Дьюї, наприклад, стверджував, що людина є рабом своїх природжених звичок і не піддається зміні, а виховання має цілком будуватись на інстинктивних інтересах і потягах дітей. Представники теорії “вільного виховання”, висунутої ще Ж.-Ж.Руссо (Е.Кей у Швеції, К.Н.Вентцель у Росії, М.Монтессорі в Італії) цільовими установками виховання вважали розвиток інтересів і нахилів дітей, які проявляються спонтанно, забезпечення їм повної свободи і невтручання в їхнє формування. Цю теорію назвали *педоцентричною*, бо в центр виховної системи ставляться захоплення і потяги дитини.

Крім загальних цілей і завдань педагогічного процесу варто виділити і *часткові цілі*, які ставить перед собою педагог, здійснюючи окремі акти педагогічної діяльності. Це цілі уроку чи виховного заходу, цілі педагогічної бесіди з учнями або їхніми батьками. Цілі можуть бути далекими (розвиток певних якостей школярів), середніми (організація конкретних справ) і близькими (при організації безпосередньої педагогічної взаємодії на уроці та поза ним).

Педагогічна взаємодія, тобто взаємовідносини учасників педагогічного процесу визначають його розвиток. У педагогічній взаємодії беруть участь педагоги (адміністрація закладу освіти та вчителі) й учні. **Педагогічна взаємодія містить педагогічний вплив, його активне сприймання, засвоєння вихованцем та власну активність вихованця, що проявляється у впливі на педагога і самого себе.** Взаємини вчителя і учня можуть складатися по-різному. Це залежить від того, чи вчитель розглядає учня як *об'єкт* виховання, чи як *суб'єкт* педагогічного процесу. У першому випадку між вчителем і учнем складаються непродуктивні *відносини підпорядкування*. Для них характерна взаємна байдужість, механічне виконання обов'язків. У другому – стосунки вчителя і учнів в педагогічному процесі стають продуктивними, носять характер *співробітництва* і навіть *співтворчості*.

¹. Макаренко А.С. Методика виховної роботи.– К.: Рад. школа, 1990.–С.150.

² Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти // Інформаційний збірник МОУ країни.–1996.– №13.

Коли у педагогічному процесі взаємодіють вчитель і учень або вчитель і група учнів, то таку взаємодію називають **парною**. Коли поряд з цим на учня впливає учнівський колектив, то таку взаємодію називають **тернарною**. А.С.Макаренко називав вплив вихователя на колектив, а колективу – на окремого вихованця – **паралельним педагогічним впливом**. У реальному педагогічному процесі ця взаємодія ще складніша, її називають **багатокомпонентною**: колектив вихователів – колектив вихованців – мікроколективи – окремі вихователі – окремі вихованці.¹

2. Структура педагогічного процесу, його суперечності та рушійні сили.

До *структурування* педагогічного процесу можна підходити по-різному.

а) Педагогічний процес у школі включає процеси **навчання і виховання**. Це і є найголовніші структурні елементи. У педагогічному процесі об'єктивне (зовнішній вплив) поступово переростає у суб'єктивне, у внутрішнє надбання людини, у самоосвіту і самовиховання, які забезпечують розвиток особистості. Тому можна сказати, що **педагогічний процес є органічною єдністю процесів навчання, виховання, освіти і розвитку особистості**.

б) Найменша структурна одиниця педагогічного процесу – **педагогічна ситуація**. Педагогічний процес можна розглядати як **неперервний ланцюжок педагогічних ситуацій**, які виникають і ставлять перед вихователем педагогічні задачі для розв'язання. Педагогічні ситуації за способом створення поділяють на: *спонтанні* (що виникають у ході педагогічного процесу), *спеціально підготовлені вчителем* та *створені учнем або учнями*.

в) Стрижнем педагогічного процесу є **педагогічна діяльність**. У будь-якій діяльності виділяється мета її, засоби та результат. Крім того, діяльність необхідно стимулювати, коригувати, аналізувати та оцінювати. Виходячи з **діяльнісного підходу** до характеристики структури педагогічного процесу виділяють такі його **компоненти**:

- *цільовий*;
- *стимулюючо-мотиваційний*;
- *змістовий*;
- *операційно-діяльнісний*;
- *контрольно-регулюючий*;
- *оцінювально-результативний*.

г) Педагогічний процес можна структурувати за його **логікою**. Тоді він матиме такі **етапи**:

- **підготовчий**, який включає підготовку навчальних планів, програм, посібників, підручників, створення умов для успішного протікання педагогічного процесу, складання річного плану роботи школи, календарних, тематичних, поурочних планів вчителів, планів виховної роботи класних керівників; на цьому етапі розв'язуються такі важливі завдання, як обґрунтування і постановка цілей, трансформація їх у конкретні завдання, педагогічна діагностика (виявлення причин, які будуть допомагати або заважати досягненню мети) і на її основі прогнозування ходу і результатів педагогічного процесу та його планування.

- **здійснення**, який містить такі важливі елементи, як роз'яснення і усвідомлення цілей і завдань діяльності, реалізацію вибраних методів, засобів і форм діяльності, забезпечення взаємодії всіх суб'єктів педагогічного процесу, створення сприятливих умов для навчання і виховання, стимулювання вихователями активності вихованців, здійснення оперативного контролю, налагодження зворотного зв'язку, внесення коректив у роботу;

- **аналіз результатів** педагогічного процесу передбачає визначення ступеня розв'язання поставлених завдань, визначення причин недоліків у педагогічному процесі та шляхів їх усунення.

Процес – це рух, розвиток. Що заставляє рухатися, які рушійні сили педагогічного процесу? **Рушійними силами** педагогічного процесу є **суперечності**: *зовнішні*, тобто суперечності між педагогічним процесом та іншими соціально-економічними процесами і *внутрішні*, властиві самому процесу. Основними можна вважати **суперечності**:

- між новими потребами та інтересами вихованців і рівнем готовності останніх до їх реалізації, що визначається досягнутою культурою діяльності і людських відносин;

- між вимогами, які ставляться до вихованця, та соціальним досвідом і можливостями задовольнити ці вимоги.

¹ Див.: Касьяненко М. Д. Педагогіка співробітництва. – К.: Вища школа, 1993. – С.95-96.

Дані суперечності стають джерелом розвитку особистості у педагогічному процесі тоді, коли потреби або вимоги відповідають можливостям вихованця, знаходяться в його “зоні найближчого розвитку”. Це означає, що суперечності повинні долатися, розв'язуватися при підтримці і допомозі вихователів, але не загострюватися або згладжуватися.

3. Закономірності та принципи педагогічного процесу

Наявність суперечностей і необхідність їх ефективного розв'язування призводить до необхідності виявити у педагогічному процесі **об'єктивно існуючі, суттєві, необхідні, стійкі зв'язки і залежності**. Такі зв'язки називають **закономірностями**. Закономірності педагогічного процесу відображають закони розвитку суспільства, їх конкретизацію, діють у гармонійній єдності із законами природи. Коротко охарактеризуємо основні закономірності педагогічного процесу, не претендуючи на їх абсолютність.

Педагогічний процес – це процес соціальний, тісно пов'язаний з іншими суспільними процесами. Цим визначається така **закономірність**: *цілісний педагогічний процес, його мета, завдання, зміст, форми і методи зумовлені соціально-економічними потребами суспільства, а його здійснення закономірно залежить від можливостей суспільства, умов, у яких він протікає*.

Внутрішні зв'язки і залежності педагогічного процесу можна відобразити у таких **закономірностях**:

1. У педагогічному процесі закономірно пов'язані процеси *навчання, виховання і розвитку* як основні його компоненти, а також процеси *виховання і самовиховання, освіти і самоосвіти, викладання і учіння, педагогічного керівництва і творчої активності вихованців* як складові частини цілісного педагогічного процесу.

2. *Зміст* педагогічного процесу закономірно залежить від поставлених *мети і завдань*; використані *засоби (форми і методи)* залежать від *завдань і змісту*.

3. *Ефективність* педагогічного процесу залежить від *єдності дій* вихователя і вихованців. Ю.К.Бабанський використав вираз “*педагогічний резонанс*” для визначення різкого зростання ефективності навчання, виховання і розвитку учнів при активній творчій співдружності вихователів і вихованців.

В.О.Сухомлинський серцевиною майстерності педагога вважав уміння знайти шлях до серця дитини, підійти до неї так, щоб будь-яка справа, до якої її залучають, стала для неї потребою, пристрастю, мрією, а вихователь – її товаришем, другом, однодумцем. І основну закономірність педагогічного процесу формулював так: “*педагогічний ефект будь-якого виховного явища тим вищий, чим менше дитина відчуває в ньому задум педагога*”¹.

4. *Ефективність* педагогічного процесу закономірно залежить від *врахування індивідуальних, статевих, вікових особливостей учнів, рівня розвитку колективу*.

5. Для педагогічного процесу характерна також закономірність *єдності чуттєвого, логічного і практики*. Ефективність його зумовлена інтенсивністю і якістю чуттєвого сприймання, логічного осмислення та практичного застосування осмисленого.

Слід відзначити, що тільки цілісне врахування внутрішніх і зовнішніх зв'язків педагогічного процесу забезпечує його ефективність.

Закономірності педагогічного процесу визначають його принципи. **Принцип – основа, керівна ідея, вихідне положення, вимога до діяльності та поведінки.** **Принципи педагогічного процесу** – це певна **система основних вимог**, що визначають загальний напрям, мету, зміст і методику організації навчання і виховання, виконання яких забезпечує ефективність розв'язання завдань всебічного гармонійного розвитку особистості. Слід пам'ятати, що тільки їх сукупність забезпечує успішність педагогічного процесу. Не можна ні перебільшувати, ні применшувати значення окремих принципів.

Принципи – не догма. Вимоги до педагогічного процесу змінюються разом із соціально-економічними умовами і потребами суспільства. В реальному педагогічному процесі знання загальних закономірностей поєднуються з професійною майстерністю вчителя.

Слід відзначити значний внесок педагогів-новаторів у розвиток принципів педагогічного процесу. Ними обґрунтовано такі принципи, як *природовідповідність, гуманізація, демократизація, колективістська спрямованість* педагогічного процесу та принцип *розвитку*

¹ Сухомлинський В. О. Павлівська середня школа // Вибр. тв.: У 5-ти т. –Т.4. – К., 1977. – С.20.

особистості у педагогічному процесі, який ґрунтується на ідеях доцільності постановки перед учнями складної мети, просування вперед швидким темпом, висунутих ще в 50-х роках ХХ ст. вченим Л.В.Занковим, а також на необхідності випередження, створення інтелектуального фону класу (С.М.Лисенкова), забезпечення учням успіху в навчанні та вихованні.

Своє бачення педагогічного процесу, побудованого на гуманних засадах, Ш.О.Амонашвілі, грузинський педагог, узагальнив у таких основних **принципах**:

- пізнання і засвоєння дитиною справді людського;
- пізнання себе як людини;
- виявлення дитиною своєї індивідуальності;
- надання можливостей для розвитку природи дитини;
- співпадання інтересів дитини із загальнолюдськими інтересами;
- відвернення джерел, здатних провокувати дитину на асоціальні прояви.¹

Нинішній рівень розвитку педагогіки дає можливість сформувати таку **систему основних принципів педагогічного процесу**.

1. *Цілеспрямованість* педагогічного процесу, орієнтація його на всебічний гармонійний розвиток особистості.
2. *Єдність загальнолюдського і національного* у навчанні та вихованні.
3. *Гуманізація* педагогічного процесу – встановлення високогуманних відносин між вихователем і вихованцями.
4. *Демократизація* педагогічного процесу – формування у вихованців умінь робити свідомий вибір, відповідально ставитись до прийнятого рішення.
5. *Природовідповідність* педагогічного процесу, врахування вихователем вікових та індивідуальних особливостей вихованців.
6. *Зв'язок навчання і виховання з життям і продуктивною працею*.
7. *Формування колективістських відносин* між суб'єктами педагогічного процесу.
8. *Свідоме ставлення до всіх видів діяльності і спілкування на основі самодіяльності та творчої активності*.
9. *Безперервність, послідовність, наступність, систематичність* навчання і виховання.
10. *Інтегративність* – єдність педагогічних вимог школи, сім'ї і громадськості.

Література для самоосвіти

1. Амонашвили Ш.А. Размышления о гуманной педагогике. – М., 1995. – С.191-192.
2. Галузинський В.М., Євтух М.Б. Педагогіка: теорія та історія. – К.: Вища школа. 1995. – С. 197-199.
3. Касьяненко М.Д. Педагогіка співробітництва. – К.: Вища школа, 1993. – С.92-103.
4. Подласый И.П. Педагогика. – М.: Просвещение, 1996. – С.180-198.
5. Педагогика / Под ред. Ю.К.Бабанского. – М., 1983. -С.73-90.
6. Педагогічний пошук / укл. І.Н.Баженов. – К.: 1988. – 496 С.
7. Педагогіка : Навчальний посібник / В.М.Галузяк, М.І.Сметанський, В.І.Шахов.– Вінниця: РВВ ВАТ „Віноблдрукерня”,2001.– С.30-31.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ III ТЕОРІЯ ОСВІТИ І НАВЧАННЯ

Тема 1. ЗМІСТ ОСВІТИ ЯК ФУНДАМЕНТ БАЗОВОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ

ПЛАН

1. Поняття про дидактику, її основні категорії. Проблеми та завдання дидактики на сучасному етапі розвитку педагогічної науки.
2. Формування освіти в історії школи й педагогіки. Зміст освіти в сучасній школі.
3. Державні документи, що визначають зміст шкільної освіти.

¹ Див.: Амонашвили Ш. А. Размышления о гуманной педагогике. – М.: 1995. -С.191-192.

1. Поняття про дидактику, її основні категорії. Проблеми та завдання дидактики на сучасному етапі розвитку педагогічної науки

Дидактика – це розділ педагогіки, що вивчає теорію освіти і навчання, розкриває закономірності учіння школярів і викладацької діяльності вчителя, визначає суть, принципи, зміст, методи і форми організації навчального процесу.

Слово "дидактика" грецького походження ("дидаско" – навчати). Як спеціальний навчальний термін існує з XVII століття. Вважається, що ввів його в педагогіку німецький педагог Вольфганг Ратке(1571-1635).

Предметом дидактики є загальні для всіх навчальних дисциплін закономірності процесу навчання. Особливості викладання окремих дисциплін вивчають окремі (часткові) методики. Одним із джерел дидактики є **народна дидактика**, тобто та частина народної педагогіки, яка відображає здобутки народу в галузі науки і навчання. На думку академіка М.Г. Стельмаховича, *"саме в навчанні багатогранний людський досвід перетворюється у необхідні для життя знання, вміння і навички. Навчання кує розум, формує загальну культуру особистості, ставлення до знань і навколишнього життя, плекає людські ідеали"*¹.

Народ виражав своє ставлення до навчання прислів'ями і приказками: *"Знання робить життя красним", "Пташка красна пір'ям, а людина – знанням", "Хто знання має, той і мур ламає"* тощо. Народна мудрість знає сотні дидактичних вправ та ігор для розвитку кмітливості та розумових здібностей дітей. Загадки, задачі, народні казки свідчать про розум, кмітливість і спостережливість народу, прагнення розвинути ці риси у підростаючого покоління.

Дидактика як наука з'явилась у XVII столітті. Засновником дидактики є Ян Амос Коменський – великий чеський гуманіст і педагог. Його праця "Велика дидактика" стала початком нової епохи розвитку педагогіки і дидактики. Він розробив основи класно-урочної системи навчання, намагався дати відповідь на питання , як вчити легко, приємно і ґрунтовно, теоретично обґрунтував правила і принципи навчання, необхідність здійснювати виховання в процесі навчання.

Пізніше ідеї Я. А. Коменського розвивались швейцарським педагогом Й. Г. Песталоцці; німецькими педагогами Й. Ф. Гербартом - автором теорій формальної освіти та виховуючого навчання та Ф.-А.-В. Дістервегом , який обстоював такі прогресивні для свого часу принципи дидактики, як природодоцільність, культуровідповідність, самодіяльність; англійським філософом і педагогом Г. Спенсером – автором теорії матеріальної освіти.

Серед російських педагогів найбільший внесок у розвиток дидактики зробили К. Д. Ушинський та його послідовники В. І. Водовозов, М. А. Корф, О. Ф. Остроградський, а також Л. М. Толстой, П. Ф. Каптерев та інші, які відстоювали прогресивні принципи і методи навчання. В Україні дидактика розвивалась завдяки зусиллям О. В. Духновича (1803-1865) – автора ряду посібників для вчителів та учнів, Б. І. Грінченка (1863-1910), Х. Д. Алчевської (1841-1920), прогресивних письменників і громадських діячів Т. Г. Шевченка, М. Коцюбинського, Л. Українки, І. Франка та ін.

Серед педагогів-дидактів радянського періоду варто відзначити Г. Г. Ващенка ("Загальні методи навчання"), С. Х. Чавдарова ("Принципи радянської дидактики"), М. О. Данілова, М. М. Скаткіна, Б. П. Єсіпова, Л. В. Занкова, які розробляли теорію навчального процесу та розвиваючого навчання, В. А. Оніщука (теорія сучасного уроку), А.М. Алексюка (методи навчання).

Сприяли розвитку дидактики також і вчителі-новатори В. Ф. Шаталов, С. М. Лисенкова, В. А. Дяченко, Є. І. Ільїн, І. П. Волков, які ввели прогресивні зміни в організацію і методичне забезпечення навчального процесу.

Важливою особливістю сучасної дидактики є те, що вона розглядає навчальний процес не тільки як засіб формування знань і вмінь, але і як важливий фактор всебічного розвитку і саморозвитку особистості. Вона досліджує навчання в тісній єдності з вихованням і самовихованням у цілісному педагогічному процесі.

Основними категоріями дидактики є **освіта, навчання, викладання, учіння, процес навчання**. Крім того, дидактика оперує такими поняттями, як **закономірності навчання, принципи**

¹ Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка: навчально-методичний посібник. —К., 1997. – С.166.

навчання, функції навчання, види навчання, зміст освіти, методи і прийоми навчання, форми і засоби навчання, урок, типи уроків, оцінка, контроль у навчанні, які докладно будуть розглядатись далі. До дидактичних категорій слід віднести і такі, як знання, уміння, навички, компетенції.

Знання – це зрозумілі, збережені в пам'яті та відтворені основні факти науки і теоретичні узагальнення, що з них витікають (поняття, правила, закони, висновки)

Уміння – володіння способами застосування засвоєних знань на практиці.

Навичка – автоматизована, безпомилкова, звична, досконала дія.

Розрізняють загальні і спеціальні уміння і навички. *Загальні* – характерні для всіх навчальних предметів (працювати з книгою, читати, писати, рахувати, раціонально організовувати працю тощо). *Спеціальні* – специфічні для даної дисципліни – розв'язувати задачі, проводити досліди, працювати з картою, складати гербарій тощо.

Впровадження компетентнісного підходу у побудову змісту освіти привело до введення в дидактику такого поняття, як компетенція. Варто розрізнити терміни компетенція і компетентність.

Компетенція – соціальна вимога до освітньої підготовки учня, необхідної для якісної продуктивної діяльності в певній сфері, загальна здатність, що базується на знаннях, досвіді, цінностях, здібностях, набутих завдяки навчанню. **Компетентність** – володіння учнем відповідною компетенцією, що містить його особисте ставлення до неї і до предмету діяльності.¹

Як теорія навчання і освіти дидактика ставить своїм **завданням** розробку таких проблем:

- визначення педагогічних основ змісту освіти;
- дослідження суті, закономірностей і принципів навчання;
- виявлення закономірностей і шляхів активізації пізнавальної діяльності учнів у процесі навчання;
- вивчення шляхів диференціації, індивідуалізації та інтеграції навчання;
- освоєння інформаційних технологій, комп'ютеризація та кібернетизація навчального процесу;
- розробка гнучких педагогічних технологій, освітніх систем, методів, прийомів, форм і засобів навчальної роботи;
- поліпшення обліку результатів праці вчителя і учнів.

2. Формування освіти в історії школи й педагогіки. Зміст освіти в сучасній школі

Зміст освіти – категорія історична. Зміст освіти змінюється в процесі суспільного розвитку, закономірно залежить від суспільних потреб, від мети і завдань процесу навчання, від державної політики в галузі освіти, методологічних позицій вчених, тобто від об'єктивних та суб'єктивних факторів.

Зміст освіти – це система знань, умінь і навичок, оволодіння якими забезпечує розвиток розумових і фізичних здібностей школярів, формування у них основ світогляду і моралі.

В історії педагогічної думки XIX століття відомі два головних напрямки у визначенні змісту освіти: **теорія формальної освіти** і **теорія матеріальної освіти**. В основі теорії формальної освіти лежить філософська течія *раціоналізму*, її прихильники (Дж. Локк, Г. Песталоцці) вважали, що джерелом знань є *розум*, знання народжуються розумом того, хто пізнає. Звідси і головне завдання освіти – розвиток розуму ("гімнастика розуму"), тобто здатності логічно мислити, аналізувати, порівнювати тощо. Вони вважали, що найкращим засобом такого розвитку є вивчення мов (латинської і грецької) і математики, відстоювали так званий "*класичний*" напрям освіти (гімназії, англійські граматичні школи). Теорія матеріальної освіти опиралась на філософську основу *емпіризму*, який твердить, що джерелом знань є *досвід*. Педагогічний висновок (О. Герцен, М. Добролюбов): треба озброювати учнів природничими знаннями, основний критерій відбору навчального матеріалу – практична цінність знань. Ця теорія лягла в основу *реальної* освіти

¹Хуторской А.В. Методика личностно-ориентированного обучения. Как обучать всех по-разному?: Пособие для учителя. – М: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2005. – С. 152.

(реальні училища), навчання базувалось на вивченні природничих дисциплін і прикладних предметів (наприклад бухгалтерської справи). К. Д. Ушинський вважав, що до засвоєння наук не можна підходити лише з погляду їх практичної придатності: школа повинна давати і різноманітні потрібні в житті знання та уміння і розвивати розумові здібності дитини.

На початку XX століття американський педагог Дж. Дьюї (основоположник прагматизму в шкільній політиці), який критикував і раціоналізм, і емпіризм, запропонував ідею розвитку практичного досвіду дітей, озброєння їх прикладними уміннями і навичками в різних видах діяльності. Навчання він уявляв як розв'язання ланцюжка практичних завдань, узятих з повсякденного життя. Цю теорію назвали **педагогічним утилітаризмом**. На практиці ідеї Дж. Дьюї втілював у життя американський педагог У. Кілпатрик, який розробив **метод проектів**. Його сутність полягала в тому, що учні разом з учителем проектували виконання якоїсь практичної діяльності (наприклад, будівництво будинку, прокладання дороги, підготовку концерту тощо), включаючись у роботу, в ході якої засвоювали необхідні відомості з мови, математики, інших предметів. Звичайно, така організація навчання призводила до зниження рівня освіти, хоч і викликала інтерес. Сьогодні в нашій країні метод проектів знаходить своє місце в системі методів активного навчання.

У сучасному розумінні зміст освіти складають не лише знання і уміння, а й соціальний досвід, тобто сукупність засобів і способів діяльності, створених у процесі розвитку суспільства. За концепцією І. Я. Лернера, тільки оволодіння таким досвідом, що є джерелом змісту освіти, допоможе молодому поколінню повною мірою досягнути культурні надбання попередніх поколінь. І. Я. Лернер обґрунтував 4 основних **елементи змісту освіти**.¹

- 1) **знання**, тобто цілісна система відомостей, інформації, накопиченої людством;
- 2) **уміння і навички**, тобто досвід відомих способів діяльності;
- 3) **досвід творчої діяльності**, в результаті якої створюється об'єктивно чи суб'єктивно нове завдяки специфічним процедурам:
 - самостійного переносу раніше засвоєних знань і умінь у нову ситуацію;
 - виділення нової проблеми в знайомій ситуації або нової функції об'єкта;
 - виділення альтернативних варіантів вирішення проблеми;
 - комбінування раніше відомих способів у новий.
- 4) **досвід емоційно-ціннісного ставлення** школярів до світу, діяльності, наукових знань, моральних норм, ідеалів.

Сучасна педагогіка в залежності від мети і характеру підготовки учнів розрізняє загальну, політехнічну та професійну освіту.

Під **загальною освітою** розуміють "сукупність систематизованих наукових знань про основні закономірності розвитку природи, суспільства й людського мислення, систему умінь і навичок, поглядів і переконань, які сприяють загальному розвитку учнів, служать основою для його професійної підготовки"². Загальну освіту учні здобувають при вивченні основ наук, при оволодінні елементами загальної культури. Вона сприяє формуванню наукового світогляду, підготовці школярів до праці. Розрізняють такі складові загальної освіти: *гуманітарну і природничо-математичну*.

Політехнічна ("полі" – багато) **освіта** – це сукупність знань про технологічні процеси на виробництві та технічні пристрої, знаряддя праці, найбільш типові для сучасного виробництва, уміння поводитися з ними. Вона здійснюється як в процесі вивчення основ наук (фізики, хімії, тощо), так і на уроках трудового навчання, при включенні учнів у продуктивну працю.

Професійна освіта – це знання, уміння й навички, необхідні для виконання певної професійної діяльності.

Всі три види освіти тісно пов'язані між собою. Загальна освіта служить науковою базою для політехнічної і професійної. Чим вищий рівень загальної освіти, тим успішніше людина оволодіває професійними знаннями й уміннями. У процесі професійної освіти людина розширює кругозір і поглиблює політехнічну освіту.

¹ Викладено за посібником- Лозова В. І. та ін. Педагогіка. Розділ "Дидактика". – К., 1993. – С.38-43.

² Практикум з педагогіки/За ред. О. А. Дубасенюк та А. В. Іванченка. -К., 1996.- С. 103.

Коли йдеться про *ступені* освіти, користуються такими поняттями, як *початкова, базова, середня, вища* освіта, коли мають на увазі *спеціалізацію* – розрізняють *технічну, сільськогосподарську, медичну, економічну, юридичну, педагогічну* і т. п. освіти.

Як же наповнюється освіта змістом? Як відбирати найнеобхідніше, найпотрібніше для навчання школярів?

Визначення змісту освіти – завдання складне. То він відстає від сучасного рівня науки, то виявляється перевантаженим або недостатньо спрямованим на розвиток особистості.

Зміст освіти розглядається як педагогічне втілення соціального замовлення, тобто вимог суспільства до того, що повинен знати і вміти учень. У дидактиці виділяють такі **вимоги до відбору змісту освіти**, які враховуються при складанні навчальних планів, програм, підручників:

- спрямованість освіти на реалізацію всебічного гармонійного творчого розвитку особистості;

- висока наукова й практична значущість змісту, який включений до основ наук;

- забезпечення гуманізації освіти шляхом звернення до світової культури, історії, духовних цінностей, мистецтва, народних звичаїв і традицій;

- відповідність змісту освіти віковим особливостям школярів та реальним їх можливостям;

- врахування єдності змістовної і процесуальної сторін навчання;

- структурна єдність змісту освіти, що забезпечує системність навчання.¹

Суспільний досвід, знання і уміння засвоюються учнями переважно у процесі вивчення навчальних предметів. У нас прийнято **предметний підхід** до побудови змісту освіти. Під **навчальним предметом** у сучасній дидактиці розуміють **систему наукових знань і умінь, що втілюють основний зміст і методи певної науки або галузі діяльності, адаптовану до навчальних можливостей школярів певного віку**. Структура навчального предмета має багато спільного із структурою відповідної галузі знань. Відмінність полягає в тому, що навчальний предмет містить тільки основні положення тієї чи іншої галузі знань, доступні для засвоєння учнями на певному етапі навчання.

У **зміст навчального предмета** входить:

- фактичний матеріал, що відбиває ознаки і властивості предметів, явищ;

- узагальнені результати суспільно-історичного пізнання світу: поняття, закони, принципи, ідеї, наукові теорії, ідеали і правові норми;

- методи дослідження і наукового мислення;

- пізнавальні завдання, спрямовані на засвоєння знань та інтелектуальний розвиток учнів.

Навчальні предмети поділяються на такі *цикли* (групи): *природничо-математичний, гуманітарний, фізкультурно-трудоий*. Такий поділ об'єктивно відповідає поділу наук на відповідні групи. У деяких класифікаціях з гуманітарних предметів виділяють предмети художньо-естетичного циклу.

3. Державні документи, що визначають зміст шкільної освіти

Зміст освіти в навчальних закладах будується на основі державних стандартів. **Державний стандарт базової і повної середньої освіти** (затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 14 січня 2004 р. №24) визначає **вимоги до освіченості учнів і випускників основної та старшої школи, гарантії держави у її досягненні**. Він охоплює **Базовий навчальний план** (загальну характеристику інваріантної і варіативної складових змісту базової та повної середньої освіти), **державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів (характеристику освітніх галузей)**. Виконання вимог Державного стандарту є обов'язковим для всіх навчальних закладів, що надають загальну середню освіту.

Зміст базової і повної середньої освіти створює передумови:

- для всебічного розвитку особистості і визначається на засадах загальнолюдських та національних цінностей, науковості і систематичності знань, їх значущості для соціального становлення людини, гуманізації і демократизації шкільної освіти, взаємоповаги між націями і народами, світського характеру школи;

- для надання навчанню українознавчої спрямованості;

¹ Лозова В. І. та ін. Педагогіка. Розділ "Дидактика". – К., 1993. – С.52-53.

для індивідуалізації та диференціації навчання, його профільності у старшій школі (за трьома рівнями: обов'язковим, академічним і профільним), запровадження особистісно орієнтованих педагогічних технологій, формування соціальної, комунікативної, комп'ютерної та інших видів компетентності учнів.

Особлива увага приділяється практичній і творчій складовим навчальної діяльності. У державних вимогах до рівня загальноосвітньої підготовки учнів зростає роль уміння здобувати інформацію з різних джерел, засвоювати, поповнювати та оцінювати її, застосовувати способи пізнавальної і творчої діяльності.

Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів у Державному стандарті подано **за галузевим принципом у семи освітніх галузях**: мови і літератури, суспільствознавство, естетична культура, математика, природознавство, технології, здоров'я і фізична культура, що є органічним продовженням змісту відповідних освітніх галузей Державного стандарту початкової освіти

Базовий навчальний план дає цілісне уявлення про структуру базової і повної середньої освіти через **інваріантну** і **варіативну** складові, окреслює освітні галузі та розподіл годин між ними. Інваріантна складова передбачає дотримання всіма навчальними закладами, що надають загальну середню освіту, єдиних вимог до загальноосвітньої підготовки учнів. Варіативна складова спрямована на забезпечення індивідуальної орієнтованості змісту навчання.¹

На основі Базового навчального плану МОН України розробляє **типові навчальні плани** для загальноосвітніх навчальних закладів. **У типових навчальних планах визначається перелік навчальних предметів і курсів, відповідно до змісту освітніх галузей, кількість годин, відведених на їх вивчення у кожному класі.** Типові навчальні плани можуть відображати різні варіанти структурування, інтеграції та розподілу навчального змісту за роками навчання в межах годин, визначених Базовим навчальним планом. Типові навчальні плани охоплюють інваріантну складову, сформовану на державному рівні, яка є спільною для всіх загальноосвітніх навчальних закладів незалежно від підпорядкування і форм власності, та варіативну складову, в якій передбачені додаткові години на предмети та курси за вибором, факультативи, індивідуальні та групові заняття.

Відповідно до основних типів загальноосвітніх навчальних закладів передбачено **окремі варіанти типових навчальних планів** основної школи, старшої школи, для навчальних закладів з навчанням мовами національних меншин, для навчальних закладів з українською мовою навчання з вивченням мов національних меншин, для навчальних закладів з українською мовою навчання з вивченням двох іноземних мов, спеціалізованих шкіл, ліцеїв, гімназій, колегіумів та класів з поглибленим вивченням окремих предметів, для однокомплектних загальноосвітніх навчальних закладів, для вечірньої (змінної) загальноосвітньої школи (очна та заочна форми навчання).

Базовий навчальний план загальноосвітніх навчальних закладів II-III ступенів (розподіл навчального часу між освітніми галузями)

Освітні галузі	Загальна кількість годин								
	II ступінь (5-9 класи)			III ступінь (10-12 класи)			II+III ступені (5-12 класи)		
	тижден ь	рік	відсот - ків	тижде нь	рік	відсот- ків	тижде нь	рік	відсоткі в
Інваріантна складова									
Мови і літератури	42	1470	27	19	665	19	61	2135	23,9
Суспільствознавство	12	420	7,7	10	350	10	22	770	8,6
Естетична	8	280	5,1	2	70	2	10	350	3,9

¹Освіта України.– 2004.– № 5.

культура									
Математика	20	700	13	8	280	8	28	980	11
Природознавство	26	910	16,7	13	455	13	39	1365	15,3
Технології	8	280	5,1	6	210	6	14	490	5,5
Здоров'я і фізична культура	17,5	612,5	11,4	9	315	9	26,5	927,5	10,4
Разом	133,5 * 7017,5	4672,5 78,6	86	67	2345	67	200,5		
Варіативна складова									
Додаткові години на освітні галузі, предмети за вибором, профільне навчання, факультативи, індивідуальні заняття та консультації	21,5	752,5	14	33	1155	33	54,5	1907,5	21,4
Гранично допустиме навчальне навантаження на учня	130	4550		90	3150		220	7700	
Разом (загальне навантаження на учня)	155	5425	100	100	3500	100	255	8925	100

*Години фізичної культури освітньої галузі „Здоров'я і фізична культура” не враховуються в гранично допустимому навантаженні учнів.

У загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин, у спеціалізованих школах, гімназіях, ліцеях, колегіумах дозволяється за рахунок загального навчального навантаження збільшувати гранично допустиме навантаження учнів до меж, що не перевищують санітарно-гігієнічних норм.

Інваріантна складова типового навчального плану основної школи забезпечує реалізацію змісту шкільної освіти на рівні Державного стандарту, Типовий навчальний план старшої школи реалізує зміст освіти залежно від обраного **профілю навчання**. Кожен з профілів передбачає вивчення предметів на одному із трьох рівнів:

- *рівні стандарту* – навчальні предмети не є профільними чи базовими (наприклад, математика в художньо-естетичному профілі, історія у фізико-математичному профілі);
- *академічному рівні* – навчальні предмети не є профільними, але є базовими чи наближеними до профільних (наприклад, хімія у фізичному профілі);
- *профільному рівні*, який передбачає поглиблене вивчення відповідних предметів, орієнтацію їх змісту на майбутню професію (наприклад, мови та літератури на філологічному профілі).

Профільне навчання, яке має на меті забезпечити більш глибоку підготовку старшокласників у тій чи іншій галузі діяльності і знань, може здійснюватись за допомогою спеціальних навчальних планів. Залежно від потреб учнів старші класи комплектуються за **напрямами диференціації**: природничо-математичним, філологічним, суспільно-гуманітарним, художньо-естетичним, технологічним, спортивним. Напрями диференціації конкретизуються в окремі **профілі навчання**: фізичний, математичний, біолого-хімічний, економічний, географічний, екологічний, правовий, історико-філологічний, інформаційно-технологічний тощо. При цьому

недоцільною є вузька спеціалізація змісту навчального процесу, оскільки основне завдання загальної середньої освіти – широка загальноосвітня підготовка учнів.

Передбачено також **універсальний варіант навчального плану** для організації навчання, складений відповідно до *академічного* рівня змісту освіти.¹

Сільська школа, 2004 р. №9-10, 10 березня.

На основі типових навчальних планів навчальні заклади складають **робочі навчальні плани, в яких конкретизується варіативна складова освіти з урахуванням особливостей організації навчально-виховного процесу.**

Навчальна програма – державний документ, в якому дається загальна характеристика змісту кожного навчального предмета, формуються основні вимоги до організації його вивчення.

Навчальна програма складається із: а) пояснювальної записки, де викладено цілі навчання з даного предмета та вимоги до організації процесу навчання в кожному класі; б) переліку розділів і тем (із зазначенням кількості годин на їх вивчення), що визначають зміст навчального предмета; в) обсягу знань, умінь і навичок для кожного класу; г) внутріпредметних та міжпредметних зв'язків; д) переліку унаочнення, рекомендованої літератури для учнів та методичної літератури для вчителів; е) критеріїв та норм оцінювання знань, умінь і навичок.

Є кілька способів **структурування змісту освіти і побудови** навчальних програм:

- 1) *лінійний*, при якому навчальний матеріал кожного наступного ступеня навчання є логічним продовженням того, що вивчалось на попередніх ступенях;
- 2) *концентричний*, коли певний матеріал вивчається в більш ускладненому вигляді на вищих ступенях навчання;
- 3) *спіралеподібний*, який передбачає багаторазове повернення до одних і тих же тем і доповнення інших;
- 4) *модульний*: зміст теми проробляється за такими напрямками:
 - орієнтаційний (установчо-мотиваційний);
 - змістово-пошуковий;
 - операційно-діяльнісний (адаптивно-перетворюючий, узагальнюючий – систематизуючий);
 - контрольно-рефлексивний.

Підручник – книга, у якій викладається основний зміст навчального предмета у відповідності до навчальної програми. В ньому система наукових знань адаптується для певного віку школярів. Основними **функціями** підручника є: *освітня, виховна, розвивальна та управлінська* (в підручнику програмується певний вид навчання, визначається методика роботи вчителя, учнів). В залежності від того, який вид навчання закладається підручником, їх розрізняють за такими **типами**:

- *інформаційні* – де навчальна інформація подається в готовому вигляді за допомогою слова та ілюстрації (для пояснювально-ілюстративного навчання);
- *проблемні* – будуються на основі проблемного викладу матеріалу;
- *програмовані* – у них навчальний матеріал подається окремими порціями, засвоєння кожної дози матеріалу перевіряється контрольними запитаннями;
- *комплексні* – поєднують кращі риси попередніх типів.

Підручники мають свою **структуру**. Вони складаються з *тексту* (основного і додаткового) і *позатекстових компонентів*: апарату орієнтування (форзац, вступ, зміст, посилання, бібліографія і т.д.), апарату засвоєння навчального матеріалу (запитання, пізнавальні завдання, проблемні ситуації, таблиці, пояснення тексту чи ілюстрацій тощо) та ілюстративного матеріалу (фотографії, малюнки, плани, карти, схеми, формули, діаграми, креслення та ін.).

Підручники повинні задовольняти такі **вимоги**:

- відповідність змісту підручника цілям навчання, навчальним програмам з даного предмета;
- науковість змісту навчального матеріалу, що викладається;
- доступність його для школярів певного віку;
- спрямованість на формування світогляду, пізнавальних здібностей учнів;

¹ Сільська школа.– 2004.– № 9-10.

- систематичність і логічність викладу;
- зв'язок навчання з життям;
- виділення головного у навчальному матеріалі;
- чітку структурованість матеріалу;
- естетику зовнішнього вигляду.

Поряд з підручниками учні користуються також **навчальними посібниками – книгами, які поглиблюють, уточнюють та урізноманітнюють необхідну учням навчальну інформацію** – хрестоматіями, збірниками задач і вправ, словниками, довідниками, книгами для читання, картами, таблицями. Інколи підручники видаються спочатку як посібники.

Література для самоосвіти

1. Волкова Н.П. Педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий центр „ Академія”, 2001. – С.234-260.
2. Галузинський В. М., Євтух М. Б. Педагогіка: теорія та історія. -К.:Вища школа, 1995. -С. 144-151
3. Дидактика современной школы /Под ред. В. А. Онищука – К.: Рад. школа, 1987. – С. 6 -19, 61-67.
4. Лозова В. І., Москаленко П. Г, Троцько Г. В. Педагогіка. Розділ "Дидактика". – К.: ІСДОУ, 1993. – С.36-55.
5. Національна доктрина розвитку освіти //Освіта.–2002.– 24 квітня-1 травня.
6. Педагогіка: Навчальний посібник /В.М.Галузяк, М.І.Сметанський, В.І.Шахов.– Вінниця: РВВ ВАТ „ Віноблдрукарня”, 2001.– С. 46-49, 68-74.
7. Практикум з педагогіки /За ред. О. А. Дубасенюк та А. В. Іванченка – К.: ІСДО, 1996. – С.101-112.
8. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка. -К.: ІЗМН. -1997.-С.166-21
9. Фіцула М.М. Педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти.– К.: Видавничий центр „ Академія”, 2001.– С. 75-78,91-106.

ТЕМА 2. Навчання в цілісному педагогічному процесі

ПЛАН

1. Суть процесу навчання.
2. Функції та фактори навчання.
3. Структура процесу навчання.
 - 3.1. Основні компоненти цілісного процесу навчання.
 - 3.2. Структура діяльності вчителя в навчальному процесі.
 - 3.3. Діяльність учнів у процесі навчання.
4. Мотивація учіння школярів.
5. Види навчання (підходи до організації навчального процесу).

1. Суть процесу навчання

Процес навчання – це процес цілеспрямованої взаємодії вчителя і учнів, під час якого учні оволодівають знаннями, уміннями, навичками, у них розвиваються здібності, формується світогляд, моральні переконання, естетичні смаки, емоційна, духовна і фізична сфера, тобто відбувається освіта, розвиток і виховання школярів.

Цей процес двосторонній. Діяльність у ньому вчителя ми називаємо **викладанням**, а діяльність учнів – **учінням**.

Діалектика процесу навчання вимагає розглядати його в розвитку, в русі, у взаємодії різних його сторін.

Рушійними силами навчального процесу є **суперечності** (зовнішні і внутрішні, об'єктивні та суб'єктивні):

-між постійно зростаючими вимогами суспільства до процесу навчання і його станом, що потребує постійного вдосконалення;

-між наявним у школярів рівнем знань, умінь і навичок та тим рівнем, який необхідний для розв'язання поставлених перед ними нових завдань;

-між фронтальним викладанням матеріалу та індивідуальним характером його засвоєння;

-між знаннями учнів та вмінням їх застосувати у практичній діяльності та ін.

Мистецтво вчителя полягає у створенні, виявленні і розв'язанні цих суперечностей, використанні їх для активізації пізнавальної діяльності учнів.

Сучасна педагогіка і психологія визначають **основну суперечність** навчання¹ як суперечність між пізнавальними і практичними завданнями, що висувуються самим ходом навчання, і наявним рівнем знань, умінь і навичок учнів, рівнем їх розвитку.

Вчителю слід пам'ятати, що ця суперечність стане рушійною силою навчання тоді, коли ці завдання досить важкі, тобто такі, щоб учні відчували, що наявного рівня знань і умінь недостатньо для їх розв'язання, що необхідно поповнити їх за допомогою вчителя (чи самостійно), тобто ці завдання повинні лежати у „зоні найближчого розвитку” учнів. В іншому випадку (якщо завдання надто складні), ця суперечність стане гальмом розумового розвитку учнів.

Найбільш продуктивним є навчання, при якому учні здобувають знання самостійно, а вчитель лише показує їм способи самостійного розв'язання пізнавальних завдань. Тоді суперечність розв'язується самими учнями і їхній розумовий розвиток набуває характеру саморозвитку.

2. Функції та фактори навчання

Фактори (чинники) – це причини, які впливають на хід і результати процесу. Серед чинників, які впливають на процес навчання, сучасні педагоги² виділяють *генеральні, комплексні, загальні, одиничні та специфічні*. До найбільш загальних – **генеральних**- чинників відносять:

- організаційно-педагогічний вплив;
- наукованість учнів;
- навчальний матеріал;
- час.

В умовах нормального навчання найбільшого значення має організаційно-педагогічний вплив (32 %), далі йде наукованість учнів (28 %), навчальний матеріал (28 %), нарешті, час (16 %) ³.

Організаційно-педагогічний вплив містить такі комплексні фактори, як вплив на уроці і поза ним, а також загальні фактори – форми, методи, умови навчання, працездатність вчителя тощо.

Наукованість учнів, тобто здатність їх до навчання і можливість досягнення ними спроектованих результатів у встановлений час, також проявляється на уроці і поза ним і містить такі загальні чинники, як загальна ерудиція, увага, мислення, мотивація навчання, здоров'я, вік учнів, їхні моральні якості (наполегливість, відповідальність тощо) та інші.

Навчальний матеріал включає такі комплексні чинники, як інформацію та інтерпретацію її вчителем, і такі загальні, як зміст, кількість, якість, форму, структуру інформації, спосіб її викладу вчителем.

Час – також важливий фактор, який містить затрати часу на навчальну роботу на уроці та поза ним.

Специфічні фактори – це ті причини, які не входять у склад загального або комплексного фактора.

¹ Данилов М. А. Процес обучения в советской школе -М., 1960. – С 42.

² Подласый И.П. Педагогика. – М.: 1996. – с.249-257.

³ Там само. – С.256-257.

Серед *одиничних* факторів перше місце займає *інтерес до навчальної праці*, пізнавальної діяльності. За ним ідуть такі причини, як ставлення до навчання, потреба у навчанні, уміння вчитися, працездатність учнів і ін.¹

Процес навчання виконує три основні **функції**: освітню, виховну, розвивальну.

Освітня функція передбачає засвоєння учнями наукових знань, формування у них умінь і навичок, компетенцій.

Реалізація **виховної функції** в процесі навчання забезпечує формування в учнів світогляду, моральних, трудових, естетичних та інших уявлень, поглядів, переконань, способів відповідної поведінки і діяльності у суспільстві, системи ідеалів, потреб, ставлень, фізичної, економічної, екологічної та ін. культури, тобто сукупності якостей особистості.

Вона здійснюється шляхом спеціальної організації спілкування з учнями.

Виховання позитивно впливає на навчальний процес, бо сформованість певних якостей (організованості, наполегливості, активності та ін.) створює умови для успішного навчання.

Навчання і виховання сприяють розвитку особистості. **Розвивальна функція** навчання спрямована на розвиток сенсорного сприймання, рухової, інтелектуальної, волевої, емоційної, мотиваційної сфери особистості учня, удосконалення його розумових здібностей: швидкості та міцності засвоєння знань, кмітливості та винахідливості, самостійності, критичності мислення, здатності робити порівняння, висувати гіпотези, мовлення, пам'яті, уяви, спостережливості тощо.

Усі три функції знаходяться в тісній діалектичній єдності: кожна є і причиною, і наслідком, і умовою активізації іншої. Наявність трьох основних функцій навчання вимагає постановки *триєдиної мети навчання (освітньої, виховної, розвивальної)* та вибору змісту навчальної діяльності, який би забезпечив досягнення цієї мети.

3. Структура процесу навчання

3.1. Основні компоненти цілісного процесу навчання

Процес навчання як процес пізнавальної діяльності має мету, завдання, зміст, форми і методи, передбачає його мотиви і результат. Виходячи з цього, деякі педагоги розглядають такі **структурні компоненти навчального процесу**, як *цільовий, стимулюючо-мотиваційний, змістовий, операційно-діяльнісний, контрольнорегулюючий, оцінно-результативний*. Усі ці компоненти взаємопов'язані і в сукупності забезпечують цілісний навчальний процес. *Мета* навчання задається державними документами, вчитель сприймає цю мету, доносить її до учнів, створює умови для прийняття її учнями, конкретизує її у *завданнях*. У процесі навчання вчитель використовує різні *стимули* (заохочення, змагання, зацікавлення, оцінювання, примушування тощо) для формування в учнів *мотивів* учіння. Готуючись до уроку, вчитель продумує *зміст* навчання, орієнтуючись на зміст освіти, закладений у державних документах. Для реалізації мети і завдань учитель вибирає найбільш раціональні *форми, методи і засоби* навчання і контролює навчальну діяльність та самостійної роботи школярів. Організовує *регуляцію* й саморегуляцію учнями, *контроль* і самоконтроль, *оцінювання* і самооцінювання навчальної діяльності, її *аналіз* і самоаналіз, забезпечуючи при цьому досягнення запланованих *результатів*.

Основні етапи процесу навчання: підготовчий, етап здійснення, аналітичний.

(Детальна характеристика етапів давалась на с.40).

3.2. Структура діяльності вчителя в навчальному процесі

Призначення діяльності вчителя перш за все в тому, щоб здійснювати управління активною і свідомою діяльністю учнів над засвоєнням навчального матеріалу. Крім того, вчитель створює умови для успішного протікання навчального процесу, надає допомогу учням при виникненні труднощів, піклується про виховання і розумовий розвиток учнів, здійснює контроль за навчальною діяльністю учнів. Діяльності вчителя властиві такі **елементи управлінської діяльності**, як:

- *планування* – вчитель складає календарні, тематичні та поурочні плани;

¹ Подласый И.П. Педагогика. -М.: 1996. – С.259

- *організація* – вчитель готує необхідні технічні засоби навчання, попередньо проводить дослід, виконує вправи, підбирає навчально-методичну літературу, організовує власні дії, дії учнів;
- *стимулювання* – збуджує пізнавальний інтерес школярів і розвиває у них почуття обов'язку та відповідальності;
- *контроль і регулювання* – виявляє затруднення і недоліки в діяльності учнів, вносить корективи в організацію навчання;
- *аналіз результатів* – визначає рівень знань і умінь учнів, ступінь їх усвідомленості, причини прогалин у знаннях, намічає заходи щодо їх усунення.

3.3. Діяльність учнів у процесі навчання

Учіння – система пізнавальних дій учнів, спрямованих на розв'язання навчально-виховних завдань.

Розрізняють два типових *варіанти дій* учнів: *під керівництвом учителя і самостійно*.

Коли навчально-пізнавальна діяльність учнів відбувається *під керівництвом учителя*, в ній можна виділити такі *дії* учнів: *прийняття мети й завдань, поставлених учителем; формування мотивів діяльності; здійснення, регулювання та аналіз своїх дій разом з учителем*. Коли відбувається *самостійне учіння*, то учень сам планує завдання, вибирає засоби для його виконання, здійснює самоконтроль та самоаналіз власної діяльності.

Дія – це зовнішній прояв діяльності. Навчальна діяльність супроводжується внутрішнім процесом **засвоєння учнями знань**. Сучасна психолого-педагогічна наука має кілька *підходів* до організації процесу засвоєння знань.¹

1. Н. Менчинська та Д. Богоявленський пропонують організовувати засвоєння знань *на основі аналітико-синтетичної діяльності*, порівняння, асоціації, узагальнення даних, підкреслюють значення самостійного пошуку ознак понять і способів розв'язання нових типів задач у процесі засвоєння.

2. Д. Ельконін і В. Давидов вважають, що школярі мають *спершу* ознайомитися із загальними теоретичними положеннями, щоб виводити з них більш конкретні знання, ними обґрунтоване і практично здійснене розвивальне навчання, яке мало на меті прискорений розумовий розвиток школярів.

3. П. Гальперін і Н. Талізін – автори *теорії поетапного формування розумових дій*, яка включає п'ять етапів: 1) попереднє ознайомлення з дією та умовами виконання; 2) формування дій у матеріальному вигляді з розгортанням усіх операцій, що до них входять (за допомогою моделей); 3) формування дії у зовнішній мові; 4) формування дії у внутрішній мові; 5) перехід дії у розгорнуті процеси мислення.

Процес засвоєння знань включає в себе такі ланки: сприймання, розуміння, осмислення, узагальнення, закріплення, застосування на практиці.

Сприймання – це відображення в свідомості людини окремих властивостей предметів і явищ, що в даний момент діють на органи чуття. Розрізняють *безпосереднє (чуттєве)* і *опосередковане (раціональне)* сприймання. На основі безпосереднього сприймання в пам'яті створюються образи предметів, явищ, процесів; раціонального – уявлення. Для успішного сприймання учнями навчального матеріалу вчитель повинен викладати його лаконічно, акцентувати увагу на основних моментах, чітко і логічно структурувати інформацію, особливу увагу приділяти візуальному представленню навчальної інформації. Особливо важливе на цьому етапі *перше враження (імпринтінг)* учнів, тому воно повинно бути правильним і яскравим.

Розуміння – встановлення зв'язків між явищами і процесами, з'ясування їхньої будови, складу, призначення, розкриття причин явищ і подій, мотивів вчинків літературних героїв чи історичних осіб, пояснення змісту тексту, смислу окремих слів.

Вчителю важливо пам'ятати, що для ефективного розуміння треба викладати матеріал зрозуміло, доступно, вчити учнів співставляти факти, дані, робити висновки.

Осмислення – розкриття більш глибоких зв'язків між окремими елементами цілого, більш глибоке порівняння, аналіз цих зв'язків. У школярів на цьому етапі з'являється власне ставлення до вивченого, початки переконання, вміння доводити справедливість висновків.

¹ Практикум з педагогіки -К., 1996. – С.95-96

Узагальнення – виділення і об'єднання загальних, суттєвих рис предметів і явищ. На основі узагальнень формуються поняття, закони, ідеї, теорії. Узагальнення не обов'язково завершує засвоєння. Закони, визначення, правила можуть даватись і на початку вивчення теми (при дедуктивному підході). При узагальненні навчального матеріалу вчителю слід звертати увагу на найважливіші ознаки предметів і явищ. Повноцінне осмислення і узагальнення можливе за умови, що воно базується на достатніх наукових знаннях, які дозволяють широко використовувати порівняння, аналогію і доказовість. На цьому етапі здійснюється *систематизація* навчального матеріалу.

Закріплення – неодноразове відтворення матеріалу, що вивчається, в цілому і по частинах, повторне осмислення. Здійснюється воно шляхом заучування деяких основних фактів, визначень, зв'язків, способів доведення, шляхом відтворення деяких особливо важливих елементів вивчення матеріалу, узагальнень і висновків, виконання письмових і лабораторних вправ. В основі закріплення лежить психологічний процес *запам'ятовування* – накопичення і збереження в пам'яті інформації та вражень для практичного їх відтворення. Запам'ятовування може бути осмисленим і механічним („зубрінням”). Тому при закріпленні важливо не зазубрювати, а поглиблювати знання, здійснювати *перенос знань на нові ситуації*. Дуже цінно, щоб учні наводили власні приклади, виконували вправи пошукового і творчого характеру.

Для кращого запам'ятання варто використовувати асоціативні образи, чуттєві переживання, опорні сигнали (набір ключових слів, знаків тощо, розміщених на плакаті, великому аркуші паперу чи просто на дошці).

Застосування – забезпечення глибини, міцності, усвідомленості, дієвості знань, умінь і навичок. Досягається на практиці різноманітними вправами. В. Оніщук¹ класифікує *вправи* на *підготовчі, ввідні, пробні, тренувальні, творчі, контрольні*. Особливе значення для повноцінного застосування мають *міжпредметні* зв'язки, вирішення різних життєвих задач, де доводиться використовувати комплекс знань з різних навчальних предметів.

Ефективність засвоєння знань, умінь і навичок залежить від:

- мотивації учіння;
- рівня розвитку емоційної сфери учнів (здатності на емоційні переживання);
- правильної організації спілкування;
- розвитку самостійності та творчої активності учнів.

4. Мотивація учіння школярів

Мотивація – це процес формування і закріплення у школярів позитивних мотивів навчальної діяльності. Мотивами у психології називають внутрішні імпульси, що збуджують людину до діяльності. Зовнішні імпульси називають **стимулами**. Правильно підібрані стимули сприяють формуванню позитивних мотивів. Наприклад, доброзичлива вимогливість (стимул) розвиває в учнів почуття відповідальності (мотив). В. А. Оніщук класифікує мотиви за основною цілеспрямованістю навчально-виховного процесу в школі на *соціальні* (почуття обов'язку і відповідальності), *пізнавальні* (пізнавальний інтерес), *професійно-ціннісні* (інтерес до здобуття певної професії)².

Причинами низької мотивації учіння школярів можуть бути: недостатня зацікавленість; страх перед невдачею; хибні цінності; наявність навчальних проблем; недостатнє навантаження; потреба уваги з боку вчителя; емоційна перевтома; низькі очікування; вираження вчителем незадоволення.

Для *стимулювання* процесу формування в учнів позитивних мотивів учіння вчителю необхідно:

- захоплюючи викладати навчальний матеріал, звертатись до емоцій школярів, викликати у них радість, здивування, сумнів;
- включати учнів у самостійний пошук;
- створювати ситуації успіху школярів у навчальній діяльності³;

¹ Дидактика современной школы -К., 1987. – С.83-91

² Дидактика современной школы. -К., 1987. – С.56-59

³ Див.: Белкин А. С. Ситуация успеха. Как ее создать: Кн. для учителя. -М., 1991.-С.176.

- створювати ситуації затруднення (проблемні ситуації) для розвитку самостійного мислення, кмітливості, інтуїції;
- створювати ігрові ситуації;
- правильно будувати систему навчальних вимог;
- оптимально навантажувати учнів;
- дозувати навчальні завдання;
- справедливо, доброзичливо, регулярно оцінювати навчальну роботу школярів;
- піклуватись про свій авторитет (повагу учнів), розвивати свій внутрішній світ, демонструвати глибокі знання не тільки зі свого предмета, але й у інших галузях науки і культури.

Крім того, можна використовувати такі *прийоми*, як:

урізноманітнення техніки викладання; приватна розмова з учнем; звернення особливої уваги на обдарування і здібності учнів; дозвіл учням, які вже засвоїли тему, не ходити на уроки, а виконувати дома цікаві додаткові завдання; надання права учням на вибір завдань.

5. Види навчання (підходи до організації навчального процесу)

Сучасна педагогіка по-різному класифікує **види навчання**¹: в залежності від дидактичних цілей і змісту виділяють *теоретичне, теоретико-практичне, теоретико-дослідницьке та продуктивне навчання*; в залежності від того, які переважно використовуються методи – *репродуктивне і активне*; в залежності від сили навчальної праці – *екстенсивне, нормативне й інтенсивне*. Навчання, спеціально спрямоване на розвиток особистості, називають *розвивальним*, на її виховання – *виховним*. *Інноваційним* називають навчання, побудоване на основі сучасних технологій навчання. Воно включає в себе проблемне, модульне, ігрове, диференційоване, комп'ютерне навчання чи їхні елементи.

Більшість педагогів виділяють такі **види навчання (підходи до його організації) за основними способами передачі соціально-історичного досвіду новому поколінню**:

- інформаційно-повідомлююче (догматичне);
- пояснювально-ілюстративне (традиційне);
- проблемне;
- програмоване.

Інформаційно-повідомлююче (догматичне) навчання має на меті передачу і засвоєння готових знань без роз'яснення і осмислення їх. Таке навчання переважало у Стародавньому світі та в епоху Середньовіччя. Елементи його збереглися і донині. Ефективним воно є у випадку, коли навчальний матеріал носить інформативний характер, не вимагає роз'яснення.

Починаючи з XVII століття поширюється **пояснювально-ілюстративне** навчання. Лише в XX столітті його стали витіснити інші види, назвавши його *традиційним*. Воно великою мірою характерне і для нашої школи. При такій організації навчання знання, які мають засвоїти учні, пояснюються, доводяться вчителем; словесний виклад супроводжується показом таблиць, схем, дослідів, ілюстрацій. Учні свідомо сприймають, осмислюють і заучують навчальний матеріал, відтворюють його своїми словами. Застосування знань на практиці відбувається переважно у вигляді вправ за зразком.

Таке навчання забезпечує швидке і міцне засвоєння навчальної інформації і оволодіння способами практичної діяльності. Найефективніше його використовувати у тих випадках, коли навчальний матеріал містить опис способів практичних дій, або є принципово новим, або настільки складним, що учні не можуть здійснювати самостійний пошук знань, умінь і навичок. Застосування пояснювально-ілюстративного навчання дозволяє організовувати фронтальну роботу, легко управляти нею, вчасно помічати прогалини у знаннях, виявляти типові помилки і показувати шляхи їх усунення.

В основі цього виду навчання лежить репродуктивна пізнавальна діяльність учнів. Основний його недолік – недостатній розвиток творчого мислення учнів, неможливість повного

¹ Див.: Касьяненко М. Д. Педагогіка співробітництва. –К.: Вища школа, Г993.-С. 191-192.

врахування індивідуальних особливостей учнів, темпу навчальної роботи кожного, його можливостей та інтересів.

Проблемне навчання спрямоване на всебічний розвиток пізнавальних можливостей учнів, на формування їх творчої активності. Це така організація процесу навчання, при якій створюються і розв'язуються проблемні ситуації. Проблема ситуація – це ситуація, яка виникає в результаті організації вчителем взаємодії учня з об'єктом пізнання, завдяки чому виявляється *пізнавальна суперечність*. Між наявним досвідом учнів, рівнем їх знань і об'єктом пізнання виникає перешкода, яку треба усунути, розв'язавши суперечність. Завдання вчителя – збудити учнів до творчого пошуку: допомогти їм зрозуміти суть проблеми, що саме треба відшукати. Проблема ситуація може бути створена постановкою запитання, через показ вчителем суперечливих явищ, в процесі практичної роботи учнів. Виділяють такі основні *шляхи створення проблемних ситуацій*¹:

- спонукання учнів до пояснення явищ, фактів, їх зовнішньої невідповідності, суперечливості;
- спонукання до вибору правильної відповіді та її обґрунтування;
- перехід від одиничних фактів до узагальнень;
- зіставлення суперечливих фактів, явищ;
- вирішення протиріч між теоретично можливим засобом розв'язання завдання і практичною нездійсненністю обраного засобу діяльності.

Схематично *хід проблемного навчання* можна побудувати таким чином:

- створення проблемної ситуації вчителем;
- сприймання, розуміння проблеми учнями;
- висунення ними гіпотез її розв'язання;
- доведення і аналіз цих гіпотез, вибір правильного варіанту розв'язання проблеми;
- висновок;
- самостійне оперування новими завданнями.

Проблемне навчання ефективне тоді, коли поставлена проблема містить пізнавальну складність для учнів (знаходиться в "зоні найближчого розвитку"), зіставлення нового із старим викликає позитивні емоції, спонукає учнів до пошукової діяльності. Воно збуджує творчу думку школярів, підвищує рівень пізнавального інтересу, розвиває активність і самостійність мислення школярів. Але слід пам'ятати, що проблемне навчання вимагає певної підготовленості вчителя (володіння методикою проблемного навчання) та учнів (наявності позитивних мотивів учіння, достатнього знання програмового матеріалу, володіння прийомами розумової діяльності), науково-методичної бази, додаткових витрат часу на аналіз різних варіантів розв'язання проблеми. Не всі знання можна і доцільно подавати в такий спосіб.

Програмоване навчання – особлива організація навчального процесу з використанням програми управління процесом засвоєння знань, умінь і навичок. Передача навчального матеріалу здійснюється невеликими *порціями (дозами, кроками)*, як правило, логічно завершеними, доступними для цілісного сприйняття.

Кожна така частина матеріалу супроводжується вказівками, як здійснити конкретні дії, спрямовані на її засвоєння (алгоритмами дій). Відразу ж здійснюється контроль або самоконтроль за рівнем засвоєння, закріплення вивченого шляхом розв'язання задач з кількома варіантами відповідей. Учень має можливість відразу дізнатися, правильно чи неправильно він виконав завдання. При допущенні помилки – одержати додаткове пояснення і виконати ще одне завдання. Таким чином, кожен учень, працюючи самостійно, може просуватись вперед власним темпом.

Залежно від характеру розміщення навчального матеріалу, зв'язків між його частинами, навчаючі програми можуть бути *лінійні, розгалужені, комбіновані, адаптивні* (пристосовані до конкретного учня).

Програмоване навчання здійснюється з допомогою програмованих посібників, зошитів з друкованою основою, перфокарт, сигнальних карток, навчаючих і контролюючих машин. Комп'ютер дозволяє реалізувати програмоване навчання більш повно і оперативно.

Отже, позитивне у програмованому навчанні – забезпечення оперативного контролю за засвоєнням учнями знань, індивідуалізація навчання, можливість для учня працювати в оптимальному для себе темпі та здійснювати самоконтроль.

¹ Лозова В. І., Москаленко П. Г., Троцько Г. В., Педагогіка. Розділ "Дидактика". -К., 1993. – С.58

Алгоритмізація при програмованому навчанні, з одного боку, вчить учня послідовності розумових дій (концепція Гальперіна і Талізінної), а з другого – може привести до формалізації, шаблонізації, стандартизації пізнавальних дій, зниження творчості у навчанні. Тому дуже важливо організувати програмоване навчання таким чином, щоб воно сприяло розвитку творчого ставлення до світу, що найбільш повно реалізується у навчанні з допомогою комп'ютерів.

Комп'ютерне навчання ведеться у формі діалогу між учнем і машиною. Машина може давати інформаційний текст, ілюстративний матеріал, завдання, запитання, оцінювати якість відповіді учня, надавати необхідну допомогу. Запитання можуть бути евристичного характеру. Комп'ютерне навчання можна пов'язати з проблемним. Навчальний матеріал представити учням як послідовність добре продуманих пошукових задач. Комп'ютер може бути використано для моделювання науково-технічних об'єктів і процесів. Наприклад, провести лабораторну роботу, що імітує управління складними технічними машинами і апаратами, де комп'ютер виступав би як тренажер для вироблення певних навичок.

Останнім часом значної популярності набуло **ігрове навчання**. Гра – один із видів моделювання дійсності, вид діяльності. В ній реалізуються мотиви й інтереси учасників. У грі дії виконуються згідно певних правил, чітко виділяється послідовність дій, формуються стосунки. У процесі навчання використовуються *пізнавальні (дидактичні)* ігри. За характером гри виділяють: *моногру, тренінг (групову гру), гру-моделювання (ділову, рольову, навчально-рольову)*. Гра може проводитись за готовими правилами і створеними самими учнями, за зразками-інструкціями або на самостійно розроблену тему. За використовуваними засобами ігри можна поділити на *безмашинні і машинні* (з використанням технічних пристроїв, комп'ютерів). За відносинами, що складаються в процесі виконання ігрових функцій, розрізняють *гру-естафету, гру-турнір, навчально-ділову гру, ділову, педагогічну гру*. За основними типами пізнавальної діяльності визначаються навчально-ділові ігри під такими узагальненими назвами: 1) "*знавці*" (в основі перевірка знань); 2) "*прекрасне рішення*" (уміння приймати рішення); 3) "*пошук*" або "*шукачі*" (формування досвіду пізнавальної діяльності);

4) "*дослідники*" (формування досвіду науково-дослідницької діяльності);

5) "*умільці*" (формування умінь); 6) "*майстер*" (створення цінностей);

7) *навчально-спортивні та спортивні ігри*; 8) *комбіновані ігри*;

9) "*екзаменатор*" (перевірка знань, умінь і навичок)¹.

Ігрове навчання сприяє створенню творчої атмосфери в колективі, формуванню позитивних мотивів учіння, розвитку творчої активності учасників гри, формуванню взаємної відповідальності (при груповій грі), духу змагальності, конкуренції, прагнення здобути перемогу, розвитку уміння аналізувати і оцінювати результати навчання. Особливо важливо організовувати ігрове навчання при пасивному ставленні учнів до навчання. Можна організовувати навчальні ігри протягом цілого уроку (чи навіть спареного уроку), а можна вводити ігрові елементи в план традиційного уроку.

Прагнення до індивідуалізації навчання привело вчених, методистів та вчителів до створення модульного навчання. Воно зародилось у англійських країнах у кінці 60-х років і невдовзі здобуло популярність у інших країнах. **Модульне навчання** – це навчання, організоване на основі пакету навчальних програм для індивідуального навчання. В його основі – **модуль** – відносно самостійна частина навчального процесу, яка містить одне або кілька близьких за змістом і фундаментальних за значенням понять, законів, принципів.

Організаційно "модуль", інколи його називають "*міні-модулем*" – це навчальне заняття, тривалістю 30 хв. у початкових класах, 2х30 -у середніх класах; 3х30 – в старших класах.

Модуль навчальної дисципліни поділяється на змістовий і навчальний модулі. *Змістовий модуль* – це навчальний матеріал, у якому розглядається одне основне фундаментальне поняття або група споріднених взаємопов'язаних понять. *Навчальний модуль* – це інтеграція різних видів і форм навчання, підпорядкованих загальній темі навчальної дисципліни.

Модульне навчання виникло на базі програмованого, але передбачає більш повне врахування потреб і інтересів, здібностей учня. Український дидакт А. В. Фурман надав модульному навчанню розвивального характеру, виділив *основні етапи модульно-розвивального навчального процесу*:

¹ Див.: Касьяненко М. Д. Педагогіка співробітництва -К.: Вища школа, 1993. -С209.

- 1) установчо-мотиваційний етап (формування мотивів діяльності);
- 2) змістово-пошуковий етап (розвиток пошукової пізнавальної активності й самостійності учнів);
- 3) контрольно-смысловий етап (контроль первинного осмислення матеріалу);
- 4) адаптивно-перетворюючий етап (формування умінь застосовувати знання у нестандартних ситуаціях);
- 5) системно-узагальнюючий етап (формування цілісної системи знань);
- 6) контрольно-рефлексивний етап (контроль засвоєння знань та умінь, аналіз результатів, самоаналіз).

Ще одним різновидом навчання, що має на меті його індивідуалізацію, є **диференційоване навчання**, яке враховує індивідуальні особливості учнів у такій формі, коли учні групуються на основі певних властивостей для окремого навчання. Розрізняють диференціацію внутрішню і зовнішню.

Внутрішня диференціація (без виділення стабільних груп) може здійснюватись у формі диференційованого підходу та рівневої диференціації. При *диференційованому підході* розподіл учнів на групи проводиться вчителем подумки або вголос, не наголошуючи на відмінностях різних груп, хоча навчальні можливості учнів при цьому враховуються. При застосуванні *рівневої диференціації* плануються обов'язкові результати, створюються (найчастіше на паралелі) групи вирівнювання, обов'язкових вимог, підвищеного рівня. Ці групи – нестабільні, рухомі, учень має право переходити з групи в групу. Часто такий варіант диференціації використовують лише на уроках мови та математики.

Зовнішня диференціація – це створення стабільних груп на основі певних ознак (інтересів, нахилів, здібностей), в яких зміст освіти і навчальні вимоги різні. Вона може бути *елективною*, тобто передбачати вільний вибір учнями навчальних предметів для вивчення (факультативів, форм позакласної діяльності) на основі інваріантного ядра або *селективною* – пропонувати вибір профільного класу або класу з поглибленим вивченням циклу предметів.

Така організація навчального процесу дозволяє більш повно врахувати особливості, можливості, інтереси школярів.

Таким чином, ми бачимо, що організаційні моделі навчального процесу урізноманітнюються. В чистому вигляді вони зустрічаються рідко. Здебільшого має місце проникнення одних видів навчання в інші. Тому в сучасній дидактиці все частіше йде мова про *гнучкі навчальні технології*, які дають можливість вчителю творчо підходити до процесу організації навчання.

Література для самоосвіти

1. Волкова Н.П. Педагогіка: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. –К.: Видавничий центр „Академія”,2001.– С.261-268.
2. Галузинський В. М., Євтух М. Б. Педагогіка: теорія та історія. – К.: Вища школа, 1995. – С.181-183, 185-188.
3. Данилов М. А. Процесс обучения в советской школе. -М., 1960. – С.42.
4. Касьяненко М. Д. Педагогіка співробітництва. -К.: Вища школа, 1993. – С. 184-220.
5. Лозова В. І., Москаленко П. Г., Троцько Г.В. Педагогіка. Розділ "Дидактика" – К.: ІСДОУ, 1993. – С.3-9, 55-64.
6. Педагогіка: Навчальний посібник/ В.М.Галузяк, М.І.Сметанський, В.І.Шахов.– Вінниця: РВВ ВАТ „Віноблдрукарня”,2001.–С.50-60.
7. Подласый И. П. Педагогика. -М.: 1996. – С. 199-208, 240-260.
8. Практикум з педагогіки /За ред. О. А. Дубасенюк та А. В. Іванченка. – К.: ІСДО, 1996. – С.91-101.
9. Фіцула М.М. Педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти.-К.: Видавничий центр „Академія”,2001.–С.78-90.

ТЕМА 3. ПРИНЦИПИ НАВЧАННЯ

ПЛАН

1. Поняття про закономірності та принципи навчання.
2. Характеристика принципів навчання.
3. Народна мудрість про принципи навчання.

1. Поняття про закономірності та принципи навчання

1. В основі кожного процесу закладено певні **закономірності** – тобто ті зв'язки, які існують всередині самого процесу або пов'язують його з іншими процесами чи явищами, **об'єктивно, постійно, які є суттєво необхідними**. Процесу навчання також властиві певні закономірності(див. „Закономірності педагогічного процесу”). Принципи навчання витікають із його закономірностей, обумовлюються ними.

Принципи навчання – вихідні положення, основні дидактичні вимоги до процесу навчання, виконання яких забезпечує його необхідну ефективність.

Принципи навчання історично конкретні й відображають суспільні потреби. З розвитком суспільства і педагогічної науки вони змінюються і вдосконалюються. Вперше в історії педагогічної думки систему дидактичних принципів розробив чеський педагог Я. А. Коменський. Він прагнув до того, щоб навчання було успішним, легким, продуктивним і ґрунтовним, і визначив такі принципи навчання: *свідомості; наочності; наступності; послідовності навчання; міцності засвоєння знань*.

Вслід за Я. А. Коменським необхідність організації навчання на основі дидактичних принципів підтверджували Ж.-Ж. Руссо, Г. Й. Песталоцці, А. Ф. Дістервег. Значний внесок у розробку цієї проблеми зробив К. Д. Ушинський, який дав глибоке педагогічне та психологічне обґрунтування таким принципам дидактики, як *систематичність, доступність, посильність, наочність, свідомість і активність навчання, міцність засвоєння знань*.

Розвиток дидактики призвів до висунення нових вимог до навчання, більш повного і глибокого їх наукового обґрунтування. Різні вчені-дидакти пропонують різні (як за кількістю, так і за змістом) системи принципів навчання. І цей процес буде продовжуватись далі.

2. Характеристика принципів навчання

Для характеристики сучасних вимог до процесу навчання оберемо систему принципів, що найчастіше зустрічаються у монографіях, підручниках і посібниках з дидактики¹.

1. Принцип виховного навчання.

Навчання є частиною більш широкого суспільного процесу виховання. Ідея виховного навчання була усвідомлена ще Я. А. Коменським, розділялась Ф. А. Дістервегом, М. І. Пироговим, К. Д. Ушинським, але чітко сформульована німецьким педагогом Й. Ф. Гербартом. Сьогодні вона знаходить відображення у працях дидактів, у підручниках і посібниках з педагогіки. Принцип виховного навчання вимагає поряд із засвоєнням учнями знань, умінь і навичок формування у них у процесі навчання світогляду, ставлень, поглядів, звичок, здібностей та інтересів.

Реалізується даний принцип:

- через зміст навчального матеріалу;
- через організацію навчального процесу, його форми і методи;
- через взаємодію учнів між собою та з педагогом, особистий приклад вчителя.

2. Принцип розвивального навчання.

У процесі навчання в учнів розвивається інтелект, емоційно-вольова сфера, почуття, моторика. Принцип розвивального навчання вимагає створення оптимальних умов для всебічного гармонійного розвитку особистості школяра.

Реалізується цей принцип змістом освіти, цілеспрямованим формуванням інтелектуальних умінь, використанням відповідних методів навчання та їх раціональним поєднанням.

3. Принцип науковості освіти.

¹ Див.:Галузинський В. М., Євтух М. Б. Педагогіка: теорія та історія -К., 1995. – С. 157-162. Дидактика современной школы. -К., 1987. – С.42-54,56 . Лозова В. І. та ін. Педагогіка. Розділ "Дидактика". -К., 1993.- С. 13-33.

Цей принцип вимагає включення в зміст освіти науково-достовірних знань, які відповідають сучасному рівню розвитку науки та віковим особливостям школярів. Він витікає із закономірного зв'язку змісту освіти з рівнем розвитку науки.

Реалізується він переважно при складанні навчальних програм і підручників. Учитель сприяє його реалізації, включаючи в зміст конкретного уроку найновіші наукові факти, які з'явилися після виходу в світ підручників, але є цікавими і необхідними для правильного сприймання учнями, допомагають їм ознайомитися не лише з самими науковими поняттями, а й з методами наукового пізнання.

4. Принцип доступності (посильності) навчання.

Принцип доступності чимало дидактів розглядають у діалектичній єдності з принципом науковості. Доступність не означає легкості у засвоєнні, а міру посильної трудності. Л. В. Занков навіть висунув принцип навчання на високому рівні трудності; лише тоді, на його думку, навчання є розвивальним, збуджується його рушійна сила, з'являється інтерес, прагнення долати труднощі, радість від отриманої перемоги.

Даний принцип вимагає вибирати зміст і методи навчання, враховуючи вікові особливості школярів та рівень їх навчальних можливостей.

Для реалізації даного принципу вчителю важливо добре знати навчальні можливості своїх учнів, вибирати такі зміст та методи навчання, які б дозволяли постійно рухатись від "зони актуального розвитку" до "зони найближчого розвитку" учнів, створюючи і долаючи основну суперечність процесу навчання.

5. Принцип зв'язку навчання з життям, теорії з практикою.

Даний принцип витікає із закономірного зв'язку навчання з вимогами суспільного життя. Він вимагає розуміння учнями значення теоретичних положень для розв'язання практичних завдань, розкриття їх виявів у навколишньому житті, виражає необхідність підготовки учнів до правильного використання теоретичних знань у різносторонніх практичних ситуаціях, до перетворення навколишньої дійсності¹.

Основні шляхи реалізації цього принципу:

- розкриття необхідності теоретичних знань для ефективної практичної діяльності;
- демонстрація того, як наукові відкриття народжувалися із практичних потреб людства;
- звернення до найновіших досягнень науки і техніки, до проблем суспільного життя;
- опора на життєвий досвід учнів у процесі навчання;
- організація різноманітної практичної діяльності школярів, перш за все, продуктивної, з метою набуття умінь застосовувати знання на практиці.

6. Принцип наочності навчання.

Принцип наочності оснований на сенсуалістичному підході² до навчання. Я. А. Коменський назвав його "золотим правилом" дидактики. Він стверджував, що треба *"все, наскільки можливо, уявити почуттям, а саме: видиме – зором, чутне – слухом, нюхове – нюхом, смакове – смаком, дотикувальне – дотиком, а якщо щось може бути одночасно сприйняте декількома відчуттями, то повинно одночасно подаватись на декілька відчуттів"*³.

Його погляди розділяли Ж.-Ж. Руссо, Г. Й. Песталоцці, А. Ф. Дістервег, К. Д. Ушинський та інші педагоги.

Сучасні дидакти прийшли до висновку, що гіперболізація ролі наочності у навчанні приводить до гальмування розвитку мислення учнів.

Л. В. Занков у своїх дослідженнях довів необхідність поєднання слова і наочності у навчанні. Тому сьогодні цей принцип трактується як вимога використання на всіх етапах навчання предметних і словесних засобів наочності, показу конкретних предметів, явищ, процесів, моделей або їх образних відтворень.

Реалізуючи даний принцип, вчитель має пам'ятати, що наочність – не самоціль, а засіб, який повинен забезпечити розвиток сприймання, мислення, активності й самостійності учнів; що поєднання слова й наочності допомагає осмислити спостережуване, зрозуміти зв'язки між фактами та явищами; що недоцільно показувати те, що добре відомо учням, достатньо лише створити

¹ Куписевич Ч. Основы общей дидактики. – М., 1986. – С.167

² Сенсуалізм – філософська течія, яка визнає відчуття єдиним джерелом знань.

³ Коменський Я. А. Велика дидактика. Гл. XX.

відповідні уявлення; що надмірна наочність призводить до труднощів сприйняття; що демонструвати наочність треба на необхідному етапі уроку, а не завчасно.

7. Принцип систематичності, системності, послідовності, наступності навчання.

Систематичність навчання відбиває вимогу засвоєння учнями знань у системі, яка б відображала у цілісному вигляді ті предмети і явища, які вивчаються, з усіма їх зв'язками і залежностями.

Послідовність навчання має на увазі побудову його у стрункій логічній послідовності так, щоб нові знання спирались на раніше засвоєні, а ті, в свою чергу ставали фундаментом для наступних знань. Тобто поряд з послідовністю у навчанні повинна мати місце і наступність.

На реалізацію цих вимог націлюють програми, в яких передбачено розкриття внутрішньопредметних і міжпредметних зв'язків. Цьому також сприяє інтеграція навчання.

Сучасна дидактика стверджує, що усього сказаного вище не досить для того, щоб в учня сформувалась система знань. Системність знань забезпечується *"не тільки фактичними знаннями у теорії, але і методологічними знаннями, тобто знаннями про основні елементи теорії і структурно-функціональні зв'язки між ними"*¹.

8. Принцип цілеспрямованості та мотивації навчання.

Даний принцип витікає із закономірного зв'язку ефективності навчання і ставлення школярів до засвоєння знань.

Цілеспрямованість навчання вимагає визначення загальної мети, яка задається суспільством і навчальними програмами, конкретних цілей, які визначає вчитель на кожному етапі навчання.

Для успішної реалізації цього принципу вчителю необхідно правильно формулювати цілі (освітні, виховні, розвивальні), будувати свою роботу так, щоб вони були зрозумілі та сприйняті учнями і досягнуті в процесі спільної діяльності.

Мета навчання краще сприймається учнем за умов наявності в нього позитивних мотивів учіння. Тому принцип мотивації навчання вимагає формування обох груп мотивів (Ю К. Бабанський): 1) мотивів обов'язку та відповідальності у навчанні; 2) пізнавальних інтересів школярів. Вчитель повинен мати для цього у своєму арсеналі систему стимулів і майстерно їх використовувати з цією метою.

9. Принцип активності та самостійності учнів у навчанні.

Мотивація навчання нерозривно пов'язана із формуванням у школярів пізнавальної активності та самостійності. Принцип активності та самостійності учнів у навчанні вимагає створення умов для вияву учнями творчої активності та пізнавальної самостійності у процесі засвоєння знань.

Активність і самостійність учнів у навчанні тісно взаємопов'язані. Активність виражається у стані готовності, прагненні до самостійної діяльності. Самостійність – у визначенні об'єкта, виборі засобів діяльності без допомоги ззовні. Джерелом пізнавальної активності й самостійності є потреба учнів у здобуванні знань, у самовираженні. Завдання вчителя – стимулювання цієї потреби. Таке стимулювання називають *активізацією* навчально-пізнавальної діяльності школярів Г.І. Щукіна визначає активізацію як *„процес, спрямований на поглиблену спільну навчально-пізнавальну діяльність учителя та учня, та спонукання до її енергійного, цілеспрямованого здійснення, на подолання інерції, пасивних і стереотипних форм викладання і учіння”*².

Активізація пізнавальної діяльності потребує використання таких **методів, прийомів, засобів і форм навчання**, які стимулюють учнів до виявлення активності й самостійності. Це можуть бути:

- самостійна робота з книгою: виділення головного, складання плану, тез, конспекту, написання реферату;
- самостійна постановка проблеми, висунення гіпотези щодо її розв'язання, участь у обговоренні шляхів розв'язання проблеми; у формуванні висновку;
- формування умінь ставити запитання вчителю і товаришам;
- рецензування відповіді товариша, творів;
- самоаналіз власних пізнавальних дій;

¹ Лозова В. І. та ін. Педагогіка. Розділ "Дидактика". – К.: 1993. – С.21.

² Щукіна Г. Й. Роль деятельности в учебном процессе. – М., 1986. — С.135

- пошук варіативних шляхів розв'язання задач;
- виконання творчих вправ і завдань;
- створення нового продукту діяльності, який має не лише суб'єктивну, а й об'єктивну цінність.

10. Принцип свідомості й міцності засвоєння знань, умінь і навичок.

Даний принцип вимагає забезпечення учням умов для глибокого осмислення наукових фактів і узагальнень, способів виконання дій, довгого збереження їх у пам'яті, відтворення і використання у потрібний момент.

Його реалізація забезпечується:

- розумінням суті процесів і явищ, які вивчаються;
- виділенням головного у навчальному матеріалі;
- повторенням матеріалу за розділами і структурними одиницями;
- самостійним аналізом фактів, зв'язків, висновків;
- вивченням нового матеріалу у поєднанні з засвоєним раніше;
- використанням різних прийомів запам'ятовування і відтворення матеріалу;
- самостійним виконанням вправ на творче застосування знань;
- звертанням до раніше засвоєних знань з іншої, наукової точки зору;
- узагальненням і систематизацією отриманих знань, складанням схем, створенням моделей.

11. Принцип індивідуального та особистісно зорієнтованого підходу до учнів у процесі навчання.

Цей принцип вимагає врахування у навчальному процесі індивідуальних особливостей кожного учня і забезпечення на цій основі підвищення якості навчальної діяльності, а також створення оптимальних умов для розвитку і становлення особистості як суб'єкта навчальної діяльності (саморозвитку).

Реалізації цього принципу сприяє індивідуалізація навчання, тобто: врахування індивідуальних особливостей учнів, здібностей і обдарувань, інтересів і прагнень школярів, їхнього життєвого досвіду, а також диференціація навчання.

Для педагогічно грамотного здійснення індивідуалізації навчання вчителю необхідно глибоко вивчати особистість кожного учня, ретельно фіксувати і аналізувати причини відхилень, розробляти систему впливів на учня з метою корекції відхилень і досягнення всіма учнями визначеного державними стандартами освіти рівня засвоєння навчального матеріалу.

12. Принцип оптимізації навчального процесу.

Даний принцип обґрунтований у працях Ю. К. Бабанського. Він вимагає *"із ряду можливих варіантів навчального процесу вибрати такий, який за даних умов забезпечить максимально можливу ефективність розв'язання завдань освіти, виховання і розвитку школярів при раціональних затратах часу і зусиль учителів і учнів"*¹.

Основні критерії оптимальності:

- досягнення кожним учнем реально можливого для нього в даний період рівня успішності, вихованості й розвитку, але не нижчого за задовільний;
- дотримання учнями і вчителями встановлених для них норм часу на урочну і домашню роботу.²

Шляхи оптимізації навчання:

- вивчення реального рівня освіченості, вихованості й розвитку учнів; створення сприятливих умов для навчання;
- визначення конкретних освітніх, виховних, розвивальних цілей і завдань;
- відбір оптимального змісту уроку;
- вибір виду навчання, форм його організації, раціональних методів, прийомів і засобів, темпу роботи;
- оволодіння основами наукової організації праці вчителями й учнями.

3. Народна мудрість про принципи навчання

¹ Бабанский Ю. К. Оптимизация процесса обучения: Общедидактический аспект. - М., 1980. - С 11

² Бабанский Ю. К. Оптимизация процесса обучения: Общедидактический аспект. - М., 1980. - С 26-27

У народній дидактиці принципи навчання *"постали емпіричним шляхом на основі узагальнення народної практики навчання і відкриття його найтиповіших об'єктивних закономірностей"*¹.

Вироблення дидактичних принципів у народній дидактиці відбувалося поступово. Глибина і точність відображення у них закономірностей процесу навчання визначалися рівнем розвитку народної педагогіки і суміжних з нею галузей знань – народної психології, філософії.

Наприклад, народна філософська течія природовідповідності актуалізувала в народній дидактиці принцип **природовідповідності**, згідно з яким навчання треба проводити з урахуванням природи дитини, зокрема, її схильності й податливості до навчання (*"Гни дерево, поки молоде, вчи дитя, поки мале"*, *"Тоді вчи, як поперек лавки лежить, а як уздовж ляже, тоді вже не навчиш"*, *"Чого Івась не навчився, того Іван не знатиме"*), вікових та індивідуальних особливостей (*"Що голова, то розум"*, *"Всяк розумний по-своєму: один спершу, а другий потім"*). Народна філософія сенсуалізму висунула у народній дидактиці принцип **наочності** (*"Краще раз побачити, ніж сто разів почути"*). Характерно, що народна дидактика не перебільшує значення наочності (*"Око бачить далеко, а думка ще дальше"*), виступає за поєднання чуттєвого пізнання з логічним (*"Треба розумом надточити, де руки не візьмуть"*).

Народна дидактика відстоює принцип **свідомості** й **активності** в навчанні (*"Говори мало, слухай багато, а думай ще більше"*). Успіх навчання базується на бажанні вчитися (*"Гарно того вчити, хто хоче все знати"*), а нехтування навчанням призводить до сумних наслідків (*"Ледачий учень плачучи до школи йде"*). Навчання повинно бути **посильним** для дитини, але не надто легким, бо це наполеглива праця. **Доступність** у навчанні не означає спрощення (*"Доки не впріти, доти не вміти"*, *"Хто хоче знати, тому треба менше спати"*). Орієнтація народної дидактики на дотримання принципу **міцності засвоєння знань** зафіксована, наприклад, у таких приказках: *"Що в молодості навчишся, то на старість як знайдеши"*, *"Учись змолоду – пригодиться на старість"*.

Народна дидактика виросла із життєвих потреб людини, тому передбачає **зв'язок навчання з життям**, необхідність знань і умінь у житті (*"Потрібно учитися, завжди пригодиться"*, *"Науки не носить за плечима"*). Народ визнає справжнім те навчання, яке спрямоване на отримання точних, наукових знань, тому **науковість** належить до провідних принципів народної дидактики. Про роль науки у фольклорі є чимало висловів: *"Наука не в ліс веде, а з лісу виводить"*. Саме слово наука асоціюється із словами освіта, навчання. В народі кажуть "віддати в науку", тобто послати вчитися, "дати науку" – провчити когось. Народна дидактика обстоює принцип **виховного навчання**. Поняття "навчання" і "виховання" в етнодидактиці так тісно сплелись, що сприймаються як одне ціле: коли кажуть про навчання, то часто мають на увазі виховання (*"Умів дитину народити, умій і навчити"*, *"Та дитина ледача, якої батько не вчив"*, *"За науку цілуй батька й матір у руку"*). В цілому народна дидактика вважає навчання важливим чинником формування особистості.

Література для самоосвіти

1. Бабанский Ю. К. Оптимизация процесса обучения. Общедидактический аспект. -М.: Просвещение, 1980. – С.3-21
2. Галузинський В. М., Євтух М. Б. Педагогіка: теорія та історія -К.: Вища школа, 1996. – С.157-162.
3. Дидактика современной школы /Под ред. В. А. Онищука. -К.: Радянська школа, 1987. – С.42-54
4. Куписевич Ч. Основы общей дидактики. -М.: Высшая школа, 1986 – С. 147– I 71.
5. Лернер И. Я. Процесс обучения и его закономерности. -М., 1960.
6. Лозова В. І., Москаленко П. Г., Троцько Г. В. Педагогіка. Розділ "Дидактика". -К.:ІСДОУ, 1993. – С.9-36.
7. Подласый И. Ф. Педагогика. -М.: Просвещение, 1996. – С.275-319.
8. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка. -К.: ІЗМН,1997. -С. 170-174.

¹ Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка. – К., 1997. – С. 170-171

9. Щукина Г. Й. Роль деятельности в учебном процессе. -М.: Просвещение. 1986. – С. 135-138.
10. Якиманская И.С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе.– М.,1996.– 94 с.

ТЕМА 4. МЕТОДИ І ЗАСОБИ НАВЧАННЯ

План

1. Поняття про методи навчання, їх функції та структуру.
2. Класифікація методів навчання.
3. Характеристика основних методів навчання.
4. Активні методи навчання.
5. Класифікація засобів навчання.
6. Вибір методів і засобів навчання вчителем.

1. Поняття про методи навчання, їх функції та структуру

„Метод” у перекладі з грецької мови означає "*шлях до чогось*", певний спосіб діяльності.

У дидактиці **методом навчання називають спосіб взаємопов'язаної діяльності вчителя і учнів, що веде до досягнення певної дидактичної мети.**

Метод має своє призначення або **функції**: *освітню, виховну, розвивальну, стимулюючу, контрольню-корекційну.*

Метод має свою внутрішню **структуру**. Він включає такі компоненти, як *прийом, дія і операція.*

Прийом – це складова частина методу, яка спрямовує учнів на розв'язання часткових дидактичних завдань. Наприклад, бесіда, як метод, може включати такі прийоми: постановку запитань, слухання відповідей учнів, їх корекцію, висновки. Деякі прийоми (наприклад, створення проблемної ситуації) можуть бути складовою частиною різних методів: бесіди, лабораторної роботи, роботи з підручником. Можна виділити прийоми активізації навчання, прийоми розумової діяльності, прийоми мотивації навчальної діяльності, прийоми роботи з ТЗН та інші. Прийом охоплює дії і операції. Наприклад, метод стимулювання містить такий прийом, як створення ситуації успіху; цей прийом може складатися із таких дій, як підбір завдання, посиленої вправи, запитання; дані дії розчленовуються на такі операції: формулювання завдання, позитивну підтримку через „Я”- висловлювання, похвалу і т.ін.

Дія – акт цілеспрямованої діяльності. Характеризується усвідомленням мети, шляхів її досягнення. Дія включає конкретні **операції**, які слід застосовувати у певній послідовності.

Вчитель обирає необхідну структуру методів навчання в залежності від дидактичних цілей, змісту навчального матеріалу, особливостей учнівської аудиторії, наявності матеріально-технічної бази, від рівня своєї педагогічної майстерності.

2. Класифікація методів навчання

Проблема класифікації методів навчання – одна із найгостріших у сучасній дидактиці. Наявність різних підходів до класифікації методів навчання свідчить про розвиток педагогічної науки.

Історично найстаршою групою методів є *словесні* методи, які передбачають передачу інформації за допомогою слова: усного, письмового, друкованого. Словесні методи лежали в основі формальної освіти. Розвиток матеріальної освіти сприяв поширенню іншого способу передачі знань через показ самих предметів вивчення і їх спостереження учнями. Ці методи називали *наочними* (оглядовими, предметними). В кінці XIX – на початку XX століття в роботах Дж. Дьюї та його послідовників з'явився новий спосіб ознайомлення учнів із знаннями. Він полягає в організації *практичної діяльності* учнів, яка є джерелом знань і умінь.

Так і виникла перша класифікація методів навчання **за джерелом знань**: *словесні* – джерелом знань служить усне і письмове слово, *наочні* – джерелом знань є образ, *практичні* – практична дія. До словесних методів традиційно відносили розповідь, пояснення, інструктаж, лекцію, бесіду, дискусію, роботу з підручником (іншою навчальною літературою); до наочних –

ілюстрацію, демонстрацію, спостереження; до практичних – вправи, лабораторні роботи, практичні роботи. Ця класифікація склалася у 30-ті роки ХХ ст. Її прибічниками були радянські вчені Д. О. Лордкіпанідзе, Н. М. Верзілін, Є.Я.Голанд, С. І. Перовський та ін. Вона поширена і донині завдяки простоті сприймання. Але вона має і недоліки: строге відокремлення в пізнанні слова від образу, відрив раціонального пізнання від чуттєвого, неврахування ставлення до учіння тощо.

Слід відзначити, що в 20-ті роки ХХ ст. українським педагогом Григорієм Григоровичем Ващенком (1878-1967) у книзі "Загальні методи навчання" (1929) обґрунтована інша класифікація методів навчання *з погляду участі вчителя та учня в навчальному процесі*. Він поділив методи на дві категорії: пасивні й активні. Він вважав, що *"різниця між ними насамперед у тому, що за них навчальний процес має не однакову мету. При пасивних методах навчання має на меті дати учням готові знання, при активних – виховати у них ініціативу й творчі здібності"*¹. Він також підкреслював, що при пасивних методах учень є лише об'єктом педагогічного впливу вчителя, при активних – стає його суб'єктом. Г. Ващенко виділяв ще й третю, перехідну категорію методів – напівактивних.

До *пасивних методів* навчання або методів готових знань Г.В.Ващенко відносив: лекційний метод, розповідь учителя, художнє і творче оповідання, метод книжних знань, ілюстрацію і демонстрацію; до *напівактивних* – сократівський або евристичний метод, метод Лая або активно-ілюстративний метод (фіксацію дітьми вражень через малюнок, ліпку, вирізування тощо), лабораторно-ілюстративний метод (виконання лабораторних робіт за інструкцією). *Активними методами* Г. Ващенко вважав дослідні (пошукові) методи, такі, як шкільні екскурсії, лабораторно-дослідний метод, рефератно-семінарський метод та метод проектів (творче виконання практичних завдань: вирощування нових сортів рослин, складання проекту будівлі і його реалізація тощо).

Значну увагу приділяв також Г. Ващенко класифікації тих процесів мислення, що характеризують роботу учня під час навчання. Він писав, що *"ідеалом мислення, до якого має вести учнів школа, є мислення наукове. Воно володіє розробленими методами пізнавати істину. Це аналіз, синтез, індукція, дедукція і аналогія"*².

На жаль, у 30-ті роки, з політичних міркувань, книга Г. Ващенка була заборонена, але висловлені ним міркування знайшли своє втілення в подальшій розробці проблеми методів навчання.

Ще один відомий український педагог – В. О. Сухомлинський поділив методи, виходячи з їх *домінуючої функції в навчальному процесі*, на дві групи³. Перша – методи, що забезпечують *первинне сприйняття знань і вмінь* учнями: розповідь, пояснення, лекція, опис, тлумачення понять, інструктаж, бесіда, самостійне читання книжки, демонстрація та ілюстрація, показ трудового процесу, вміння, самостійне спостереження, екскурсія, практична і лабораторна робота, показ фізичних вправ. Друга – методи *усвідомлення, розвитку і поглиблення знань*: вправи, пояснення, дискусії, творчі письмові роботи, виготовлення навчальних посібників і приладів, графічні роботи, лабораторні роботи, експеримент, керування машинами і механізмами, тривала трудова діяльність.

У 60-ті – 70-ті роки І. Я. Лернер та М.М. Скаткін обґрунтували систему методів навчання, в основу якої покладено **характер пізнавальної діяльності школярів**:

- **репродуктивні методи**: пояснювально-ілюстративний і репродуктивний;
- **продуктивні або проблемно-пошукові методи**: проблемного викладу, евристичний (частково-пошуковий), дослідницький.

Український педагог А. М. Алексюк у своїй роботі "Загальні методи навчання в школі" характеризує методи навчання, описані *на основі зовнішніх форм їх вияву* (словесні, наочні, практичні, інформаційно-повідомлюючий та пояснювально-ілюстративний методи), методи проблемного навчання, описані *на основі їх внутрішньої психологічної сторони* (метод інформаційно-проблемного викладу знань, частково-пошуковий метод, дослідницький метод), **логічні методи** навчально-пізнавальної діяльності в школі (індуктивно-дедуктивний метод, метод

¹ Ващенко Г. Загальні методи навчання. – К., 1997. – С.187

² Ващенко Г. Загальні методи навчання. – К., 1997. – С.137.

³ Сухомлинський В. О. Павлівська середня школа//Вибр. тв, у 5-ти т. -Т.4.-К., 1997.- С. 270.

аналогії, аналітико-синтетичний метод) та методи навчання *за бінарною класифікацією* (методи викладання і методи учіння)¹.

Ю. К. Бабанський узагальнив існуючі підходи до класифікації методів навчання і **на основі цілісного підходу до процесу навчання** виділив 3 групи методів: *методи організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності; методи стимулювання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності; методи контролю і самоконтролю за ефективністю навчально-пізнавальної діяльності*.²

У класифікації методів організації і здійснення навчально-пізнавальної діяльності він виділив 4 аспекти: *аспект передачі та сприймання навчальної інформації* (словесні, наочні й практичні методи), *логічний аспект* (індуктивні і дедуктивні методи), *аспект мислення* (репродуктивні і проблемно-пошукові методи), *аспект управління учінням* (самостійна робота учнів і методи роботи під керівництвом учителя).

Методи стимулювання і мотивації навчальної діяльності Ю. Бабанський ділить на 2 групи: *методи формування інтересу до навчання і методи формування відповідальності у навчанні*. Він також виділяє *методи усного, письмового і лабораторно-практичного контролю*.

Польський дидакт В. Оконь класифікує методи *за переважającym видом діяльності учнів*.³

- методи засвоєння знань, в основі яких лежить переважно пізнавальна активність репродуктивного характеру;
- методи самостійного оволодіння знаннями (проблемні), в основі яких лежить переважно творча пізнавальна активність у ході розв'язання проблем;
- методи експонуючі, з домінацією емоційно-художньої активності;
- практичні методи, в основі яких лежить переважно практично-технічна діяльність, яка змінює довкілля або створює його нові форми.

Ознайомлення з різними підходами до класифікації методів навчання переконує, що це процес творчий. Вчитель може користуватись у своїй роботі тією класифікацією, яка найбільше відповідає його методичним задумам, створювати власні комбінації методів і прийомів навчання.

3. Характеристика основних методів навчання

Усний виклад матеріалу вчителем дозволяє за короткий час передати великий об'єм інформації. Він включає такі **словесні методи**, як розповідь, лекцію, пояснення, інструктаж. Всі вони передбачають *монологічну форму* викладу навчального матеріалу.

Розповідь – послідовне розкриття змісту навчального матеріалу. Виклад ведеться вчителем за планом, у чіткій послідовності, з виділенням головного, із застосуванням ілюстрацій і переконуючих прикладів, образно і емоційно. Особливі вимоги до мовлення вчителя (інтонаційної і художньої виразності) ставить художня розповідь.

Лекція – виклад навчального матеріалу, великого за обсягом і складного за логічною будовою, із значним рівнем узагальнень. Традиційна шкільна лекція передбачає передачу вчителем змісту матеріалу в готовому для запам'ятання вигляді. Сучасна лекція вимагає активізації слухачів різними прийомами: незвичайним початком лекції, постановкою запитань, створенням проблемної ситуації, проблемним викладом матеріалу, включенням в лекцію елементів бесіди, використанням цікавих прикладів, наочності, технічних засобів навчання і т. п. Проблема лекція більш ефективна з погляду використання можливостей розвитку школярів, ніж традиційна, що має тільки інформаційний характер.

Пояснення – словесне тлумачення окремих теоретичних положень, понять, явищ, принципів дії приладів, наочних посібників тощо. Може бути прийомом лекції чи розповіді.

Інструктаж – словесне пояснення дій, які мають виконувати учні. Може бути прийомом при застосуванні практичних методів.

Діалогічне (або полілогічне) спілкування вчителя з учнями може здійснюватися методами бесіди або дискусії.

¹ Алексюк А. М. Загальні методи навчання. – К.: Рад. школа, 1981. – С.56-196.

² Бабанський Ю.К.. Методи обучения // Педагогика. – М.: Просвещение, 1983.-С.178-179.

³ Оконь В. Введение в общую дидактику. – М.:Высшая школа, 1990. -С.262-292.

Бесіда – метод навчання, який передбачає постановку запитань і відповіді на них. Бесіда може бути *репродуктивною*, тобто вимагати від учнів відтворення відомих знань і *евристичною* – вести їх до нових знань через порівняння, аналогію, логічні судження і висновки.

Для вчителя найважливішим при застосуванні методу бесіди є уміле формулювання запитань. Вони мають бути короткими, чіткими, зрозумілими, задаватися в логічній послідовності, їх має бути оптимальна кількість; запитання повинно передбачати розгорнуту відповідь. Запитання слід ставити до всього класу, здійснювати диференційований підхід до учнів, запитувати не тільки тих, хто бажає, заохочувати постановку запитань учнями.

Дискусія – спосіб обговорення питань, обмін думками між учителем і учнями. Дискусія сприяє розвитку самостійності мислення школярів, здібності до аналізу, аргументації висунутих положень, уміння поважати думку інших.

Різновиди дискусій:¹

- 1) дискусія, яка розвивається при спільному розв'язанні проблем вчителем і учнями;
- 2) дискусія, спрямована на формування переконань молоді;
- 3) дискусія, метою якої є заповнення учнями прогалин у знаннях на основі попереднього ознайомлення з додатковими джерелами інформації.

Робота з книгою – це спосіб самостійної роботи учня з друкованим словом. Цей метод може використовуватися на всіх етапах уроку. Можна використовувати такі *прийоми* роботи з книгою:

- читання і аналіз тексту;
- виділення головного в тексті;
- переказ тексту;
- складання плану, тез;
- складання конспекту;
- відповідь на питання з прочитаного матеріалу;
- виконання запропонованих завдань;
- написання реферату.

Робота з книгою підвищує пізнавальну самостійність учнів, якість засвоєння знань, формує уміння учитися.

Рецензування – організація вчителем діяльності учнів на достатньому рівні самостійного критичного аналізу і оцінки роботи товаришів, науково-популярної та художньої літератури, творів мистецтва. Цей метод сприяє "*розвитку уміння застосовувати свої знання, переконання в критичному аналізі нового, незнайомого матеріалу, в поліпшенні здібності критико-аналітичного мислення*"².

Наочні методи мають у своїй основі застосування зорового образу у навчанні. Метод **ілюстрації** – показ учням ілюстративних (плоских) посібників: плакатів, карт, малюнків на дошці, портретів тощо. Метод **демонстрації** – показ об'ємних зображень, діючих моделей, приладів, технічних установок, лабораторних дослідів, діа- і кінофільмів. Використовуючи ці методи, необхідно дотримуватись таких вимог: забезпечити всебічний огляд об'єкта, використовувати ту наочність, яка найкраще сприятиме засвоєнню матеріалу, супроводжувати показ словесним поясненням, підводити дітей до висновків і узагальнень.

Спостереження – тривале, цілеспрямоване сприймання певних об'єктів (явищ) з фіксацією тих змін, які в них відбуваються, і на основі цих змін виявлення внутрішніх зв'язків і закономірностей, розкриття суті явищ. Наприклад, спостереження за погодою, за розвитком рослин, тварин, за побутом, працею людей.

До наочних методів також можна віднести *роботу учнів з наочними посібниками* – роздатковим матеріалом для ілюстрування загальних положень конкретними прикладами або фактами³.

Практична діяльність школярів здійснюється різними **практичними методами**.

Вправи – повторення певних дій або операцій з метою засвоєння учнями умінь і навичок. Вчитель підбирає до теми систему вправ, що має на меті поступове зростання творчої

¹ Оконь В. Введение в общую дидактику. – М.: Высшая школа, 1990. – С.273.

² Лихачев Б. Т. Педагогика. Курс лекций. – М.: Прометей, 1996. – С.412.

³ Дидактика современной школы. – К.: Рад. школа, 1987. – С. 192-194.

самостійності учнів, складності самих вправ. Вправи можуть застосовуватися у такій послідовності: підготовчі (для актуалізації опорних знань і вмінь), ввідні (для створення проблемних ситуацій), пробні (попереджувальні, пояснювальні, коментовані), тренувальні (за зразком, за інструкцією, за завданням), творчі, контрольні.

Розв'язання задач – тобто виконання завдань, шлях досягнення яких або результат (або те й інше) невідомі (Лернер І. Я.).

Лабораторна робота – самостійне проведення учнями досліду, експерименту під керівництвом учителя. Традиційна лабораторна робота – це дія учнів за інструкцією. Вчитель дає чіткі вказівки щодо виконання дій. Сучасний підхід до лабораторної роботи вимагає в учителя ставити перед учнями пізнавальне завдання або проблему, яку можна розв'язати на основі лабораторного експерименту. Учні разом з учителем вирішують, якими способами можна виконати завдання, які для цього потрібні прилади й матеріали, як ними користуватися. Вчитель дає лише короткий інструктаж, контролює дії учнів, надає допомогу тим, кому вона потрібна. Заключна бесіда допомагає виявити результати досліду й розкрити закономірності.

Практична робота розрахована на застосування комплексу знань і умінь у ситуаціях, наближених до життєвих. До таких робіт відносять, наприклад, обчислення площ плоских фігур, земельних ділянок, об'ємів геометричних тіл і реальних об'єктів, виконання трудових завдань, створення реальних цінностей, роботу з комп'ютером, машинами і механізмами.

В організації пізнавальної діяльності учнів репродуктивного чи творчого характеру також використовуються словесні, наочні, практичні методи.

Пояснювально-ілюстративний метод реалізується через розповідь, репродуктивну бесіду, традиційну лекцію, ілюстрацію, демонстрацію.

Репродуктивний метод – через спостереження за даним планом, репродуктивну роботу з книгою чи наочним посібником, підготовчі, пробні й тренувальні вправи, лабораторну або практичну роботу за інструкцією.

Проблемний виклад матеріалу здійснюється вчителем в ході проблемної лекції або розповіді.

Частково-пошуковий метод реалізується в евристичній бесіді, дискусії, при виконанні ввідних вправ, при роботі з літературою тощо.

Дослідницький метод передбачає найвищий ступінь пізнавальної і самостійної активності учнів у процесі творчої роботи з книгою чи наочними посібниками, при виконанні творчих вправ, лабораторних чи практичних робіт творчого характеру.

У процесі навчально-пізнавальної діяльності учні використовують логічні методи: **індукцію** (коли на основі окремих фактів, учні роблять висновки й узагальнення) та **дедукцію** (коли учні сприймають загальні закони, формули, а потім ті наслідки, що витікають з них), а також такі методи – їх часто називають прийомами розумової діяльності, як *аналіз* (розчленування цілого на частини, виділення у предметів або явищ окремих сторін для вивчення їх), *синтез* (створення поняття про предмет, як єдине ціле), *порівняння* (зіставлення предметів з метою визначення їх схожості й відмінності), *аналогію* (умовивід, що будується на основі схожості властивості одного предмета з іншим предметом, з іншими ознаками), *узагальнення*, *систематизацію*, *класифікацію*.

Особлива увага приділяється сьогодні **самостійній роботі** учнів. Цей метод застосовується при роботі учнів з підручником, посібниками, довідковою літературою, при розв'язуванні задач, виконанні вправ, при організації спостережень, виконанні лабораторних і практичних робіт, творчих завдань.

Методи стимулювання і мотивації навчання спеціально спрямовані на формування позитивних мотивів учіння, стимулюють пізнавальну активність. **Стимулювання пізнавального інтересу** здійснюється такими шляхами:

- *створенням емоційно-моральних ситуацій* (здивування, схвалення, осуду, співчуття);
- *створенням ситуацій успіху* для учнів, що відчувають труднощі у навчанні, і *затруднення* для тих учнів, які легко опановують навчальний матеріал;
- *створенням ситуацій новизни, актуальності* – наближенням до найновіших відкриттів, досягнень, явищ суспільного життя;
- *стимулюванням зацікавлення* – введення в навчальний процес цікавих дослідів, прикладів, парадоксальних фактів, цікавих епізодів з життя вчених, фокусів тощо;

- аналізом життєвих ситуацій;
- дидактичними іграми (логічними, інсценізаціями, рольовими, діловими).

Почуття обов'язку, відповідальності у навчанні можна **стимулювати** через:

- роз'яснення суспільної та особистої значущості навчання;
- постановку навчальних вимог;
- заохочення і покарання.

Методи контролю і самоконтролю дають можливість перевірити рівень засвоєння учнями знань, сформованості вмінь і навичок.

Методи усного контролю включають: індивідуальне опитування, залік, екзамен, програмований контроль, усний самоконтроль.

Методи письмового контролю – це контрольні роботи, твори, диктанти, письмові заліки й екзамени, тестовий контроль, письмовий самоконтроль.

Методи лабораторного контролю застосовуються для перевірки вмінь користуватися приладами, проводити досліди, розв'язувати експериментальні задачі.

Машиинний контроль передбачає виконання програмованих завдань на комп'ютері.

4. Активні методи навчання

Методи, які значно підвищують активність учня у пізнанні, називають **активними**. До них належать вже знайомі вам евристична бесіда, дискусія, самостійна робота з книгою, дослідницький метод. Крім цих, існує ще низка специфічних методів, які дозволяють максимально наблизити навчання до реальних умов життя, практично використовувати набуті знання в нестандартних ситуаціях.

Аналіз конкретних ситуацій (CASE – метод). Конкретна ситуація – це подія, яка містить в собі суперечність (конфлікт) або вступає в протиріччя з довідками. Як правило, це небажане порушення або відхилення в соціальних, економічних, організаційних, виробничих і технологічних процесах. Цей метод розвиває здатність учнів аналізувати нетрадиційні ситуації, вчить їх самостійно формулювати завдання і шукати шляхи їх вирішення, використовуючи при цьому літературні джерела: словники, підручники, посібники, довідники. Навчальне заняття із застосуванням цього методу відбувається за такими етапами: 1) введення в проблему; 2) постановка задачі; 3) поділ на мікрогрупи; 4) робота мікрогруп над ситуацією; 5) групова дискусія; 6) підсумкова бесіда.

Метод інциденту. Інцидент – це переважно критична ситуація, коли приймати рішення потрібно в несприятливих умовах: дефіцит часу, аварійна обстановка. Цей метод спрямований на подолання інертності і прийняття відповідального рішення у напружених умовах, тренування реакції учнів у екстремальних ситуаціях.

Метод „ мозкового штурму” („ мозкової атаки”). „Мозковий штурм” – це „ штурм” поставленої проблеми. Цей метод спрямований на активізацію творчої думки учнів. Для цього використовуються засоби, які знижують критичність і підвищують впевненість особистості у собі. По-перше, перед початком „ мозкового штурму” дається інструкція: групі „ генераторів ідей” – висловлювати будь-які ідеї і записувати їх (навіть найнесподіваніші і абсурдні), групі „ експертів” – забороняється критикувати висловлені ідеї. По-друге, при застосуванні цього методу має бути створена особлива атмосфера доброзичливості, взаєморозуміння, співчуття. Етапи „ мозкового штурму” можуть бути такими:

- формулювання проблеми (проблем);
- поділ на мікрогрупи з виділенням „ генераторів ідей” та „ експертів”;
- встановлення чітко лімітованого регламенту роботи – „ штурму”;
- відбір експертами найкращих ідей;
- підведення підсумків „ мозкового штурму”.

Метод „ круглого столу”. „Круглий стіл” – це зустріч зі спеціалістами з певної проблеми: вченими, практиками, представниками громадських організацій, державних органів, діячами мистецтва тощо. Це метод колективного обговорення певної проблеми. Щоб засідання „ круглого столу” проходило активно і зацікавлено, необхідно налаштувати учасників на обмін думками і підтримувати атмосферу вільного обговорення. Можна запропонувати для обговорення одну-дві

конкретні, гострі ситуації в даній сфері діяльності. Важливо, щоб запрошені на „круглий стіл” приходили не з доповідями, а з думками з даної проблеми. Для ілюстрації думок доцільно використовувати аудіовізуальну наочність.

Метод синектики – спосіб стимулювання уяви, поєднання різнорідних елементів. Зіткнення найнесподіваніших думок, незвичайних аналогій призводить до народження нових підходів до розв’язання проблеми. Використовуючи цей метод, учні можуть імпровізувати, шукати аналогії з інших областей знань або фантастичні аналогії, коли проблеми вирішуються уявно, як у казці, суб’єктивні чи символічні аналогії. Суб’єктивні аналогії базуються шляхом уявлення себе певним об’єктом. При символічних аналогіях окремі характеристики одного предмета ототожнюються з характеристиками іншого. Фантастичні дозволяють ігнорувати будь-які фізичні закони.

Метод сугестопедії – це метод навчання з елементами релаксації, навіювання, гри. На відміну від інших словесних методів, де основним механізмом комунікативного впливу вчителя на учнів є переконування, метод сугестопедії переважно опирається на навіювання як інтелектуальний, образний та емоційний вплив. Важливо, щоб він мав чітку вимогу, добре володів мовним апаратом, методом спілкування (вербального і невербального).

Метод ділової гри. Ділова гра використовується для розвитку творчого мислення, формування практичних умінь і навичок. Вона дозволяє стимулювати зацікавленість, активізувати сприймання навчального матеріалу.

А.А.Балаєв виділяє п’ять модифікацій ділових ігор:¹ 1) *імітаційні ігри*, які імітують діяльність якої-небудь організації, підприємства чи його підрозділу; 2) *операційні ігри*, які допомагають відпрацьовувати виконання певних специфічних операцій в умовах, які імітують реальні; 3) *рольові ігри*, в яких відпрацьовується тактика поведінки, дії, виконання функцій і обов’язків конкретною посадовою особою; 4) *гра-інсценізація* – це своєрідний „діловий театр”, коли розігрується певна ситуація, поведінка людей в цій ситуації; для методу інсценізації складається спеціальний сценарій, де описуються ролі і завдання дійових осіб; 5) *психодрама і соціограма* – ігри, близькі до попередніх, це теж театр, але соціально-психологічний, в якому відпрацьовується вміння відчувати ситуацію в колективі, оцінювати і розуміти стан іншої людини, вміння увійти з ним в продуктивний контакт.

Сценарій ділової гри включає: навчальну мету, опис проблеми, яка розглядається, її обґрунтування, план ділової гри, зміст ситуації і характеристик дійових осіб, детальні інструкції кожному учаснику.

Час проведення ділової гри залежить від її змісту і конкретних завдань (від 2 академічних годин до кількох днів).

Важливе значення має етап аналізу, обговорення і оцінки результатів ділової гри. Тут обов’язково необхідно з’ясувати, що вдалося, що ні, чому, що врахувати на майбутнє, а головне, чого навчилися під час гри.

В.В. Петрусинський описує ігри для інтенсивного навчання учнів, зокрема такі: діловий тренінг, ігри-тести, ігри для активного відпочинку, ігри за столом, комунікативно-лінгвістичні ігри, психотехнічні ігри та ін.² Володіння технологією організації ігор різного типу підвищує педагогічну майстерність учителя, розвиває творчі здібності учнів.

5. Класифікація засобів навчання

Важливим засобом навчання є **слово**. Воно служить для передачі і сприймання знань, для організації і стимулювання діяльності, для контролю і корекції навчальної роботи. **Підручники і навчальні посібники** допомагають учням відновити в пам’яті, повторити або поглибити знання, отримані на уроці, виконати певні завдання.

До засобів навчання відносять **наочні посібники**, які розрізняють за зовнішньою і внутрішньою структурою.³

¹ Балаєв А.А. Активные методы обучения. – М.: Просвещение 1986. – С. 49– 50.

² Даниленко Л. Методи творчого розвитку// Завуч. – 2001. – № 9. – С.4.

³ Дидактика современной школы. – К.: Рад. школа, 1987. – С.143.

- а) натуральні предмети і явища (об'єкти природного і соціального оточення, колекції натуральних предметів, зразки їх промислової переробки та ін.);
- б) препаровані й консервовані предмети (опудала птахів, звірів, гербарії рослин, заспиртовані істоти та їх окремі органи, препарати для мікроскопів і т. п.);
- в) плоскі реальні зображення природи і суспільних процесів, окремих об'єктів та їх частин (картини, ілюстрації і т. п.);
- г) об'ємні реальні зображення (муляжі, макети, моделі і ін.);
- д) абстраговані зображення (схеми, графіки, карти і т. п.)

Окрему групу засобів навчання складають **технічні засоби навчання** (ТЗН), які включають **дидактичну техніку**: кінопроектори, діапроектори, телевізори, кодоскопи, магнітофони, відеоманітофони; **аудіовізуальні засоби**: статичної проєкції (діафільми, діапозитиви, матеріали для кодопроекції), динамічної проєкції (кінофільми, відеофільми), фонопосібники (магнітофонні засоби, грампластини), відеозаписи, радіо- і телевізійні передачі.

Серед технічних засобів навчання особливе місце займає **комп'ютер**. Його використання у середній школі здійснюється у таких напрямках: учні знайомляться з будовою і принципом дії комп'ютера, вчать розв'язувати задачі з допомогою комп'ютера, використовувати його для написання тексту, вчать складати програму на одній з мов програмування. Таким чином, комп'ютер служить об'єктом вивчення і засобом навчання.

Спілкування з комп'ютером сприяє інтелектуальному розвитку особистості школярів, формуванню таких рис характеру, як акуратність, точність, сумлінність, вчить планувати і організовувати свою діяльність.

Широке застосування комп'ютерів у навчальному процесі вплине на функції вчителя, але його провідна, спрямовуюча роль залишиться незмінною. Збільшиться доля самостійної роботи учнів. Розширяться контрольна-корекційна та консультативна діяльність учителя.

В обов'язки вчителя увійде проведення вступної і підсумкової бесіди за матеріалами уроку, теми, розділу. Таким чином, застосування комп'ютера урізноманітнює засоби, які допомагають учителеві ефективніше організовувати навчальний процес.

6. Вибір методів і засобів навчання вчителем

Вибір методів і засобів навчання залежить від багатьох **факторів**. Основні з них:

- мета і завдання уроку;
- обсяг і складність навчального матеріалу;
- рівень підготовленості і працездатності, вік учнів;
- мотивація навчання;
- час навчання;
- матеріально-технічна база;
- взаємини між вчителем і учнями;
- рівень підготовки, педагогічна майстерність учителя.

Рішення про вибір методів і засобів навчання вчитель приймає або керуючись основними стереотипами, або прагнучи виявити власну ініціативу і творчість, іде шляхом спроб і помилок, або приймає виважене рішення, яке ґрунтується на глибинному знанні педагогічної теорії і практики, психології учнів.

Використання вищеназаних методів і засобів навчання учителем допомагає йому звільнитися від „суб'єкт-об'єктного” стилю спілкування, будувати його на „суб'єкт-суб'єктній” основі, реалізувати основні принципи особистісно зорієнтованої педагогіки, яка перетворює учня на активний

„суб'єкт” навчального процесу.

Література для самоосвіти

1. Алексюк А. М. Загальні методи навчання. – К.: Рад. школа, 1981.- С.56-196.
2. Бабанский Ю. К. Методы обучения // Педагогика. – М.: Просвещение, 1983. – С. 177-210.

3. Ващенко Г. Г. Загальні методи навчання – К., 1997. – С. 102-362.
4. Волкова М.П. Педагогіка : Посібник для студентів вищих навчальних закладів.– К.:Видавничий центр ” Академія”, 2001 .– С.275–313.
5. Галузинський В. М., Євтух М. Б. Педагогіка: теорія та історія. -К.: Вища школа, 1995. – С.162-185.
6. Дидактика современной школы / Под ред. В. А. Онищука. – К.: Рад. школа, 1987. – С. 116-209.
7. Оконь В. Введение в общую дидактику . – М.: Высшая школа, 1990.- С.262-292.
8. Практикум з педагогіки / За ред. О. А. Дубасенюк та А. В. Іванченка. – К.: ІСДО, 1996. – С.112-127.
9. Сухомлинський В. О. Павлівська середня школа// Вибр. тв.: У 5т. – Т.4. – К., 1979. – С.270.
10. Фіцула М.М. Педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти.– К.: Видавничий центр „ Академія”, 2001.– С.91–106.

ТЕМА 5. ФОРМИ НАВЧАННЯ

ПЛАН

1. Поняття про форми навчання та навчальні системи.
2. Урок – основна форма навчання. Вимоги до уроку.
3. Типи і структура уроку. Нестандартний урок.
4. Форми організації навчальної роботи на уроці.
5. Різноманітність форм навчання.
6. Підготовка вчителя до уроку.

1. Поняття про форми навчання та навчальні системи.

Форма (лат.) – спосіб існування і вираження змісту, його організації.

Форма навчання – зовнішній вираз узгодженої діяльності вчителя і учнів, що здійснюється в установленому порядку і певному режимі.

Розрізняють **загальні і спеціальні** форми навчання. Загальні виділяються в залежності від структури спілкування вчителя з учнями як форми: а) *індивідуального навчання*; б) *парного навчання*; в) *групового навчання*; г) *фронтального навчання*. Спеціальні – за характером навчання як форми: а) *теоретичного навчання*(лекція, факультатив); б) *практичного навчання* (практикум); в) *змішаного навчання* (урок, семінар, домашня робота); г) *трудового навчання*.

Основна форма навчання в сучасній школі – урок. Він лежить в основі класно-урочної системи навчання.

Історично першою склалася **індивідуальна** форма навчання, яка передбачала індивідуальну роботу вчителя з учнем. Пізніше з'явилась **індивідуально-групова** форма, при якій вчитель організовував роботу невеликої групи учнів, але фактично працював з кожним учнем індивідуально.

Нарешті, в XVI-XVII століттях склалася **класно-урочна система**, побудована на фронтальній роботі вчителя з учнями. Вона була запроваджена німецьким педагогом Йоганесом Штурмом (1507–1589), поширена в братських школах Східної Європи і теоретично обґрунтована Яном Амосом Коменським. Ця система проіснувала чотири століття, поширилась в усіх країнах, і сьогодні є найбільш популярним способом організації навчання, незважаючи на недоліки і критику певних педагогічних кіл. Через переважно фронтальну організацію навчальної роботи учнів класно-урочна система не дає можливості повністю враховувати індивідуальність школярів, їхні нахили, можливості, здібності, інтереси, темп роботи тощо. Але класно-урочна система має і свої позитивні риси, які дозволили їй успішно витримати критичні зауваження і, залишаючись ззовні однаковою, поступово змінюватись в бік збагачення змісту і методів роботи вчителя і учнів. Це такі **ознаки**:

- постійний склад учнів у класах, приблизно одного віку і рівня підготовки;
- чітко визначений час початку і кінця уроків, перерв, канікул, початку і закінчення навчального року, четвертей;
- розклад уроків;
- планування кожного уроку на основі навчальних планів і програм;
- провідна роль учителя у навчальному процесі.

На межі XVIII і XIX століть в Англії виникла **бел-ланкастерська** система навчання (авторами її були священник А. Белль і педагог Дж. Ланкастер) – система початкового взаємонавчання. На думку її авторів, більш підготовлений учень (монітор), може передавати отримані від учителя знання принаймні 10 іншим учням. Продуктивність навчання при цьому була невисокою, тому цей спосіб організації навчання не дістав значного поширення. Сучасна педагогічна практика використовує ідеї та елементи бел-ланкастерської системи навчання при організації тьюторських занять та групового взаємонавчання.

У XX столітті з'явилося багато навчальних систем, що прагнули модернізувати класно-урочну систему в бік індивідуалізації навчання.

Мангеймська система (німецький педагог Й. А. Зікінгер) передбачала диференціацію учнів на 4 групи за здібностями: основну, для найбільш здібних, для малоздібних, для розумово відсталих.

Віннетка-план (американський педагог Керльтон Уошберн) -спрямований на заміну класно-урочної системи індивідуалізованою програмою самостійного оволодіння знаннями. Фронтальна робота вчителя з учнями була зведена до мінімуму, основна його функція – стимулювання самостійної пізнавальної діяльності школярів.

Дальтон-план (американський педагог Е. Паркхерст) також мав на увазі повну відмову від класно-урочної системи, заміну її індивідуальною самостійною пізнавальною діяльністю учнів у спеціально обладнаних лабораторіях. На початку навчального року вчитель знайомив своїх учнів з річним планом роботи, з розподілом навчальних завдань за місяцями. Учні ділилися на групи і разом працювали над виконанням завдань. Учні вільно вибирали завдання, працювали в оптимальному темпі, будь-якими методами. Раз на тиждень проводились конференції з кожного предмета. Вчитель відмічав хід виконання місячних завдань у спеціальних таблицях.

План Трампа передбачав роботу з учнями у великих групах (лекції) – 40% часу, малих (семінари і лабораторні заняття) – 20% часу та індивідуальну роботу з учнями – 40% часу.

У сучасній українській школі поряд з класно-урочною системою існує **лекційно-семінарська система** (обґрунтована вчителем-новатором М. М. Гузиком), в основу якої покладено лекційний метод викладу нового матеріалу, самостійна робота учнів по оволодінню новими знаннями, семінарсько-практичні заняття з учнями та залікова система контролю.

Останнім часом значно поширилась **модульно-розвивальна система** навчання (А.В. Фурман), яка ґрунтується на модульному підході до організації як змісту навчання, так і навчальної роботи школярів.

2. Урок – основна форма навчання. Вимоги до уроку

Урок – це цілісний, логічно закінчений, обмежений у часі, регламентований обсягом навчального матеріалу *основний елемент педагогічного процесу*, який забезпечує активну і

планомірну навчально-пізнавальну діяльність групи учнів певного віку й рівня підготовки, спрямовану на розв'язання поставлених навчально-виховних завдань¹.

Урок акумулює в собі цілі та завдання, зміст і методи навчання. Вчитель повинен мати продуманий план проведення уроку, забезпечити його організаційну чіткість, оптимальний темп, раціональне застосування засобів навчання, використати його виховний потенціал, дотримуватись гігієнічного режиму. Тому **вимоги до уроку** можна згрупувати таким чином:

1) **дидактичні:**

- чітке визначення освітніх завдань;
- визначення змісту уроку;
- вибір найбільш раціональних методів, прийомів, форм і засобів навчання;
- дотримання принципів і створення умов успішного навчання, здійснення міжпредметних зв'язків;

2) **виховні:**

- визначення виховних завдань уроку;
- формування світогляду, моральних якостей і естетичних смаків учнів;
- забезпечення пізнавальної активності учнів, успішного оволодіння матеріалом;
- поєднання вимогливості до учнів з педагогічним тактом учителя;

3) **психологічні:**

- врахування психологічних особливостей учнів;
- формування позитивних мотивів учіння;
- уміння учителя управляти своїм психічним станом, процесом спілкування;
- створення сприятливого емоційного клімату;

4) **організаційні:**

- наявність продуманого плану;
- організаційна чіткість проведення уроку;
- поєднання індивідуальної, групової та фронтальної форм організації навчальної роботи учнів;
- підготовка і раціональне використання засобів навчання;

5) **гігієнічні:**

- дотримання температурного режиму;
- дотримання норм освітленості;
- чистота повітря й підлоги;
- попередження перевтоми учнів.

3. Типи і структура уроку. Нестандартний урок

Типологія уроків має не лише теоретичне, але й практичне значення. Неможливо чітко організувати навчальний процес, не визначивши в цілому типи уроків в межах теми, і кожного конкретного уроку зокрема.

У педагогіці існують різні підходи до визначення **типів уроків**. Так, вчений С.В. Іванов за основу класифікації уроків узяв **основні етапи навчального процесу** і виділив наступні типи уроків: *вступні; первинного ознайомлення з матеріалом; утворення понять, встановлення законів і правил; застосування отриманих знань на практиці; формування навичок (тренувальні); повторення і узагальнення; контрольні; змішані або комбіновані уроки*. Дидакт І.Н.Казанцев виділив 8 типів уроків **за основним способом їх проведення**: *урок з різноманітними видами занять; урок-лекція; урок-бесіда; урок-диспут; екскурсія; кіноурок; самостійна робота в класі; лабораторне (практичне) заняття*.

В Україні найчастіше використовується типологія уроків В. А. Онищука,² який класифікує їх **за основною дидактичною метою** і виділяє:

- урок засвоєння нових знань;
- урок формування навичок і умінь;
- урок застосування знань, навичок і умінь;

¹ Педагогіка/За ред. А. М. Алексюка – К/ Вища школа, 1985. – С. 177-178.

² Дидактика современной школы / Под. ред. В.А. Онищука. – К.: Рад. школа, 1987. – с.244.

- урок узагальнення і систематизації знань;
- урок перевірки і корекції знань, навичок і умінь;
- комбінований урок.

На думку автора, ця класифікація є найбільш зручною для вчителя, бо складаючи календарний або тематичний план, вчитель розподіляє уроки за розділами й темами згідно з дидактичними цілями.

З розвитком педагогічної думки і практики з'явилися нові підходи до класифікації уроків. Так, М.М. Гузик пропонує виділити: *урок- лекцію, урок самостійного засвоєння знань; урок-практикум; урок –семінар; урок-залік*. А М.М.Палтишев за основу класифікації взяв **основну діяльність вчителя та учнів** на певному уроці:

- вступному уроці до теми або розділу;
- уроці повідомлення нових знань;
- відпрацювання здобутих знань, засвоєння умінь і навичок;
- закріплення отриманих знань;
- уроці з ліквідації прогалин у знаннях, уміннях і навичках;
- комбінованому уроці;
- узагальнюючому уроці.

Для чіткої організації навчального процесу на уроці важливо правильно визначити структуру уроку кожного типу. **Структура** – це сукупність, послідовність та зв'язок елементів (етапів), з яких складається урок. Кожен тип уроку має орієнтовно свою структуру. В. А. Онищук¹ розрізняє **макроструктуру** (етапи уроку) і **мікроструктуру** (методи, прийоми і засоби навчання).

Для прикладу розглянемо структуру уроку **засвоєння нових знань**, запропоновану В. А. Онищуком.

1. *Перевірка домашнього завдання, відтворення і корекція опорних знань (7-8 хв).*

Проводиться з метою з'ясування якості засвоєння матеріалу учнями, виділення тих знань, які стануть опорними при вивченні нового матеріалу.

Мікроструктура: постановка запитань, фронтальне опитування, короткочасна письмова перевірка, тестові завдання, програмований контроль.

2. *Повідомлення теми, мети, завдань уроку, мотивація навчальної діяльності учнів (2-3 хв).*

Мікроструктура: постановка пізнавального завдання, проблемної задачі, показ практичного значення матеріалу.

3. *Сприймання і первинне усвідомлення нового матеріалу, осмислення зв'язків і відношень об'єктів вивчення.*

Мікроструктура: обговорення результатів домашніх спостережень; проведення дослідів; демонстрація фрагментів фільму (діафільму, відеофільму); усний виклад із застосуванням наочних посібників; короткі записи; складання плану, тез, конспекту розповіді вчителя; самостійна робота з книгою, проблемні ситуації, евристичні питання, пізнавальні завдання, аналіз і синтез, співставлення, порівняння, аналогія, абстрагування, конкретизація тощо.

4. *Запам'ятовування навчального матеріалу.*

Мікроструктура: усне відтворення знань, наведення прикладів, фактів, робота з книгою, фіксація опорних смислових пунктів (понять, теорем, правил, назв, схем, дат, плану тощо).

5. *Узагальнення і систематизація знань.*

Мікроструктура: порівняння, співставлення, складання систематизуючих таблиць, схем тощо.

6. *Підведення підсумків уроку і повідомлення домашнього завдання.*

Учитель нагадує, про що нове учні дізналися сьогодні на уроці, як працював клас, оцінює окремих учнів, дає домашнє завдання (хоч це часто робиться і не в самому кінці уроку, а може бути мікроструктурним компонентом 2-4 етапів уроку).

Структура уроку **формування навичок і умінь** може включати такі його етапи:

1. Перевірку домашнього завдання, актуалізацію і корекцію опорних знань і практичного досвіду учнів (підготовчі вправи).

2. Повідомлення теми, мети і завдань уроку і мотивацію учіння школярів.

3. Вивчення нового матеріалу (ввідні вправи).

¹ Дидактика современной школы / Под. ред. В.А. Онищука. – К.: Рад. школа, 1987. – С.250-257.

4. Первинне застосування одержаних знань (пробні вправи).
 5. Застосування учнями знань і дій у стандартних умовах з метою засвоєння навичок (тренувальні вправи).
 6. Творчий перенос знань і навичок у нові або змінені умови з метою формування умінь (творчі вправи).
 7. Підсумки уроку і повідомлення домашнього завдання¹.
- Керуючись цими даними, легко побудувати макроструктуру уроків інших типів, в тому числі й комбінованого уроку.

Педагогічна творчість, пошук нових форм роботи, прагнення розширити рамки традиційного уроку привели до появи цілої низки уроків, які не вкладаються в існуючі класифікації, їх стали називати нестандартними уроками.

Нестандартний урок – це навчальне заняття з нетрадиційною структурою, переважаючими методами і формами роботи, що активізують навчально-пізнавальну діяльність школярів, збуджують інтерес до навчання, сприяють їх оптимальному розвитку і вихованню.

Педагогічна практика накопичила чимало різновидів нестандартних уроків:

1. **Урок із нетрадиційним структуруванням змісту:** урок-лекція, урок-семінар, урок-практикум, урок-конференція.
2. **Уроки інтегрованого характеру:** бінарний урок, інтегрований урок, міжпредметний урок, урок, що проводиться двома (чи більше) вчителями, урок-занурення. Їм властиве викладання матеріалу великими блоками, встановлення глибоких міжпредметних зв'язків, розгляд об'єктів чи явищ у їх єдності та цілісності, поглиблення самостійної роботи школярів.
3. **Уроки-діалоги:** урок-бесіда, урок-спілкування, урок-диспут, урок-пресконференція, урок-усний журнал, урок-презентація, урок-роздум, проблемний урок, урок-парадокс, урок відкритих думок. Вони передбачають організацію ділового спілкування вчителя й учнів, створення умов для вільного висловлення суджень, обґрунтування своєї думки, обговорення гіпотез, вислуховування думок опонентів тощо.
4. **Уроки творчого контролю знань:** урок-залік, урок-творчий звіт, урок-консультація, урок-взаємоконтроль, урок-захист рефератів або творчих проєктів. Такі уроки дозволяють гуманізувати процес контролю знань, коли експертами виступають самі учні або запрошені особи (батьки, інші вчителі). Вони спонукають до активної самостійної пізнавальної діяльності, формування само- та взаємооцінки школярів.
5. **Уроки-змагання:** урок-КВК, урок-конкурс, урок-аукціон, урок-турнір, урок-вікторина. Передбачають поділ учнів на групи, які змагаються між собою, стимулювання переможців. Розвивають почуття колективізму, уміння працювати в команді, піклуватися про спільний успіх.
6. **Уроки подорожування і дослідження:** урок-екскурсія, урок-заочна подорож, урок-експедиція, урок-лабораторне дослідження, урок-наукове дослідження. Сприяють розвитку уяви, прилучають до наукового пошуку.
7. **Уроки ігрового характеру:** урок-ділова гра, урок-рольова гра, урок-драматизація, урок-вистава, урок-концерт, урок-етичний театр, урок-суд. Проводять у межах діючих програм і передбаченого навчальним планом часу. Передбачають виконання ролей за певним сценарієм, імітацію життєвих явищ, різних видів діяльності. Викликають емоції, збуджують інтерес до навчання, стимулюють дружнє відкрите спілкування учнів.
8. **Уроки з використанням комп'ютерів та новітніх засобів аудіовізуального супроводження.** Розширюють систему засобів навчання, сприяють інформатизації навчання.
9. **Уроки з різновіковим складом учнів.** Їх проводять з учнями різного віку, використовуючи при цьому властивості концентричних або спіралевидних навчальних програм з певного предмета.
10. **Уроки з нетрадиційним розподілом часу:** модульні заняття, які тривають по 30 хвилин в початкових класах, по 60 хвилин (2 x 30 хв.) – в середніх класах, і по 90 хвилин (3 x 30хв.)

¹ Дидактика современной школы / Под ред. В. А. Онищука. – К.: Рад. школа, 1987. – С. 259-265.

– в старших класах. Міні-модуль – це тридцятихвилинний відрізок часу, який має завершену внутрішню структуру (мету, навчально-виховні завдання, прийоми, методи і форми роботи).

Переважає більшість нестандартних уроків вимагають спеціальної підготовки не лише вчителя, а й учнів. Найдоцільнішою стратегією вчителя є використання технології колективної творчої діяльності (колективний задум, колективна підготовка і проведення, колективний аналіз). Це значно активізує творче мислення як учнів, так і вчителя, сприяє розвитку і вихованню школярів.

4. Форми організації навчальної роботи на уроці

На уроці вчитель може поєднувати різні **форми організації навчальної роботи** учнів: фронтальну, індивідуальну, групову.

Фронтальна робота – це одночасне виконання всіма учнями одного й того ж завдання під керівництвом учителя, її основна перевага – економичність; недолік – неможливість врахувати індивідуальний темп роботи, рівень пізнавальних можливостей і розвитку учнів.

Індивідуальна робота – виконання кожним учнем даного об'єму завдання у власному темпі. Майже завжди ця робота самостійна, застосовується в чистому вигляді при програмованому навчанні, при традиційному – переважно під час контролю (опитування).

Досвід, накоплений учнями при індивідуальній роботі, створює основу для організації групової і колективної роботи.

Групова форма роботи передбачає об'єднання учнів у групи за певними ознаками для виконання завдання. Групи можуть створюватися за різними ознаками, але найбільш оптимальним є той варіант, коли в даній групі збираються учні з різними навчальними можливостями, тоді в ній відбувається взаємонавчання. Деякі вчителі призначають ведучого учня при груповій роботі, який опитує всіх, виставляє оцінки, а вчитель потім питає найслабшого, на його думку, учня.

Групова робота може мати кілька способів її організації.

1. *Однорідна* групова робота, при якій усі групи виконують однакові завдання.
2. *Диференційована* групова робота, коли різним групам пропонуються різні завдання одного або різного рівня складності.
3. *Кооперативна* групова робота: кожна група працює над виконанням частини спільного для всього класу завдання, результати роботи представляються, захищаються, обговорюються всім класом.
4. *Парна* навчальна робота в групі із двох учнів.
5. *Робота в динамічних парах*, виконання завдань в ролях („вчитель”-„учень”) із зміною партнерів і ролей. Така робота, на думку педагога В.Д.Дьяченка, має право називатись колективною, бо тут відбувається розподіл обов'язків, взаємодія, формується відповідальність за виконання спільної справи.

5. Різноманітність форм навчання

Поряд з основною формою навчання – уроком – існує цілий **ряд інших форм цілеспрямованої навчальної діяльності учнів і вчителя**: семінар, практикум, факультатив, екскурсія, консультація, додаткове заняття, співбесіда, домашня робота, самопідготовка тощо.

Семінар – це обговорення колективом класу самостійно підготовлених учнями доповідей, рефератів, повідомлень з вузлових питань даного розділу (чи кількох розділів). Застосовується переважно при вивченні гуманітарних дисциплін, але нерідко знаходить місце і при опануванні природничо-математичними дисциплінами. (Наприклад, семінар з математики „Функції та її властивості”). Семінари привчають учнів самостійно мислити, оперувати набутими знаннями, логічно викладати свої думки, обґрунтовувати та захищати певні положення, ідеї, висновки, готують до вузівської системи навчання.

Практикум – вищий ступінь організації лабораторних робіт. Порядок виконання робіт циклічний: учні переходять від однієї роботи до іншої, працюючи малими групами. Практикум проводиться в кінці півріччя чи навчального року. На початку практикуму вчитель проводить

загальний інструктаж, розбиває учнів на групи, пропонує графік виконання робіт. Далі учні працюють самостійно. Практикум завершується підсумковим заняттям. Така форма навчальної роботи сприяє оволодінню методами дослідження.

Факультатив (необов'язкове навчання) має такі завдання, як розширення і поглиблення знань учнів старших класів з окремих предметів і тем; розвиток пізнавальних інтересів і творчих здібностей учнів; підготовку до свідомого вибору професії, до майбутньої праці в тій чи іншій галузі виробництва, культури, мистецтва. Факультатив проводиться за спеціальною програмою. У методах роботи перевага надається тим, які споріднені з вузівськими (лекція, дискусія), привчають до самостійної роботи. Для проведення факультативу формується група не менше 5 (для сільської) – 10 (для міської школи) школярів. Може комплектуватись міжшкільний факультатив.

Екскурсія – форма організації навчання, спрямована на вивчення за межами школи, але під керівництвом учителя, певних предметів, явищ, процесів шляхом безпосереднього їх сприймання. Завдання екскурсії: набуття знань на основі чуттєвого сприймання, розширення кругозору та збагачення досвіду учнів, закріплення та конкретизація знань. За місцем у навчальному процесі екскурсії поділяють на *попередні* (вступні), *супровідні* (проміжні), *заклучні* (завершальні), за часом – *короткочасні* й *тривалі*, за змістом – *виробничі*, *біологічні*, *історичні*, *краєзнавчі*, *мистецькі* й *комплексні* тощо. Навчальні екскурсії передбачаються навчальними програмами. При організації комплексних екскурсій завдання даються з різних предметів. Екскурсія має такі етапи: теоретичну і практичну підготовку (оволодіння певним мінімумом знань, підготовка об'єкта екскурсії, екскурсовода); інструктаж (ознайомлення учнів з метою і планом екскурсії, порядком спостереження і записів по ходу екскурсії, опрацювання її матеріалів); проведення екскурсії; опрацювання матеріалів екскурсії (звіт, творча робота, виконання поставлених завдань).

Консультація – уточнення незрозумілих питань курсу, розширення і поглиблення знань і умінь учнів з окремих тем чи розділів.

Додаткові заняття (індивідуальні або групові) – заняття з відстаючими учнями з метою попередження і подолання неуспішності або з сильними учнями для розширення і поглиблення їхніх знань і умінь (наприклад, при підготовці до предметної олімпіади).

Співбесіда – проводиться з метою обговорення навчального матеріалу для виявлення рівня його засвоєння учнями. Застосовується при прийомі документів учнів до школи, при переході до іншої школи (гімназії, ліцею, профільного класу).

Домашня навчальна робота – самостійне виконання учнями навчальних завдань. Вона має на меті набуття учнями навичок самостійної навчальної роботи, формування у них умінь застосовувати отримані на уроці знання.

Педагоги єдині в думці, що домашні завдання потрібні. Але учні повинні бути готовими до їх виконання, тобто вчитель на уроці має чітко роз'яснити суть і порядок виконання домашнього завдання. Домашні завдання повинні бути різними за характером і формами: письмовими, усними і практичними, обов'язковими і за бажанням учнів, на вибір, диференційованими, індивідуальними, груповими, колективними, репродуктивними і творчими тощо.

Щоб запобігти перевантаженню учнів, встановлено норми часу на виконання домашніх завдань: 1 кл. – 1 год., 2 кл. – 1,5 год., 3-4 кл. – 2 год., 5-6 кл. – 2,5 год., 7-8 кл. – 3 год., 9-11 кл. – 4 год. Розклад уроків складається так, щоб щодня були уроки зі специфічними домашніми завданнями (музика, образотворче мистецтво, фізкультура, трудове навчання).

Самопідготовка – виконання домашніх завдань у школі під керівництвом учителя (вихователя) в групі продовженого дня (в школі-інтернаті). Самопідготовка має певні організаційні особливості: домашні завдання виконуються всім класом одночасно у класній кімнаті (при потребі в кабінеті); учні працюють по 45 хв. з 10-хвилинною перервою; кожен учень працює самостійно, на своєму робочому місці; учням дозволяється консультуватися, взаємно переказувати вивчене, але так, щоб не заважати іншим; вихователь стежить за порядком, при потребі допомагає учням, перевіряє виконані учнями роботи; якщо учень виконав завдання раніше, він може вийти з класу до бібліотеки, клубної кімнати тощо, але не порушувати дисципліну.

6. Підготовка вчителя до уроку

В. О. Сухомлинський вважав, що вчитель до конкретного уроку готується все життя. Тому у підготовці вчителя до уроку розрізняють **попередній** і **безпосередній** етапи.

Попередня (загальна) підготовка складається із: ознайомлення з навчальною програмою з конкретного предмета, підручниками, посібниками, методичною літературою, вивчення передового педагогічного досвіду, аналізу власного досвіду, вивчення учнів класу, складання календарного і тематичного планів, підготовки матеріальної бази.

Календарний план допомагає вчителю зорієнтуватись у часі вивчення предмета протягом року (півріччя), доцільно розділити навчальний матеріал за півріччями і четвертями, скоригувати тривалість (у годинах) вивчення окремих тем.

Тематичне планування передбачає: визначення типів уроків (чи форм навчання); визначення загального обсягу матеріалу теми, розподіл його за конкретними уроками; підбір (чи виготовлення) наочності, матеріалів для ТЗН.

Безпосередня (конкретна) підготовка до уроку складається із формулювання теми уроку, освітньої (дидактичної), виховної і розвиваючої мети; визначення обсягу і змісту матеріалу уроку, структури уроку (основних етапів), методів, прийомів, форм організації навчальної роботи, розподілу часу на всі етапи уроку; підбору ТЗН і наочних посібників; розв'язання задач і виконання вправ, які пропонуються учням; визначення об'єму, змісту і методики виконання домашнього завдання, позакласної роботи за матеріалами уроку; складання поурочного плану, конспекту уроку.

У **поурочному плані** мають бути відбиті такі моменти: дата проведення уроку, його порядковий номер за тематичним планом; клас, у якому проводиться урок; тема і мета уроку; тип уроку і основні структурні етапи; зміст уроку, методи і прийоми роботи вчителя і учнів; навчальне обладнання; домашнє завдання.

Початкуючі вчителі повинні писати детальні плани-конспекти уроку. Це допомагає краще осмислити усі його деталі, спрогнозувати не лише свою поведінку, а й реакції учнів, врахувати їхні можливості й інтереси.

Література для самоосвіти

1. Волкова Н.П. Педагогіка: Посібник для студентів вищих навчальних закладів.– К.: Видавничий центр „Академія”, 2001. – С.324-351.
2. Дидактика современной школы / Под ред. В. А. Онищука. -К.: Рад. школа, 1987. – С. 240-330.
3. Дьяченко В.К. Сотрудничество в обучении. – М.: Просвещение, 1991. – 192 с.
4. Львова Ю.Л. Творческая лаборатория учителя. – М.: Просвещение. 192 с.
5. Махмутов М.И. Современный урок. – М.: Педагогика, 1981. -С. 46-83.
6. Педагогіка / За ред. А.М. Алексюка. – К.: Вища школа, 1985. -С. 169-198.
7. Педагогіка: Навчальний посібник/ В.М.Галузяк, М.І.Сметанський, В.І.Шахов.- Вінниця: РВВ ВАТ „Віноблдрукарня”, 2001.-С.98-121.
8. Подласый И.П. Педагогика. – М.: Просвещение, 1996. – С. 372-397.
9. Шевченко С.Д. Школьный урок: как научить каждого. – М.: Просвещение, 1991. – 192 с.

ТЕМА 6. КОНТРОЛЬ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

ПЛАН

1. Поняття про контроль у навчальному процесі. Вимоги до контролю.
2. Функції, види, форми і методи контролю.
3. Оцінювання навчальних досягнень школярів

1. Поняття про контроль у навчальному процесі. Вимоги до контролю

Контроль за навчально-пізнавальною діяльністю школярів – невід’ємна складова частина навчального процесу. Він сприяє виявленню успішності навчання кожного учня, розкриттю причин недостатнього засвоєння учнями певного матеріалу і пошуку шляхів ліквідації прогалин у знаннях. Шкільна оцінка є також певним регулятором соціальних відносин у житті людини¹.

У широкому розумінні термін „**контроль**” означає **виявлення, вимірювання та фіксацію результатів у вигляді оцінного балу**. Звідси, основними компонентами контролю є *перевірка* – виявлення знань і умінь, *оцінка* – вимірювання знань, умінь і навичок, встановлення їх рівня і *облік* – фіксація результатів оцінювання у вигляді оцінок у класному журналі, щоденнику, таблиці, відомостях тощо.

Мета контролю – забезпечення ефективності навчання. **Об’єктами контролю** у процесі навчання є знання учнями основних понять, правил, принципів і т. д., уміння учнів оперувати знаннями, навчальні навички, діяльність учнів, уміння працювати самостійно, сформований в учнів комплекс компетенцій.

Основними **принципами** контролю є:

- *об’єктивність* – оцінювання за встановленими критеріями;
- *регулярність* – контроль на всіх етапах навчання;
- *індивідуальний характер* – контроль за роботою кожного, недопущення групової оцінки;
- *гласність* – повідомлення учневі результатів перевірки його роботи, мотивація оцінки;
- *всебічність* – контроль за усіма темами і розділами програми;
- *різноманітність форм контролю*.

2. Функції, види, форми і методи контролю

Розрізняють такі **функції контролю**:

- **контролююча** (контроль дає інформацію про рівень здійснення навчально-пізнавальної діяльності учнів);
- **освітня** (у процесі контролю вчитель стежить за навчальною діяльністю учнів, виявляє її результати);
- **діагностична** (вчитель виявляє успіхи і недоліки в знаннях, встановлює причини недоліків, визначає заходи для підвищення якості навчання, попередження і подолання неуспішності);
- **виховна** (систематичний контроль і оцінка успішності, залучення учнів до взаємоконтролю і самоконтролю сприяє вихованню у них таких моральних рис, як дисциплінованість, наполегливість, відповідальність, працьовитість, принциповість, справедливості і т.п.);
- **розвивальна** (обґрунтована оцінка, самооцінка і взаємооцінка сприяє розвитку в учнів логічного мислення, пам’яті, мовлення, уміння аналізувати, порівнювати тощо);
- **стимулююча** (добре вмотивована і справедлива оцінка успішності є важливим стимулом у навчанні);
- **прогностична** (дані контролю використовуються для прогнозування можливих результатів навчання, шляхів поліпшення роботи вчителя).

За **місцем** у навчальному процесі розглядають такі **види контролю**:

- **попередній** – перед вивченням нового матеріалу для виявлення якості опорних знань, умінь і навичок;
- **поточний** – в процесі вивчення нового матеріалу для виявлення якості засвоєння учнями знань і умінь з метою їх корекції;
- **тематичний** – після вивчення теми;

¹ Амонашвили Ш. А. Воспитательная и образовательная функция оценки учения школьников. – М.: Просвещение, 1984. – С. 22-43.

- **підсумковий** – наприкінці навчальної четверті, півріччя, року, при закінченні курсу;
- **періодичний** – здійснюється дирекцією школи або органами освіти за окремим планом.

Взаємоконтроль – взаємна перевірка учнями усних, письмових та інших завдань.

Самоконтроль – самостійна перевірка та оцінювання завдань учнями.

Рейтинговий контроль – оцінювання виконання учнями різного характеру завдань у залікових одиницях, виявлення підсумкової оцінки як суми залікових одиниць, визначення рейтингу кожного учня за кількістю набраних балів.

Контроль за навчально-пізнавальною діяльністю учнів здійснюється у таких **формах**:

- **фронтальна** (фронтальне опитування) – система питань до всього класу;
- **групова** – використовується у тих випадках, коли перевіряється виконання групового завдання;

- **індивідуальна** (індивідуальне опитування) – ґрунтовне ознайомлення із знаннями, вміннями і навичками одного учня; при індивідуальному опитуванні вчитель концентрує свою увагу на учневі, який відповідає; щоб залучити до активної роботи в цей час інших учнів, можна використовувати рецензування відповідей учнями, постановку ними запитань до опитуваного, організувати взаємоперевірку (коли учні задають один одному запитання із теми, коментують і оцінюють відповіді товаришів);

- **комбінована** (ущільнене опитування) – поєднання фронтального опитування з індивідуальним: кілька учнів виконують індивідуальні завдання біля дошки чи на місцях, з рештою проводиться фронтальне опитування.

Перевага цього виду опитування в тому, що воно дозволяє охопити контролем велику кількість учнів; недолік – знижується навчальна функція контролю. На думку педагогів, ущільнене опитування доцільне тоді, коли матеріал засвоєно і необхідно зафіксувати рівень його засвоєння окремими учнями¹.

З методами контролю ми детально знайомились у темі „Методи навчання”.

3. Оцінювання навчальних досягнень школярів

Оцінка успішності учнів складається із винесення **оцінного судження (словесна оцінка з роз'ясненням позитивних сторін навчальної роботи учнів та недоліків у роботі) та виставлення оцінного балу (цифрового вираження оцінки)**. Тому ототожнювати оцінку тільки з виставленням оцінного балу не можна. На думку Ш.О. Амонашвілі, таке уподібнювання рівносьильне ототожненню процесу розв'язання задачі з його результатом. Він переконаний, що саме розгорнуте позитивне оцінне судження, а не оцінний бал, може зробити оцінку змістовною, така оцінка, до виставлення якої вчитель залучає й учнів, сприяє виробленню певних еталонів, громадської думки, позитивно-критичних взаємин в учнівському середовищі, формуванню самооцінки у школярів².

В історії освіти найдавнішою є словесна оцінка. У Київській духовній академії першої половини XVII століття використовувались такі оцінки: навчання добре, надійно бадьоре, охочеретельне, всенадійне, навчання підле, прекепське, малонадійне (див.: Наш труд. – 1923. – №2). У дореволюційній Росії існувала переважно п'ятибальна система оцінювання. Але у кадетських корпусах, окремих жіночих гімназіях застосовувалась 12-бальна система.

У радянській, потім українській школі існувала 5-бальна система оцінювання, яка перетворилась поступово на 4-бальну (5, 4, 3, 2) і яка не задовольняла вимог до оцінювання. Тому в 2000 році Міністерство освіти і науки України затвердило нову 12-бальну шкалу оцінювання та нові критерії оцінки.³

Рівні	навчальних	Бали	Загальні критерії оцінювання навчальних досягнень
-------	------------	------	---

¹ Лозова В. І., Москаленко П. Г., Троцько Г. В. Педагогіка. Розділ «Дидактика». – К.: ІСДОУ., 1993. – С. 111.

² Амонашвили Ш.А. Воспитательная и образовательная функция учения школьников. – Мн.: Университетское, 1990. – С. 215-216.

³ Загальні критерії оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти //Освіта України.– 2001.–7 лютого.

досягнень		учнів
I. Початковий	1	Учень може розрізняти об'єкт вивчення і відтворити деякі його елементи.
	2	Учень фрагментарно відтворює незначну частину навчального матеріалу, має нечіткі уявлення про об'єкт вивчення, виявляє здатність елементарно викласти думку.
	3	Учень відтворює менш як половину навчального матеріалу; з допомогою вчителя виконує елементарні завдання.
II. Середній	4	Учень з допомогою вчителя відтворює основний навчальний матеріал, може повторити за зразком певну операцію, дію.
	5	Учень розуміє основний навчальний матеріал, здатний з помилками й неточностями дати визначення понять, сформулювати правило.
	6	Учень виявляє знання і розуміння основних положень навчального матеріалу. Відповідь його правильна, але недостатньо осмислена. З допомогою вчителя здатний аналізувати, порівнювати, узагальнювати та робити висновки. Вміє застосовувати знання при виконанні завдань за зразком.
III. Достатній	7	Учень правильно, логічно відтворює навчальний матеріал, розуміє основоположні теорії і факти, вміє наводити окремі власні приклади на підтвердження певних думок, застосовує вивчений матеріал у стандартних ситуаціях, частково контролює власні навчальні дії.
	8	Знання учня є достатньо повними, він застосовує вивчений матеріал у стандартних ситуаціях, уміє аналізувати, встановлювати найсуттєвіші зв'язки і залежності між явищами, фактами, робити висновки, загалом контролює власну діяльність. Відповідь його повна, логічна, обґрунтована, але з деякими неточностями.
	9	Учень досить добре володіє вивченим матеріалом, застосовує знання в дещо змінених ситуаціях, уміє аналізувати і систематизувати інформацію, використовує загальновідомі докази у власній аргументації.
IV. Високий	10	Учень має глибокі й міцні знання, здатний використовувати їх у практичній діяльності, робити висновки. При цьому він може припускатися незначних огріхів в аргументації думки тощо.
	11	Учень на високому рівні володіє узагальненими знаннями в межах вимог навчальних програм, аргументовано використовує їх у різних ситуаціях, уміє знаходити інформацію та аналізувати її, ставити і розв'язувати проблеми.
	12	Учень має системні глибокі знання в обсязі та межах вимог навчальних програм, усвідомлено використовує їх у стандартних та нестандартних ситуаціях. Уміє

		самостійно аналізувати, оцінювати, узагальнювати опанований матеріал, самостійно користуватися джерелами інформації, приймати рішення.
--	--	--

12-бальна шкала побудована з урахуванням підвищення рівня навчальних досягнень учня. Критерії оцінювання ґрунтуються на *позитивному* принципі, при якому оцінки не поділяються на позитивні і негативні. При оцінюванні вчитель має враховувати рівень *досягнень* учнів, а не ступінь його невдач, до чого й спонукала 4-бальна шкала. Перевідними і випускними є всі оцінки 12-бальної шкали, які виставляються у відповідний документ про освіту.

Вчитель застосовує *попереднє* оцінювання, що має на меті виявлення рівня навчальних досягнень учнів, *поточне* оцінювання, яке є набором різних видів актуалізації досягнень учнів та їх закріплення, воно може здійснюватися як в усній, так і в письмовій формі (виставлення в журнал поточних оцінок не є обов'язковим для вчителя); *тематичне* оцінювання, якому надається пріоритетне значення, оскільки воно сприяє систематизації і узагальненню знань, спонукає учнів до глибшого і міцнішого засвоєння основних положень конкретної теми, таке оцінювання є обов'язковим і результати його проведення фіксуються в журналі в окремій колонці; *підсумкове* оцінювання (семестрове та за рік).

Педагогічні вимоги до оцінки – це її *об'єктивність, систематичність, гласність та індивідуальний характер* (принципи контролю). Крім того, оцінка повинна бути *диференційованою та умотивованою*. При оцінюванні вчитель повинен враховувати рівень навчальних можливостей учнів, здійснювати оптимістичний підхід при висловленні оцінного судження, поєднувати вимогливість з педагогічним тактом.

В.О. Сухомлинський застерігав учителів від поспішного виставлення оцінки, особливо незадовільної. На його думку, оцінка має охоплювати працю учня за якийсь період і включати оцінювання кількох видів праці¹.

При оцінюванні навчальних досягнень учнів враховуються:

- правильність, цілісність повнота, логічність, обґрунтованість відповіді;
- осмисленість, глибина, гнучкість, дієвість, міцність знань;
- сформованість практичних умінь і навичок;
- оволодіння розумовими операціями;
- розвиток творчих умінь;
- самостійність, старанність;
- переконливість, виразність мовлення.

Залежно від ступеня компетентності учня розрізняють 4 рівні навчальних досягнень:

– **початковий** – характеризується дифузно-розсіяним уявленням про предмети і явища, але при цьому учень може відрізнити їх від інших;

– **середній** – учень вказує на ознаки поняття (явища), здатний вирішувати найпростіші завдання за зразком;

– **достатній** – характеризується знанням суттєвих ознак понять (явищ), оперує ними, тобто вирішує стандартні завдання, однак його розуміння пов'язано з одиничними образами, не узагальнене, учень не вміє переносити знання і використовувати їх в інших навчальних ситуаціях;

– **високий** – характеризується засвоєнням не лише суттєвих ознак поняття, а і його зв'язків з іншими, поняття узагальнене, учень здатний використовувати його у знайомій і нестандартній ситуаціях.

Гуманістична сутність нової системи оцінювання виявляється в тому, що:

- оцінюється не дитина, а її діяльність;
- оцінюються навчальні досягнення учня;
- враховується його індивідуальність;

– учень може засвоювати тему в оптимальному темпі, проходити тематичну атестацію повторно для підвищення оцінки.

¹ Сухомлинський В. О. Сто порад вчителю // Вибр. твори. – В 5-ти т. – т. 2. – К.: Рад. школа, 1976. – С. 465.

Література для самоосвіти

1. Амонашвили Ш. А. Воспитательная й образовательная функция оценки учения школьников. – М.: Педагогика, 1984. – С. 16-43, 95-18, 153-175.
2. Волкова Н.М. Педагогіка: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2001. – С.351-377.
3. Дидактика современной школы / Под ред. В. А. Онищука. -К.: Рад. школа, 1987. – С. 210-239.
4. Загальні критерії оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти //Освіта України.–2001 .–7 лютого.
5. Лозова В. І., Москаленко П. Г., Троцко Г. В. Педагогіка. Розділ «Дидактика». – К.: ІСДОУ, 1993. – С. 102-114.
6. Педагогіка / За ред. М. Д. Ярмаченка. – К.: Вища школа, 1986. -С. 229-242.
7. Педагогіка: Навчальний посібник/ В.М.Галузяк, М.І.Сметанський, В.І.Шахов.- Вінниця: РВВ.ВАТ „Віноблдрукарня”, 2001.- С.122-133.
8. Полонский В. М. Оценка знаний школьников. – М.: Знание, 1981. – 72 с.
9. Подласый Й. П. Педагогика. – М.: Просвещение, 1996. – С 401-420.
10. Сухомлинський В. О. Сто порад вчителів: п. 17. Оцінки мають бути вагомими // Вибр. твори: У 5-ти т. – Т. 2. – С. 465-466.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ IV ТЕОРІЯ ВИХОВАННЯ

Тема 1. ВИХОВАННЯ В ЦІЛІСНОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ ПРОЦЕСІ

План

1. Суть і особливості процесу виховання.
2. Діагностика вихованості.
3. Принципи виховання.

1. Суть і особливості процесу виховання

Процес виховання (виховний процес) – невід’ємна частина цілісного педагогічного процесу. Поняття "виховання" і "навчання" тісно пов’язані. У народній педагогіці слова "виховувати" і "навчати" часто використовувалися як рівнозначні. Спроби ототожнити процеси навчання і виховання мали місце і в історії наукової педагогічної думки. Німецький педагог І.Ф.Герbart навіть розробив теорію "виховуючого навчання". Дехто і сьогодні вважає, що достатньо лише добре організувати навчальний процес і всі виховні проблеми знімуться самі собою. Але це не так. Виховання – явище значно ширше, ніж навчання; воно включає і освіту, і розвиток особистості. Ще К.Д.Ушинський застерігав від ототожнення цих двох процесів. На його думку, високий рівень розумового розвитку не веде автоматично до моральної зрілості. Також і відомий вчений В.М.Бехтерев зазначав, що освіченість не гарантує вихованості, що є люди освічені, які відштовхують від себе навколишніх через невихованість.

Відмінність між процесами навчання і виховання пояснюється особливостями сприймання людиною світу. З одного боку, людина **пізнає** навколишній світ, а з другого – **виробляє** до нього

ставлення. В основі пізнання лежить активність **мислення** людини. Ставлення ж до світу залежить від прагнень, переконань, інтересів, смаків, звичок, волі, характеру особистості. В основі вироблення ставлення до дійсності лежать **почуття**. Якщо в процесі навчання формується і розвивається інтелектуальна сфера, то в процесі виховання – моральна, вольова, емоційна. Зрозуміло, усяка робота на уроці є завжди виховною, кожен урок несе свій виховний заряд, але, стверджував А.С.Макаренко, "зводити виховну роботу до освітньої я вважаю неможливим".¹

Поняття "**виховання**" у даному контексті вживається у педагогічному значенні як **цілеспрямована виховна робота педагогів у загальноосвітній школі з метою стимулювання активної діяльності вихованців по формуванню власної особистості, як процес цілеспрямованого, планомірного, систематичного формування позитивних якостей особистості.**²

Сучасна педагогіка трактує процес виховання як складне і багатогранне явище. До визначення його суті існують різні підходи (Н. Щуркова).

Відносницький підхід розглядає виховання як формування у школярів системи відносин (ставлень): світоглядних, моральних, пізнавальних, естетичних і ін.

Діяльнісний підхід характеризує виховання як включення школярів у різноманітну діяльність, у ході якої формуються ставлення.

Особистісний підхід бачить процес виховання як розвиток і саморозвиток особистості із врахуванням її індивідуальних особливостей, визначених на діагностичній основі, та можливостей її розвитку і саморозвитку. Особистісно зорієнтований – як створення умов для розвитку і саморозвитку особистості.

Системний підхід сприяє побудові цілісної системи виховання як сукупності усіх їх компонентів (явищ, процесів, впливів, етапів), взаємодія яких породжує нову системну якість. Він дає підстави говорити про необхідність створення виховної системи освітнього закладу. Виховна система – це школа, як цілісний соціальний організм. Саме виховна система визначає успіхи в діяльності навчально-виховного закладу. Найефективніше розвивається особистість у тих школах, де виховні системи спрямовані на моральне становлення учнів, формування у них критичного творчого мислення, відповідальності.

Реалізацію системи виховання забезпечує **технологічний підхід** – проектування способу організації процесу з послідовною орієнтацією на чітко визначені цілі, моделювання процесу, кінцевого результату, способів його досягнення, усієї системи виховання. *Технологія* – це визначення системи цілей, способів життя учнівського колективу, методів, прийомів, форм роботи, які приведуть до реалізації мети, на основі діагностики, творчості і наукового пошуку. Вперше термін "технологія" до виховного процесу застосував А.С.Макаренко, який вважав, що педагог повинен уміти "*проектувати особистість*", тобто чітко знати, які саме якості та властивості вихованця мають бути сформованими в процесі виховання.

Характеризуючи процес виховання, треба мати на увазі деякі його **особливості**. Перш за все, виховання завжди має конкретно-історичну національно-державну форму і спрямоване на формування громадянина певної держави. **Національне виховання** – це виховання на культурно-історичному досвіді рідного народу, його традиціях, звичаях і обрядах, багатовіковій виховній мудрості. Національне виховання є конкретно-історичним виявом загальнолюдського гуманістичного і демократичного виховання³.

Виховання – процес **двосторонній**. Він включає взаємодію вихователя і вихованців. **Діяльність вихователя у процесі виховання називають педагогічним впливом, діяльність вихованців – засвоєнням педагогічного впливу.** У реальному виховному процесі ця взаємодія, звичайно, набагато складніша. Діяльність вихованців не зводиться лише до механічного засвоєння зовнішнього впливу. Це складна внутрішня робота особистості, яка передбачає як засвоєння зовнішніх впливів, так і самовиховання. Так само і діяльність вихователя неможлива без врахування результативності кожного етапу процесу виховання, без піклування про створення умов для самовиховання школярів. Наявність прямого і зворотного зв'язку у процесі виховання дозволяє говорити про **самокерованість** процесу виховання.

¹ Макаренко А.С. Методика виховної роботи. – К.: Рад. шк., 1990. -С.143-144.

² Гончаренко С. Український педагогічний словник.- К.: Либідь, 1997.– С.53.

³ Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання. – К.: Вища школа, 1997. – С. 20.

Процес виховання є **цілеспрямованим**. Мета виховання має суспільний характер, трансформується і конкретизується вихователем, сприймається, стає доступною і зрозумілою вихованцеві. Лише за умови єдності цілей вихователя і вихованців, співробітництва у їх досягненні, процес виховання буде ефективним. Виховний процес носить **багатофакторний характер**. Основним фактором, від якого залежить ефективність виховання, є середовище (родина, педагоги, школа, суспільство тощо) і спадковість.

Виховний процес **довготривалий і безперервний**. Він триває протягом усього життя людини. При цьому змінюється лише роль і співвідношення різних виховних факторів.

Процес виховання є **комплексним**. Якості й властивості особистості формуються не по чергово, а одразу, комплексно. Ефективність виховної роботи залежить від того, наскільки цілі та завдання, зміст, форми і методи її будуть відповідати ідеї цілісності формування особистості, поглиблюватися і ускладнюватися у міру розвитку особистості.

Виховному процесу притаманна **віддаленість результатів** від моменту здійснення безпосереднього педагогічного впливу, викликана тривалістю утворення необхідних якостей і властивостей особистості, та їхня **варіативність**, що залежить від індивідуальних відмінностей вихованців.

Основною ланкою виховного процесу є виховна ситуація, і саме такий підхід дозволяє розглядати процес виховання як ланцюжок взаємопов'язаних виховних ситуацій.

Етапи виховного процесу можна виділяти за критерієм їх послідовності та відповідних педагогічних дій:

- ознайомлення із загальними нормами і вимогами; їх усвідомлення і засвоєння;
- формування ставлень (почуттів);
- формування поглядів і переконань (виховання почуттів);
- формування загальної спрямованості особистості¹. Всі ці етапи мають бути нерозривно пов'язані з діяльністю школяра.

За критерієм зв'язку і залежності між компонентами, які забезпечують протікання процесу виховання, можна виділити такі його послідовні **ланки**:

- проектування процесу, що включає визначення мети і конкретних завдань виховання;
- організацію трудової, природоохоронної, суспільної, ціннісно-зорієнтованої, художньої, спортивної та ін. діяльності;
- регулювання міжособистісного спілкування і його корекція в процесі основних видів діяльності вихованців;
- контроль і підведення підсумків, установлення співвідношення між отриманими і запланованими результатами, аналіз досягнень і невдач². Тобто як процес діяльнісний виховання має такі **структурні компоненти**, як **цільовий, стимулюючо-мотиваційний, змістовий, операційно-діяльнісний, контрольно-регулюючий та оцінювально-результативний**.

Рушійними силами процесу виховання є суперечності. Зовнішні суперечності – між суспільними вимогами і рівнем можливості задоволення цих вимог, внутрішні – між потребами, прагненнями учня і рівнем можливості їх задоволення. Основна потреба, що стимулює процес виховання – потреба у самовдосконаленні. Звідси, головним завданням вихователя є формування, підтримка, "плекання" (В.Сухомлинський) цієї потреби.

Зміст виховання на сучасному етапі визначається суспільними потребами і метою виховання³. Він має забезпечити національний характер традиційних напрямів виховного процесу: формування світогляду школярів, розумового, громадсько-патріотичного, національного, морального, правового, трудового, економічного, естетичного, екологічного, фізичного, статевих виховання.

Особливість **засобів** виховання полягає у тому, що до них відносять методи, прийоми, форми виховної роботи, а також види мистецтва й діяльності.

Результат виховання на певному його етапі можна визначити, оцінюючи рівень вихованості учнів.

¹ Див.: Ильина Т.А. Педагогика. – М., 1984. – С. 374-378.

² Див. Мойсеюк Н.С. Педагогіка. Навчальний посібник. – Київ, 1999. – С. 248.

³ Концепція національного виховання // Рідна школа. -1995. – №6. -С. 19.

2. Діагностика вихованості

Вихованість – це властивість особистості, яка характеризується сукупністю достатньо сформованих соціально значущих якостей, які в узагальненій формі відбивають ставлення людини до суспільства і оточуючих людей, до праці, до створених людьми матеріальних благ, до самої себе.

Діагностика вихованості учнів необхідна вихователю на різних етапах розвитку вихованця. **Діагностика вихованості** – це вивчення ознак вихованості, їх комбінацій з метою визначення шляхів удосконалення виховного процесу в цілому і роботи з конкретним учнем. До особливостей діагностики вихованості школярів відносять врахування вікових можливостей вихованців, прогностичний характер діагнозу, прагнення до виявлення інтегральних характеристик особистості учня, таких, як суспільна спрямованість, здатність включатися у різні види діяльності, виявити в ній цілеспрямованість, осмисленість, самостійність, творчу активність, відповідальність¹.

Наприклад, можна визначити сформованість основних якостей особистості, які відображають *ставлення школяра*:

а) до суспільства:

- суспільна активність;
- почуття обов'язку і відповідальності;
- патріотизм, громадянськість;
- бережливість;

– дисциплінованість;

б) до праці:

- працьовитість;
- акуратність;
- старанність;
- відповідальне ставлення до навчання;
- інтерес до певних видів діяльності;

в) до оточуючих людей:

- повага до старших;
- товариськість;
- піклування про молодших;
- чесність і правдивість;
- доброта й чуйність;

г) до себе:

- скромність;
- самоповага;
- вимогливість;
- цілеспрямованість;
- прагнення до самовдосконалення.

До **методів** діагностики вихованості можна віднести *спостереження, компетентну оцінку, самооцінку, складання незалежних характеристик, бесіду, інтерв'ю, творчі роботи, створення виховних ситуацій*. Використані у сукупності, вони дадуть можливість вихователю всебічно проаналізувати ступінь сформованості всього комплексу якостей особистості, її спрямованість, здатність до зовнішньої регуляції та самовиховання.

Рівень сформованості кожної якості можна визначити орієнтовно так:

I рівень (0) незадовільний – характеризується негативною спрямованістю, якості не проявляються, а навпаки, виявляються протилежні їм;

II рівень (1) низький – характеризується позитивною спрямованістю, якості проявляються рідко, самоорганізація і самоконтроль відсутні, поведінка залежить від випадкових обставин; такі учні потребують постійного контролю з боку дорослих і підвищеної педагогічної уваги (як і попередня група), легко можуть піддатися негативним впливам;

¹ Мойсеюк Н.Є. Педагогіка. – К., 1999. – С.338-339.

- III рівень (2) середній** – характеризується позитивною спрямованістю особистості, якості проявляються часто, але переважно при нагадуванні з боку дорослих, поведінка нестабільна, прагнення до самовдосконалення не виражене;
- IV рівень (3) достатній** – характеризується позитивною спрямованістю, сталою поведінкою, якості достатньо виражені, нагадування не потребує, прагнення до самовдосконалення виявляє, але рівень активності, ініціативи недостатній;
- V рівень (4) високий** – характеризується активно-позитивною спрямованістю особистості, розвиненістю вказаних вище якостей, самостійністю і нормативністю поведінки, ініціативністю і творчістю у діяльності, високим рівнем саморегуляції, здатності до самовиховання.

Таким чином, ми бачимо, що виховання тільки тоді дієве, результативне, коли воно стимулює роботу вихованця над собою.

В.О.Сухомлинський стверджував (на основі великого життєвого і педагогічного досвіду), що *"... найбільш відчутний результат виховання виражається в тому, що людина стала думати про саму себе. Задумалася над питанням: що в мені хорошого і що поганого? Найвитонченіші методи і прийоми виховання залишаються пустими, якщо вони не приведуть до того, щоб людина подивилась на саму себе, задумалася над власною долею"*¹.

3. Принципи виховання

Процес виховання як складова частина педагогічного процесу підпорядковується закономірностям цього процесу. Найбільш загальні з них описані в темі „Педагогічний процес як система і цілісне явище”. Більш детально зупинимося на тих вимогах до організації виховного процесу, які з них витікають, тобто на принципах виховання.

Принципи виховання – це керівні положення, які відображають закономірності процесу виховання, основні вимоги до його організації.

Принципи виховання не були стабільними протягом історії розвитку педагогічної думки. Свої вимоги ставила народна педагогіка: природовідповідність виховання, гуманність у ставленні до дітей, зв'язок виховання з життям, вимогливість і повага до дітей та ін.²

Сучасні вимоги до виховання викликані становленням української національної школи, необхідністю насичення виховання національним змістом та гуманістичною спрямованістю, висвітлені у Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти³: *народність, культуровідповідність виховання, етнізація виховного процесу та ін.*

Крім того, існує ряд традиційних вимог до організації виховного процесу, яких варто дотримуватися вихователям. Тому запропонуємо таку систему принципів виховання, яка б містила усі три вищезазначені групи вимог.

1. Цілеспрямованість виховання.

Даний принцип витікає із закономірної залежності змісту, форм і методів виховання від його мети. Слід пам'ятати, що мета, сформульована вихователем, тільки тоді буде успішно реалізована, коли вона сприйматиметься вихованцем, як власна мета. Даний принцип вимагає від педагогів уміння ставити різні цілі: колективні й індивідуальні, близькі, середні й далекі, захоплювати ними дітей.

2. Єдність загальнолюдського і національного, народність у вихованні, етнізація виховання.

Закономірний зв'язок виховного процесу з іншими суспільними процесами, залежність його від суспільних потреб і вимог викликає необхідність формування громадянських і соціальних якостей особистості, в першу чергу, національної свідомості, любові до рідної землі і свого народу, оволодіння рідною мовою; загальнолюдських гуманістичних цінностей: ідеалів добра, правди, краси, справедливості, совісті, людської гідності; оволодіння національною спадщиною, а також надбанням світової культури, причому рух, розвиток має бути від національного і через

¹ Сухомлинський В.А. Нравственный идеал молодого поколения. -М., 1963. – С. 67.

² Див. Стельмахович М.Г. Українська народна педагогіка. – К.: УЗМН, 1997. – С. 42-52.

³ Див.: Інформаційний збірник МО України. – 1996. – №13. – С. 5-6.

національне до загальнолюдського. Діти повинні мати можливість навчатись у рідній школі, відчувати причетність до свого етносу.

3. Гуманізація виховання.

Гуманізм – від лат. людський. Система ідей і поглядів на людину, як найвищу цінність.¹ Він базується на першій статті Загальної декларації прав людини: *"Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності і правах"*. Психологічну основу цього принципу складає положення про залежність розвитку особистості від характеру ставлення педагога до учня. Якщо це ставлення гуманне, воно викликає позитивну реакцію і стимулює діяльність учня. Якщо стосунки "вчитель – учень" базуються на авторитарній основі, то тоді педагогічний вплив викликає негативну реакцію учня. Даний принцип вимагає побудови суб'єкт-суб'єктних взаємин вихователя і вихованців, позитивної орієнтації у взаємодії з вихованцями (орієнтуватись на те, що можна робити, а не на те, чого не можна), гуманного ставлення до них, поваги до їхніх прав і свобод, людської честі та гідності.

4. Демократизація виховання.

Має на увазі розвиток співробітництва вихователя й вихованців, встановлення взаємоповаги і довір'я між ними, вимагає від вихователя сприймати особистість вихованця як вищу соціальну цінність, поважати його право на розвиток здібностей і виявлення індивідуальності і, разом з тим, формувати у нього свідоме ставлення до своїх прав і свобод, громадянську відповідальність.

5. Природовідповідність у вихованні, диференціація та індивідуалізація виховного процесу.

Даний принцип будується на закономірній залежності ефективності виховного процесу від врахування вікових, статевих та індивідуальних особливостей учнів. Він вимагає посиленої уваги до кожної дитини, до вивчення її природних особливостей, її інтересів, нахилів, бажань, здібностей, можливостей і побудови виховного процесу на основі цього вивчення. Диференціація – врахування особливостей групи учнів розглядається як шлях до повної індивідуалізації процесу виховання.

6. Особистісно зорієнтований підхід у вихованні.

Цей принцип можна розглядати як поглиблення попереднього, орієнтацію не лише на зовнішній вплив, а переважно на самовиховання. Він вимагає уміння діагностувати рівень сформованості різних якостей особистості; залучення до діяльності, яка поступово ускладнюється, що забезпечує розвиток особистості; корекцію відхилень у вихованні й розвитку; максимальної опори на активність особистості; поєднання виховання з самовихованням, розвиток самостійності.

7. Культуровідповідність та інтеркультурність виховання.

Означає здійснення виховання в контексті культури, орієнтацію на засвоєння досягнень культури та подальший її розвиток. Принцип вимагає органічного зв'язку виховання з історією народу, його культурними і побутовими традиціями, з народним мистецтвом, ремеслами і промислами, з естетичною, правовою, політичною, духовною, моральною, трудовою, фізичною, економічною, екологічною, інтелектуальною культурою, культурою сімейних стосунків; забезпечення духовної єдності та спадкоємності поколінь, інтегрованості української національної культури в контекст світових цінностей, у загальнолюдську культуру.

8. Зв'язок виховання з життям, виховання в діяльності.

Дитина виховується живучи: граючись, працюючи, навчаючись.

А.С.Макаренко не даремно визначав виховання як змістовну організацію життя і діяльності вихованців. Даний принцип вимагає будувати виховний процес як процес життєдіяльності вихованців через залучення їх до різноманітних видів діяльності: навчально-пізнавальної, трудової, художньо-естетичної, ціннісно-орієнтаційної, фізкультурно-оздоровчої, забезпечуючи при цьому її позитивну соціальну орієнтацію.

9. Свідомість і активність учнів у процесі виховання, поєднання педагогічного керівництва з ініціативою й активністю школярів.

Ефективне формування особистості відбувається лише за умови, що вона проявляє високу активність у діяльності, особливо в тій, яку сама обирає, яка їй подобається, П.П.Блонський стверджував, що справжнім вихователем є тільки той, хто будить дрімаючий дух у дитині і дає їй

¹ Гончаренко С. Український педагогічний словник.– К.: Либідь, 1997.– С.76.

сили для дійсно органічного розвитку. Активно виконана діяльність – це та діяльність, яку учень виконує не завдяки зовнішньому примушуванню, а в результаті внутрішнього потягу, незадоволення собою, прагнення стати кращим.

Даний принцип вимагає так організувати виховний процес, щоб створювати умови для самореалізації та самоствердження школярів, тобто педагогічні ситуації для збудження в них внутрішніх суперечностей, і таким чином стимулювати їхню активність у різних видах діяльності, формування у них потреб, мотивів і установок як стимулів активності. У той же час він застерігає від ідеалізації сил і можливостей дітей, стихійності і самопливу. Для успішного розвитку дитини потрібне мудре керівництво, з достатньою долею свободи і самодіяльності, із наданням можливості свідомо обирати способи діяльності та відповідати за її наслідки.

10. Виховання в колективі.

Процес виховання не обмежується особистою (парною) взаємодією вихователя і вихованців. Як відомо, в реальному шкільному спілкуванні така взаємодія є багатокомпонентною, і важливим компонентом тут виступає учнівський колектив. Тому рівень розвитку колективу має чимале значення для успішного формування кожної особистості. Даний принцип вимагає створення здорового згуртованого колективу вихованців і умілого використання його впливу для різнобічного розвитку учнів. Колектив не має бути самоціллю. Основна мета – формування особистості. У колективі учні навчаються враховувати як спільні, так і індивідуальні інтереси й потреби, гармонійно їх поєднувати. Особливо цінним у вихованні А.С.Макаренко вважав різновіковий колектив. На цій ідеї базуються сучасні школи-родини, які намагаються створити сімейну атмосферу спілкування, забезпечити наступність у збереженні традицій.

11. Інтегративність – єдність і узгодженість педагогічних зусиль школи, сім'ї та громадськості.

Виховання, як правило, здійснюється не однією, а кількома педагогічними системами: сім'єю, дошкільними дитячими закладами, школою, позашкільними закладами, різними об'єднаннями за місцем проживання, громадськими спілками, самодіяльними об'єднаннями, релігійними організаціями тощо. Цілісність виховного процесу можна забезпечити лише єдністю, наступністю, узгодженістю у взаємодії усіх цих систем. Важко досягти успіху, якщо вони будуть діяти, як лебідь, рак і щука.

Даний принцип вимагає вироблення єдиного підходу до виховання на основі взаємодії усіх виховних систем, причому організуючим виховним центром має бути школа: їй належить координувати зусилля усіх суспільних інституцій, здійснювати педагогізацію мікрорайону.

12. Безперервність, послідовність, систематичність у вихованні, варіативність форм і методів виховання.

Цей принцип вимагає перетворення виховання на процес, що триває протягом усього життя людини, має свою внутрішню логіку, здійснюється етап за етапом, більш і більш ускладнюючись, включаючи вихованців у все ширші кола спілкування, ставлячи перед ними нові й нові завдання щодо власного розвитку й формування. Він вимагає від вихователів постійної творчості у пошуку виховних засобів.

Запитання і завдання для самостійної роботи

1. На чому базується основна відмінність між процесами навчання і виховання?
2. Сформулюйте основні підходи до трактування поняття "процес виховання".
3. Чому виховання є двостороннім процесом?
4. Назвіть основні особливості процесу виховання.
5. За якими критеріями можна структурувати виховний процес?
6. У чому суть діагностики вихованості?
7. Як можна визначити рівень сформованості окремих якостей особистості?
8. Побудуйте діагностичну програму вивчення рівня вихованості конкретного учня (на власний вибір), реалізуйте її в процесі безвідривної педагогічної практики і підберіть засоби для підвищення цього рівня.

Література для самоосвіти.

1. Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти // Інформаційний збірник МО України. – 1996. -№13.
2. Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання. – К.: Вища школа, 1997. – С. 20-21.
3. Макаренко А.С. Методика виховної роботи. – К.: Рад. шк., 1990. – С.143-144.
4. Мойсеюк Н.Є. Педагогіка. Навчальний посібник. - К., 1999.
5. Стельмахович М.Г. Українська народна педагогіка.-К.: ІЗМН, 1997.- С. 42-52.
6. Сухомлинський В.О. Сто порад вчителю. П. 51 // Вибр. тв.: У 5 т. – Т.2. – К., 1978. – С. 532-535.
7. Шилова М.И. Учителю о воспитанности школьников. -М.: Педагогика, 1990. – С. 6-14.
8. Фіцула М.М. Педагогіка : Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти.– К.: Видавничий центр „ Академія”, 2001.– С.214-241.

ТЕМА 2. СУБ'ЄКТИ І ОБ'ЄКТИ ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ.

ПЛАН.

1. Класний керівник:
 - а) місце класного керівника в системі виховання;
 - б) суть діяльності класного керівника;
 - в) планування виховної роботи класним керівником.
2. Учні́вський колектив:
 - а) проблема взаємодії особистості та колективу:

- б) поняття про колектив, ознаки колективу, його структура, типи, динаміка, стадії розвитку, принципи організації колективної діяльності;
 - в) дитячі та юнацькі організації в Україні;
3. Сім'я:
- а) місце сім'ї у системі виховання;
 - б) основні умови успішного сімейного виховання;
 - в) основні напрями виховання дітей у сім'ї.

Суб'єкт – це той, хто здійснює активну діяльність. У педагогіці суб'єктом є педагог, який організовує і здійснює процес виховання. **Об'єкт** – це той матеріал, на який спрямована діяльність суб'єкта. Для вчителя об'єктом є учень або учнівський колектив. Сучасна педагогіка, виходячи із гуманістичних та демократичних засад, прагне до підвищення активності вихованців, що перетворює їх з пасивного об'єкта на активний суб'єкт виховного процесу, на суб'єкт самовиховання.

Виховну функцію реалізують у своїй діяльності всі вчителі, але найбільш сконцентрована вона в роботі **класного керівника**, для якого виховна функція є основною. Проблема особистості як об'єкта і суб'єкта виховання розглядалась у темі „Особистість учня та її розвиток” (І модуль). Тому в даному контексті ми розглядаємо класного керівника і **учнівський колектив** як суб'єкт і об'єкт виховного процесу. Роль сім'ї у вихованні також надзвичайно складна і велика, а тому школа не може здійснювати виховання ізольовано від сім'ї. Таким чином, **сім'я** є повноправним суб'єктом процесу виховання.

1. а) Класний керівник – це педагогічний працівник, який призначається директором школи для організації і здійснення виховного процесу в класі. Він здійснює педагогічну діяльність з колективом учнів класу, окремими учнями, їхніми батьками, організацію її проведення, позаурочної культурно-масової роботи, сприяє взаємодії учасників навчально-виховного процесу в створенні належних умов для виконання завдань навчання і виховання, самореалізації та розвитку учнів, їх соціального захисту.¹ Класне керівництво є давньою традицією української школи. В школах Західної України керівників класу називали опікунами². Класний опікун дбав про розвиток учнівського самоврядування, розподіляв обов'язки між учнями, допомагав їм організувати позанавчальне життя. Як виховний інститут класне керівництво закріпилось у радянській школі в 30-і роки ХХ століття. За роки свого існування воно накопичило чималий досвід, узагальнений в працях Н.К.Гончарова, І.С.Мар'єнка, Н.І.Болдирєва, О.С.Богданової, С.Х.Чавдарова та ін.

Нині інститут класного керівництва зазнає відчутних змін, оскільки змінились умови здійснення виховного процесу і розвитку особистості. Змінюються цілі, завдання, зміст і методи роботи класного керівника. Сучасний класний керівник основну увагу в своїй діяльності має приділяти особистості учня, допомагати і підтримувати учня у його саморозвитку, самовихованні, поєднувати уміння учителя-предметника, соціального педагога, практичного психолога, наставника, старшого товариша, здатного увійти в референтне середовище школяра. Важлива також варіативність у діяльності класного керівника в залежності від вікової групи учнів (підлітки чи юнацтво), типу школи (загальноосвітня – із традиційною формою класного керівництва при повному навчальному навантаженні чи нового типу – із звільненням – повним або частковим – від навчальних обов'язків). Можливі й інші варіанти. Головне: вчитель, який бере на себе обов'язки класного керівника, повинен бачити перед собою не абстрактний класний колектив, який потрібен йому для підтримання дисципліни і впливу на окремих учнів, а самотні особистості, окремі індивідуальності, які живуть, діють, розвиваються під його духовним наставництвом, які потребують його поради, захисту, підтримки у процесі своєї соціалізації.

б) У своїй роботі класний керівник керується державними документами про школу, освіту, виховання, Положенням про класного керівника навчального закладу системи загальної середньої освіти, Статутом школи, інструкціями та наказами вищестоячих органів та директора.

¹ Положення про класного керівника навчального закладу системи загальної середньої освіти // Завуч.– 2003.–№ 7.– С.1.

² Див.: Скульський Р.П., Ступарик Б.М. Класний керівник: бути чи не бути // Рідна школа. – 1992. – № 7-8.

До діяльності класного керівника ставляться певні вимоги. **Професіограма**¹ класного керівника містить такі характеристики, як професійно-педагогічну спрямованість, національну свідомість, громадянську активність, вимогливість до себе і до учнів, гуманізм, високу відповідальність, комунікабельність, тактовність та ін. Класний керівник має володіти глибокими психолого-педагогічними знаннями та вміннями (рефлексивно-аналітичними, комунікативними, організаторськими, прогностичними, конструктивними, гностичними, креативними тощо).

Функції (або призначення) класного керівника:

- ✓ виховна (формування всебічно розвиненої особистості вихованця);
- ✓ розвивальна (сприяння саморозвитку особистості кожного учня);
- ✓ освітня (створення умов для формування компетенцій школяра);
- ✓ організаторська (організація і здійснення позакласної та позашкільної роботи з учнями);
- ✓ діагностична (визначення рівня вихованості окремих учнів і колективу класу);
- ✓ соціальна (виявлення впливу різних соціальних чинників на формування учнів, нейтралізація небажаних впливів);
- ✓ стимулююча (стимулювання ініціативи та самодіяльності учнів, учнівського самоврядування);
- ✓ координаційна (узгодження спільних зусиль і вимог адміністрації, вчителів-предметників, батьків, громадськості, позашкільних закладів);
- ✓ методична (надання допомоги активу учнів, батькам, представникам громадських організацій).

Положення про класного керівника навчального закладу системи загальної середньої освіти (наказ Міністра освіти і науки України № 434 від 6.09.2000) визначає права і обов'язки класного керівника.

Класний керівник **має право** на:

- відвідування уроків, занять із теоретичного і виробничого навчання, виробничої практики та позакласних занять у своєму класі, присутність на заходах, що проводять для учнів навчальні, культурно-просвітні заклади, інші юридичні або фізичні особи;
- внесення пропозицій на розгляд адміністрації навчального закладу та педагогічної ради про моральне та матеріальне заохочення учнів;
- ініціювання розгляду адміністрацією навчального закладу питань соціального захисту учнів;
- внесення пропозицій на розгляд батьківських зборів класу щодо матеріального забезпечення організації та проведення позаурочних заходів у порядку, визначеному законодавством;
- відвідування учнів за місцем їх проживання (за згодою батьків, опікунів, піклувальників), вивчення умов їхнього побуту та виховання;
- вибір форми підвищення педагогічної кваліфікації з проблем виховання;
- вияв соціально-педагогічної ініціативи, вибір форм, методів, засобів роботи з учнями;
- захист професійної честі, гідності відповідно до чинного законодавства;
- матеріальне заохочення за досягнення вагомих результатів у виконанні покладених на нього завдань.

Класний керівник **зобов'язаний**:

- вибирати адекватні засоби реалізації завдань навчання, виховання і розвитку учнів;
- здійснювати педагогічний контроль за дотриманням учнями Статуту і Правил внутрішнього трудового розпорядку навчального закладу, інших документів, що регламентують організацію навчально-виховного процесу;
- інформувати педагогічну раду, адміністрацію навчального закладу, батьків про етапи виховного процесу в класі та рівень успішності ;
- дотримуватись педагогічної етики, поважати гідність учня, захищати його від будь-яких форм фізичного, психічного насильства, своєю діяльністю стверджувати повагу до принципів загальнолюдської моралі;

¹ Див.: Практикум з педагогіки: Навч. Посібник / За заг. ред. О.А.Дубасенюк та А.В.Іванченка. – К.: УСДО, 1996. – С.312-313.

- пропагувати здоровий спосіб життя;
- постійно підвищувати професійний рівень, педагогічну майстерність, загальну культуру;
- вести документацію, пов'язану з виконанням повноважень класного керівника(класні журнали, особові справи, плани роботи тощо).

Зміст роботи класного керівника –широкий, різноманітний і складний. Він спрямований на:¹

- виховання громадянина України;
- формування особистості учня, його наукового світогляду, розвитку його здібностей і обдарувань;
- виконання вимог Державного стандарту загальної середньої освіти, підготовку учнів до подальшої освіти і трудової діяльності;
- виховання в учнів поваги до Конституції України, державних символів України, почуття власної гідності, свідомого ставлення до обов'язків, прав і свобод людини й громадянина, відповідальності перед законом за свої дії;
- реалізацію права учнів на загальне формування політичних і світоглядних переконань;
- виховання шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій і звичаїв, державної та рідної мови, національних цінностей українського народу та інших народів і націй;
- виховання свідомого ставлення до свого здоров'я та здоров'я інших громадян як найвищої соціальної цінності, формування засад здорового способу життя, збереження і зміцнення фізичного і психічного здоров'я учнів.

Він містить традиційні аспекти виховного процесу: національне, громадянсько-патріотичне, правове, трудове, моральне, естетичне, фізичне, статеве, екологічне виховання.

Вся організаційно-педагогічна робота здійснюється класним керівником у таких основних напрямках: робота з класом, з учителями-предметниками, з батьками і громадськістю. Основною, звичайно, є **робота з класом**. Сюди можна віднести згуртування колективу, формування активу, специфічну роботу з хлопчиками (юнаками) і дівчатами, індивідуальну роботу з окремими учнями; виховання у школярів національної самосвідомості та почуття громадянської гідності, поваги до державних символів; підвищення правової освіченості, загальної культури, розвиток пізнавальних інтересів і здібностей, відповідального ставлення до навчання, зміцнення трудової дисципліни, запобігання тютюнопалінню, наркоманії, алкоголізму, правопорушенням, статевій розпусті, прищеплення любові до праці, турботи про життя і здоров'я школярів, вивчення вікових та індивідуально-психологічних особливостей, їхніх нахилів, інтересів, задатків, готовності до певних видів діяльності, а також рівня сформованості учнівського колективу. Класний керівник координує роботу всіх **учителів-предметників**, які працюють у його класі щодо здійснення єдиних педагогічних вимог і впливів через методоб'єднання, педагогічні консилиуми. Навички ділового спілкування допоможуть йому знайти разом із колегами взаємоприйнятні шляхи спільної роботи. Класний керівник своєчасним втручанням може запобігти конфлікту учня і вчителя-предметника або пригасити чи розв'язати його, виступивши у ролі посередника. Класний керівник залучає вчителів-предметників до позакласної роботи з метою урізноманітнення її змісту і підвищення ефективності. Співпрацюючи з **батьками** учнів, класний керівник вивчає умови виховання дітей у сім'ї, надає консультації щодо організації ефективного сімейного виховання, залучає батьків та громадські організації до виховної роботи з учнями.

Для того, щоб класні керівники могли узгодити свої дії, поділитися досвідом, у загальноосвітніх закладах діють **методичні об'єднання класних керівників**, їхня мета – підвищення кваліфікації класних керівників, сприяння їм у самоосвіті та самовихованні. Методичне об'єднання, як форма методичної роботи, допомагає класним керівникам ознайомитися з досягненнями психолого-педагогічної науки та практики виховання, відшукувати найбільш ефективні виховні засоби, розвивати педагогічну творчість.

в) Планування – один із етапів управління процесом формування особистості та учнівського колективу. Це спільна діяльність класного керівника, учнів і дорослих щодо визначення цілей, змісту й способів організації виховного процесу та життєдіяльності класного колективу, організаторів і учасників намічених заходів, термінів проведення останніх.

¹ Положення про класного керівника навчального закладу системи загальної середньої освіти //Завуч.–2003.–№7.–С.1.

На допомогу класним керівникам Міністерство освіти і науки України розробило Рекомендації щодо планування роботи класного керівника навчального закладу системи загальної середньої освіти, в якому зазначено, що **завдання** сучасної школи щодо формування творчої, соціально активної, всебічно розвиненої особистості вимагають від педагогів нових підходів до організації виховної роботи. Згідно цих Рекомендацій **зміст** плану роботи класного керівника має задовольняти такі **вимоги**:¹ зв'язку запланованих заходів із життям; всебічності виховної роботи; доцільності вибраних форм організації діяльності; визначення конкретних справ і раціонального розподілу часу на їх виконання; залучення до роботи вихованців, сім'ї, громадськості. У плані роботи класного керівника з колективом вихованців мають відображатися організаторська діяльність педагога і діяльність колективу, участь колективу в загальних справах навчального закладу. План має бути реальним, можливим для виконання, забезпеченим методично, організаційно та матеріально. Класному керівнику важливо враховувати вік дітей та бути гнучким у плануванні: оперативно вносити доповнення, передбачати варіанти заходів, мати резерв часу.

Планування виховної роботи повинно ґрунтуватися на науково-правовій базі освітньої галузі, яку складають, зокрема: Загальна декларація прав людини, Конвенція ООН про права дитини, Конституція України, Закони України „Про освіту” та „Про загальну середню освіту”, Національна доктрина розвитку освіти, Національна програма „Діти України”, інші законодавчі та нормативно-правові документи.

Плануючи виховну роботу, слід виходити також з місцевих традицій, враховувати культуру і звичаї населення, дати народного календаря, визначні історичні дати, ювілеї відомих державних, громадських і культурних діячів України і світу, а також результати діагностичного вивчення класу і окремих учнів, інтереси батьківської громадськості.

У практиці використовуються різні **види** педагогічного планування: перспективне, оперативне, поточне. *Перспективне* планування передбачає складання плану роботи на тривалий період, *оперативне* планування – складання плану підготовки і проведення конкретного заходу, *поточне* – планування життєдіяльності класного колективу на день, тиждень, місяць тощо.

Структура плану будь-якого виду може включати такі розділи:

- характеристики педагогічної ситуації;
- навчальні, виховні та розвивальні завдання;
- зміст і основні форми навчальної та виховної роботи;
- очікуванні результати і показники ефективності роботи, критерії оцінювання запланованої роботи.

За **формою** плани також можуть бути різними: план-графік, план-сітка, календарний, циклічний, конспект тощо. У плані будь-якої форми мають бути зазначені:

- конкретні види занять, доручень, колективні(спільні) справи вихованців;
- відповідальні виконавці та учасники запланованої діяльності, які надаватимуть їм допомогу;
- матеріально-технічне забезпечення педагогічного процесу;
- терміни і форми контролю, обліку, оцінювання ефективності виконаної роботи.

Уніфікованого плану виховної роботи класного керівника немає і не може бути. Форма плану обирається відповідно до існуючих методичних рекомендацій і затверджується рішенням педагогічної ради. У Рекомендаціях Міністерства освіти і науки України щодо планування роботи класного керівника пропонується десять різних варіантів можливої структури плану виховної роботи.² Найбільш оптимальним варіантом є план, що має такі розділи:³

1. Аналіз виховної роботи за минулий рік.
2. Цілі та завдання виховної діяльності.
3. Психолого-педагогічна характеристика класу.
4. Основні напрями діяльності та справи класного колективу.
5. Індивідуальна робота з учнями.

¹ Рекомендації щодо планування роботи класного керівника навчального закладу системи загальної середньої освіти // Директор школи.– 2003.– № 3.–С.8.

² Рекомендації щодо планування роботи класного керівника навчального закладу системи загальної середньої освіти // Директор школи.– 2003.– № 4.–С.8.

³ Рекомендації щодо планування роботи класного керівника ...//Директор школи.–2003.– № 3.– С.9.

6. Робота з батьками.

7. Вивчення стану та ефективності виховного процесу в класі.

План виховної роботи класного керівника погоджується на засіданні методоб'єднання класних керівників і затверджується директором навчального закладу або його заступником з виховної роботи.

2. а) Необхідність колективу для повноцінного спілкування і виховання особистості ґрунтується на об'єктивних закономірностях її розвитку. Соціалізація особистості неможлива в ізоляції від соціального середовища. Потребу в організації дитячого виховного колективу зрозумів ще Г.Песталоцці, практично організовуючи дитячий притулок як великий сімейний колектив, але справжній розвиток колективного виховання постав на часі на початку ХХ століття. Теоретично цю проблему розглядав німецький педагог Август Лай. Він вважав за необхідне організувати в стінах школи таке соціальне мікросередовище, яке змушувало б учнів узгоджувати свої дії з законами природи і з волею даної спільності людей¹. Практично в Європі в кінці ХІХ століття починають формуватися дитячі організації військово-спортивного спрямування, такі, як "Перелітні птахи" (Германія, 1887 р.), "Юнацька бригада" (Великобританія, 1883 р.), виникає очолюваний британським полковником Р.Баден-Пауелом скаутський рух ("Скаут" – у перекладі з англійської – розвідник), який швидко поширюється по всій Європі і в 1911 році в Західній Україні знаходить своє втілення у молодіжній організації "Пластун" (пластун – молодий розвідник у запорізьких козаків), очолюваній Олександром Тисовським, вчителем біології та Петром Франком, сином відомого письменника І.Франка. У 1905 році в Щелкові під Москвою російський педагог Станіслав Теофілович Шацький організував колективне трудове виховання в літній дитячій колонії. Усі західні шкільні системи з максимальною індивідуалізацією навчання містять також і форми спільної діяльності школярів; дітей виховують у дусі співробітництва, товарищескості, взаємоповаги на спеціальних заняттях і у різноманітних об'єднаннях: клубах, братствах, кооперативах тощо.

Педагогічні основи організації і виховання дитячого колективу та взаємодії колективу й особистості розробляли такі педагоги, як А.С.Макаренко, В.О.Сухомлинський, В.М.Сорока-Росинський, М.М.Пістрак, І.П.Іванов, Ю.П.Азаров, В.А.Караковський, Н.Н.Анікієва, Л.І.Новікова та ін.

А.С.Макаренко створив теорію колективу на основі багаторічної практичної діяльності (ознаки, принципи організації, стиль і тон, стадії розвитку тощо). Він виступав за таку взаємодію особистості і колективу, яка б вчила вихованця враховувати свої інтереси, підпорядковувати їх колективним. Саме ця концепція підпорядкування інтересів особистості інтересам колективу була взята на озброєння тогочасною педагогікою. Багато шкільних і класних колективів перетворилися на інструмент конформізму. Часто колектив використовувався як засіб розправи над особистістю (виставлення на лінійку, обговорення).

Проти подібного тлумачення значення колективу виступив В.О.Сухомлинський. У роботі Павлівської школи він прагнув організувати процес виховання колективу, мікроклімат якого позитивно впливав би на розвиток кожного школяра. Він розглядав колектив як ідейну, інтелектуальну, емоційну та організаційну спільність², відзначав роль колективних емоцій, спільних переживань, спілкування у збагаченні життя колективу, застерігав, що колектив – надзвичайно дієвий засіб, тому користуватися ним треба обережно. (Див. пораду 89 "Що можна і чого не можна обговорювати в колективі")³.

Російський педагог І.П.Іванов розробив і практично втілював методику формування колективістських відносин (колективне цілеутворення, колективне планування, колективну організацію і виконання роботи, колективний аналіз) через організацію колективних творчих справ. Ним вперше поставлено питання про нову позицію педагога в умовах співробітництва вчителя і учнів – позицію старшого товариша: *"Не за них і без них, а разом з ними і попереду них"*⁴.

¹ Див.: Лай В.А. Школа действия // Хрестоматия по истории зарубежной педагогики. – М.: Просвещение, 1981. – С.501-526.

² Сухомлинський В.О. Сто порад учителяві. П. 63 // Вибр. тв.: у 5 т. -Т.2. – К., 1978. – С. 562-566.

³ Сухомлинський В.О.Сто порад учителяві. П. 88. // Вибр. тв.: у 5 т. – Т.2. -К., 1978.-С. 624-626.

⁴ Див.: Іванов І.П. Виховувати колективістів // Педагогічний пошук. – К : Рад. шк. 1988. – С. 336-406.

Нинішні погляди на взаємодію колективу і особистості опираються на висновки А.С.Макаренка, що в хорошому, згуртованому колективі кожен член його відчуває особисту гідність, захищеність, прагнення до активної спільної діяльності, стриманість у висловах.

Науковими дослідженнями встановлено три найпоширеніші *варіанти розвитку взаємин між особистістю і колективом*:

- 1) особистість підкоряється колективу (конформізм);
- 2) особистість підкоряє собі колектив (нонконформізм);
- 3) особистість і колектив знаходяться в оптимальних взаєминах¹.

В оптимальному варіанті гармонізація відносин особистості й колективу можлива тоді, коли вони будуватимуться на гуманній основі, коли колектив визнаватиме унікальність, неповторність кожної особистості, коли кожен учень матиме право брати чи не брати участь у різних видах діяльності, належати чи не належати до якої-небудь організації, відстоювати свою думку, брати участь у виробленні колективних рішень.

Слід пам'ятати, що колектив – сильне джерело впливу на особистість через оцінку, контроль, вимогу, емоційну підтримку, надання самостійності. Взаємодія в колективі також відбувається завдяки дії відповідних психологічних механізмів: зараження, наслідування, емпатії, ідентифікації. Тому, у стосунках виховання з колективом недопустиме насилля над вихованцем, над його свідомістю, беззастережне підкорення інтересів особистості інтересам колективу, обмеження інтересів, заорганізованість, обговорення вчинків.

Таким чином, колектив має бути **умовою розвитку особистості**, а не інструментом впливу на нього, лише тоді він стане суб'єктом виховного процесу, тобто досягне високого рівня розвитку і як організм, і як спільність високо розвинених особистостей.

Поняття „колектив” вживається у двох значеннях: як будь-яка група і як група високоорганізована. Та коли йдеться про **колектив** як суб'єкт виховного процесу, то слід говорити про *високий рівень соціально-психологічного розвитку людей, які мають спільну суспільно значущу мету, діяльність, що веде до цієї мети, органи управління, міжособистісні стосунки та відповідальність за результат своєї діяльності*.

Колективу властиві певні ознаки, які дозволяють вичленити його серед інших груп. А.С.Макаренко вважав, що це:

- спільність і суспільна значущість мети;
- єдність дій;
- відносини відповідальної залежності (керівництва і підлеглості);
- уміння вихованця і наказувати, і підкорятися;
- психологічний клімат – загальний настрій, який створює емоційний комфорт для всіх і можливість самореалізації для кожного;
- дисципліна.

Сучасні психологічні дослідження дозволяють виділити такі ознаки (властивості) колективу:

- моральна спрямованість діяльності;
- організаційна єдність;
- психологічна єдність (інтелектуальна, емоційна і вольова);
- здатність до самоуправління;
- групова готовність;
- міжгрупова єдність².

Учнівський колектив має певну **структуру**. Всі учні школи складають **загальношкільний колектив**, вчителі **-педагогічний**. Хоч і А.Макаренко і В.Сухомлинський стверджували: в школі повинен бути єдиний колектив. Досягти цього дуже важко і повністю не вдавалося майже в жодній школі. Тому говорячи про виховний, мають на увазі **первинний** колектив. В умовах школи такими колективами є класи. Крім того, в межах загальношкільного колективу функціонують групи за інтересами, гуртки, клуби, виробничі бригади, спортивні команди, колективи художньої самодіяльності. Це теж первинні колективи, але їх називають **тимчасовими** через коротку

¹ Мойсеюк Н.Є. Педагогіка: Навчальний посібник. – К., 1999.-С.285.

² Крикунов А.С., Чернишов А.С., Луньков А.Й. Социально-психологические основы работы классного руководителя. Учебное пособие. – М.: Просвещение, 1989. – С. 14-21.

тривалість їх існування. У **класах** формуються найбільш тривалі та стійкі стосунки між учнями, між учнями і вчителями, відносини з іншими класами. Класи мають свої органи самоврядування, які взаємопов'язуються, створюють систему органів самоуправління загальношкільного колективу, А.С.Макаренко на основі тривалих спостережень і експериментів дійшов до висновку, що первинний колектив, який не розкладається на підгрупи, повинен складатися з 7-15 чоловік. Тому в класах, де 30 і більше учнів, функціонування колективу як первинного вимагає значної педагогічної роботи. У класі складаються мікрогрупи (3-7 чоловік), об'єднані спільними симпатіями, інтересами, діловими взаєминами. Це об'єктивне явище, і боротись за його викорінення – марна справа. Але завдання вихователя – уміло спрямовувати вузькогрупові інтереси на загальну користь. Це сприятиме формуванню цілісного первинного колективу.

Велике значення має робота по згуртуванню загальношкільного колективу, взаємин між учнями різного віку. З цією метою проводяться загальношкільні заходи і свята, трудові справи, турніри, олімпіади. У великих (понад 700-800 чоловік) школах до участі у таких заходах найчастіше залучають паралельні класи, але для успішного виховання варто і в таких школах будувати вертикальні зв'язки між учнями, зміцнювати загальношкільні традиції. Для цього в школі створюються різноманітні об'єднання школярів, діяльність яких здійснюється за принципом різновіковості в процесі її організації. А.С.Макаренко, виходячи з власного досвіду, вважав різновікові первинні колективи найефективнішими у вихованні. Основну організаторську функцію у таких об'єднаннях виконують учні старших класів як більш досвідчені. Старші набувають досвіду піклування про молодших, виконуючи ролі наставників. Молодші мають приклад для наслідування, предмет для поваги. Участь у різновікових об'єднаннях готує школярів до дорослого життя, до праці у виробничих колективах, які завжди є різновіковими.

Як бачимо, ефективність виховного впливу колективу зростає, коли структурувати його по "горизонталі" і по "вертикалі".

Як спеціально організоване об'єднання учнів колектив формується не відразу: це справа складна і потребує значних витрат сил і часу.

А.С.Макаренко сформулював **закон життя колективу**: рух – форма життя колективу, зупинка – форма його смерті; виділяв певні **етапи (стадії)** його розвитку в залежності від того, **ким і як ставляться вимоги**. Згідно з концепцією А.С.Макаренка, на *першій* стадії вимоги ставить педагог, на *другій* – актив підтримує вимоги вихователя, ставить їх до себе і до інших членів колективу, на *третьій* стадії вирішальний вплив має колективна вимога – громадська думка. *Четверта* стадія передбачає високий рівень самовиховання в усіх членів колективу, педагог коригує роботу по самовдосконаленню кожної індивідуальності. Кожен вихованець ставить суспільні вимоги сам до себе на фоні вимог колективу. Так, колектив із об'єкта виховання на 1 стадії свого розвитку перетворюється на повний його суб'єкт на четвертій.

Образний опис **етапів** розвитку колективу дав А.М.Лугошкін¹. За основний критерій взяв **рівень його згуртованості**.

- I етап** – "*піщані розсипи*" – кожен у групі сам по собі, наче піщинка в купі піску: подує вітер – рознесе піщинки в різні боки;
- II етап** – "*м'яка глина*" – у групі вже виникають внутрішні зв'язки між вихованцями, але для спільної діяльності їм потрібна підтримка, підказка, допомога педагога;
- III етап** – "*блимаючий маяк*" – у групі виділяється актив, знаходяться спільні цілі, у деяких випадках учні діють як колектив, є бажання бути разом, допомагати один одному; але для справжніх справ ще не вистачає волі, наполегливості у досягненні мети, уміння підкорюватися колективним вимогам, не вистачає взаєморозуміння; активність виявляється сплесками – як світло маяка;
- IV етап** – "*червоне вітрило*" – у колективі діти живуть за принципом "Один за всіх і всі за одного"; товариські взаємини поєднуються із взаємною вимогливістю, але прийти на допомогу іншим колективам ще не готові;
- V етап** – "*палаючий смолоскип*" – колектив не задовольняється власним благополуччям, прагне принести користь іншим, поспішає на допомогу, високо піднявши смолоскип, який освітлює їм дорогу.

¹ Див.: Лугошкін А.Н. Как вести за собой. – М., 1978.

Дещо по-іншому характеризує **стадії** розвитку саме класного колективу психолог Н.П.Анікієва. В основу взято **зміну характеру взаємозв'язку офіційної та неофіційної структури в колективі**. На *першій* стадії класний керівник сприяє розвитку авторитету тих мікрогруп, які мають найбільш змістовні інтереси і потреби, шляхом організації діяльності, розрахованої на виявлення найбільш розвинених у морально-інтелектуальному плані школярів. *Друга* стадія – вибір тих школярів, які здатні позитивно впливати на клас, до офіційного активу. *Третя* – формування сильного активу шляхом систематичної зміни офіційного активу. На *четвертій* стадії розвиток колективу досягає такого рівня, коли всі мікрогрупи користуються авторитетом, кожна у своєму виді діяльності, інтереси і духовні запити кожної мікрогрупи досить високі¹.

Для успішного розвитку колективу важлива гармонізація цілей, колективних та особистісних перспективних ліній (А.Макаренко), уміння розв'язувати можливі суперечності та конфлікти, перехід від близьких перспектив (швидке особисте і колективне задоволення інтересів і бажань) до середніх і далеких, коли особисті інтереси задовольняються через досягнення колективних цілей, спільну суспільно корисну діяльність.

Розпочинати організацію колективу, вважав Антон Семенович, можна і з походу в цирк, і з доброго обіду. Головне – виходити з потреб дитини. Спостереження показують, що значні суспільні цілі, поставлені вихователем, без відповідної педагогічної інструментовки не приймаються учнями як особисті і для діяльності по їх досягненню не виникає мотивів. Тому при формуванні перспектив необхідно базуватися на особистісних інтересах і прагненнях школярів, які є стимулом діяльності.

Одним із основних педагогічних засобів формування колективу є **методика колективного творчого виховання**², яка дає простір для розвитку дитячої самодіяльності та ініціативи.

Розвиток учнівського колективу – це процес не стихійний, а керований, який має об'єктивні закономірності, що виявляються у **системі принципів розвитку і організації колективу**, обґрунтованих А.С.Макаренком.

1) *Єдність колективу* – вимагає постановки спільних цілей і завдань, корисних для суспільства, різноманітної колективної діяльності, встановлення взаємозв'язків між членами колективу (ділових і дружніх взаємин), повноцінного духовного життя.

2) *Постійний рух вперед* – тобто постійне збагачення суспільних цілей діяльності вихованців, розвитку кожного члена колективу.

3) *Паралельна дія* – вимагає поєднання прямого педагогічного впливу на окремого вихованця з впливом активу і всього колективу.

4) *Різнорічність колективної діяльності* – вимагає включення вихованців у пізнавальну, ціннісно-орієнтаційну, трудову, художньо-естетичну, оздоровчо-спортивну діяльність усіх членів колективу з метою їхнього всебічного розвитку.

5) *Наступність поколінь у колективі* – вимагає створення і передачі молодшим поколінням колективних традицій.

У житті класних колективів бувають випадки, коли окремі учні (їх звичайно називають "важкими") "не вписуються" в колектив і вимагають особливої педагогічної уваги. Інколи такому учневі необхідно допомогти "знайти себе" в колективі, доручивши йому справу, в якій він зміг би досягти успіху і здобути повагу однокласників. В інших випадках (агресивності учня, скажімо) варто так організувати спільну діяльність, щоб учень не зміг реалізувати своїх шкідливих нахилів, а при спробі їх виявити колектив негативно прореагував би на його поведінку. Важливо, на думку педагогів і психологів, *"переорієнтувати його увагу з самого себе, самоствердження за рахунок інших, на справу, внаслідок участі в якій він і отримає свій новий статус. Головне, щоб він прагнув не до статусу, а до справи, а статус зміниться сам собою природним чином, завдяки участі в діяльності"*³.

¹ Див.: Аникиєва Н.П. Учителю о психологическом климате в коллективе. – М., 1983. – С.46-47.

² Див.: Іванов І.П. Виховувати колективістів // Педагогічний пошук. – К., 1988. – С.336-406.

³ Социальная психология / Под. ред. А.В. Петровского. – М., 1987. –С.158.

Для успішного керівництва класним колективом педагог повинен постійно збирати й аналізувати інформацію про учнівський колектив, використовуючи різні методики (соціометрію, анкети, твори тощо)¹ і на основі аналізу планувати і здійснювати педагогічний вплив, використовуючи різноманітні засоби і, в першу чергу, громадську думку, спрямовані на підвищення рівня розвитку колективу і кожного учня, при цьому виходячи з позицій поваги до особистості, співробітництва, визнання неповторності кожної індивідуальності.

в) Сучасні дитячі та юнацькі організації створюються на основі добровільності, самоврядування, рівноправності їх членів як в межах школи, так і поза нею. Україна, як держава, що підтримує прийняту ООН (1989 р.). Конвенцію про права дитини, зобов'язується захищати права дітей на життя, захист від насилля, освіту, охорону здоров'я, відпочинок, на свободу думки, совісті, релігії, на свою індивідуальність тощо.

Найбільш поширені в Україні дитячі організації – це СПОУ (Спілка піонерських організацій України) та УСО "Пласт" (Українська скаутська організація "Пласт"), громадські об'єднання дітей, підлітків і дорослих.

СПОУ виникла в 1992 р., коли XI республіканський піонерський зліт в Одесі (піонерський табір "Молода гвардія") затвердив Статут і Програму Спілки піонерських організацій України. Нова піонерська організація побудована на гуманістичних і демократичних основах, відкинула політизацію дитячого життя, виступає на захист прав і інтересів дітей, за розвиток їхніх здібностей і творчих можливостей.

"Пласт" – це скаутська організація в Україні, яка відродилась в 1992 році. В її основі – патріотичне виховання дітей та молоді. Сучасний скаутський рух згуртований у найбільшу всесвітню організацію, яка охоплює 136 країн. Дані про обидві організації, поміщені в таблицю 1, дають можливість порівняти мету, закони, структуру, зміст і форми діяльності².

Таблиця 1.

Порівняльна характеристика СПОУ і УСО „Пласт”

Громадська організація	СПОУ	УСО "Пласт"
Мета (девіз)	"За Батьківщину, добро і справедливість!"	"Будь готовий сповнити свій обов'язок!"
Закони	Єдність слова і діла; закон честі та совісті; закон дружби і товарищескості; закон турботи і милосердя	Бути вірним Богові та Україні; допомагати іншим; жити за пластовим законом і слухатись пластового проводу
Структура	1) групи-супутники (7-9 років) ; 2) піонерські об'єднання (10-15 років) ланки, бригади, загони, дружини та ін. ; 3) вожаті (від 15 років) ; 4) піонерські об'єднання: сільська (міська) організація, районна організація, обласна організація	1) УП Новацтва (8-11 років): рої, гнізда 2) УП Юнацтва (12-18 років): Іургки, курені 3) УП Старшинства (18-25 років) 4) УП Сеніорату (від 25 років) Пласт-сприят (батьки) Пластівські об'єднання: кіш, станиця, крайова організація

¹ Можна скористатись методиками, запропонованими у навчальному посібнику А.С. Крикунова та ін. Социально-Социально-психологические основы работы классного руководителя. – М.: Просвещение, 1989. – С. 93-104.

² Див.: Практикум з педагогіки / За ред. О.А.. Дубасенюк та А.В. Іванченка. – К.: УСДО, 1996. – С. 356-359.

Зміст діяльності	Програма "Я – родина -Батьківщина" Основні напрямки діяльності: краєзнавство; організаторська діяльність; народознавство і підготовка до сімейного життя; екологічна діяльність;	Програми: жовтодзобі, юні орлята, орлята, учасники, розвідники, скоби (вірлиці) Основні напрямки роботи: українознавство; релігієзнавство; природознавство ; мистецтво; таборознавство;
Форми роботи	Експедиції, колективні творчі справи, ігри, доручення, свята, музейна робота, акції милосердя, трудові справи, рейди, змагання, походи та ін.	Мандрівки, гурткова робота, змагання, ігри, різдвяна свічка, свято Святого Юрія, свято державності, пластові табори та ін.
Позиція педагога (вчителя)	Співробітництво вчителя і осередку дитячого об'єднання – це певний якісний рівень соціальної взаємодії, що є системою діалектичних взаємозв'язків, які утворені на основі загального і специфічного у виховній діяльності школи і громадської організації. У співробітництві вчитель здійснює педагогічну допомогу окремим дітям, дитячим об'єднанням, органам самоврядування, вожатим.	

Крім названих вище в Україні функціонують такі дитячо-юнацькі організації, як СМОУ (спілка молодіжних організацій України), УКР (українська козацька республіка), "Січ", "Сузір'я", "Сокіл", Спілка української молоді та інші (детальніше див. 1;196-206). Для них характерна різноманітність напрямів діяльності, що сприяє розвитку індивідуальних здібностей і всебічному вихованню школярів, та малочисельність. На жаль, багато дітей і молоді залишаються поза всякими організаціями сам на сам з "вулицею" та її негативними наслідками.

3. а) У системі безперервного національного виховання сім'я є першою природною, постійно діючою і основною ланкою. Родинні цінності найглибші, найважливіші, вони лежать в основі світової цивілізації.

К.Д.Ушинський писав: *"Важко виразити словами, те особливе світле щось, що народжується в нашій душі, коли ми вгадуємо тепло рідного сімейного гнізда. До глибинної старості залишаються в нас якісь сердечні зв'язки з тією родиною, з якої ми вийшли"*¹.

Звернення до джерел родинності та побудова на їх основі української національної школи – це пізнання орієнтирів розвитку етносу нації.

Багатовікова наука та практика переконливо підтверджує, що українська школа справді національна тоді, коли ґрунтується на українській національній системі впливу на формування особистості й за орієнтаційний еталон має народні чесноти, норми християнської моралі, гармонію родинно-громадсько-шкільного виховання.

Тому на сучасному етапі розвитку національної системи виховання першочерговим постає завдання зламати стереотип мислення, коли сім'я була "відкинута" від виконання своїх споконвічних функцій – виховання дітей. Намагання підмінити виховні функції батьків системою "дитячі ясла – дитсадок – дитбудинок – школа-інтернат – гуртожиток" відчутно підірвали педагогічні позиції сім'ї, її роль у родинно-шкільному вихованні.

Настав час, коли необхідно якнайрішучіше повернутися до відродження та удосконалення статусу української родини, підвищення ролі сім'ї як одного з важливих суб'єктів у навчально-виховному процесі. *"Виховання в сім'ї є першоосовою розвитку дитини як особистості"* – вказується у Законі України "Про освіту". І далі: *"На кожного з батьків покладається однакова відповідальність за виховання, навчання і розвиток дитини"*².

¹ Ушинський К.Д. – К., 1974 – С. 59.

² Див.: Закон України "Про освіту". – Київ, 1996.– Стаття 59, 60.

Отже, нині з особливою силою виявляється об'єднуюча роль міцної сім'ї та школи для повноцінного виховання дітей. На чеснотах родинного виховання має будуватись педагогічна мудрість школи. Так, ще

Я.А.Коменський, на основі вивчення родинного виховного досвіду створив "материнську школу", А.С.Макаренко назвав сім'ю тим природним первинним осередком, де реалізуються краса людського життя, куди *"приходять відпочивати переможні сили людини"*, де ростуть і живуть діти – головна радість життя. До невичерпних джерел родинного виховання постійно звертався В.О.Сухомлинський (*"Батьківська педагогіка"*, 1958 р.). Значне місце у творчості педагога посідає роль матері-берегині домашнього вогнища. Але остання його праця *"Материнська педагогіка"* так і не вийшла повністю друком, лише окремі її статті опубліковані у 1977 році. Проблема педагогічного керівництва сім'єю у вихованні дітей, забезпечення гармонії родинно-шкільного виховання належить до давніх педагогічних традицій нашого народу. Такої точки зору дотримувалися провідні українські педагоги, зокрема Г.Сковорода, К.Ушинський, О.Духнович, І.Огієнко, С.Русова, Г.Ващенко.

Таким чином, гостра потреба у науковій концепції української національної школи на родинних засадах назріла давно. Саме українська національна школа покликана знайти шляхи повернення чудового винаходу людства – родини – у наше повсякденне життя. Формування і розвиток української національної школи нової генерації – школи-родини є одним із найважливіших чинників відродження національної системи виховання. Зміст, завдання та форми роботи такої школи розроблені у *"Концепції школи нової генерації – української національної школи-родини"*¹. Мета української національної школи-родини – рости здорову, творчу особистість – громадянина України, що є носієм національних цінностей, загальнолюдських надбань. Побудована на таких засадах школа відповідає національним рисам української дитини, її ментальності; здатна забезпечити найвищий злет її розумового, духовно-морального, господарсько-трудового та естетичного розвитку.

Навчально-виховна діяльність школи-родини базується на широкому використанні скарбів народної педагогіки: переконливий і образний розповіді про людину, тварину, рослину, подію; захоплюючій бесіді у стилі народних оповідей, легенд, переказів та інших жанрів фольклору, складанні казок, написанні родоводу (літопису) своєї сім'ї тощо. Народна педагогіка про виховання в сім'ї: *"Удома і стіни допомагають"*, *"Нащо і ліпший клад, коли в сім'ї лад"*, *"З родини йде життя людини"*, *"Без сім'ї немає щастя на землі"*, *"Жінка за три кути хату держить, а чоловік за один"*, *"Як батьки дружненькі, то й діти чемненькі"*, *"Хороші діти – це честь батька й матері"*, *"Нема в світі, як родина"*.

Школа покликана здійснювати педагогічне керівництво, координувати діяльність сім'ї і громадськості по вихованню учнів, педагогізувати всіх учасників виховного процесу.

Саме філософія родинності має закластися в основу життєдіяльності української національної школи. Ще К.Д.Ушинський твердив, що школа має бути схожою більше на родину, аніж на установу.

Отже, українська національна школа-родина – це не лише новий тип школи, це, насамперед, новий підхід до системи виховання. Школа нового типу створює умови для взаєморозкриття добрих починань батьків, учителів, для самореалізації кожного учня. В основу функціонування школи нового типу покладені першорядні вартості системи: дитина – батьки – школа – держава – громадськість. Така система виховання зорієнтована на принципово нове обґрунтування завдань формування громадянина України, котрий житиме за принципами нової культурно-інформаційної стратегії, нових базисних засад суспільства.

б) Основними умовами успішного сімейного виховання є:

- наявність повної сім'ї;
- наявність у батьків почуття відповідальності за виховання дітей;
- висока культура взаємовідносин між членами сім'ї, високий моральний статус батька та матері, атмосфера взаємної довіри, доброзичливості;
- єдність вимог батька та матері у вихованні дітей;
- праця і правда як дві могутні виховні сили, які доповнюють одна

¹ Див. Концепція "Школа нової генерації – українська національна школа – родина" // Освіта.– 1996.– 14 серпня.

- одну;
- організація та забезпечення здорового способу життя дітей, збереження та зміцнення здоров'я, дотримання режиму дня;
- педагогічно обґрунтоване заохочення та покарання дітей, зокрема недопущення фізичних покарань, матеріального заохочення, примушування;
- наявність позитивного авторитету батьків, в основі якого повага і любов до них; недопустимість фальшивих авторитетів (за А.С.Макаренком), а саме:

- авторитету придушення, тому що це авторитет страху, терору батька по відношенню до всієї сім'ї, коли діти караються за дрібниці, а роль матері зводиться нанівець;
- авторитету віддалі, коли батьки перебувають на відстані у спілкуванні з дітьми, а розпорядження здебільшого передають через бабусю та дідуся;
- авторитету чванства – батьки намагаються вихвалитися перед дітьми, зверхньо ставляться до інших людей;
- авторитету педантизму – батьки вимагають точного до дрібниць виконання своїх розпоряджень, ніколи не визнають своїх помилок;
- авторитету резонерства – батьки не дають дитині ніякої самостійності у міркуваннях і діях, переслідують її постійними повчальними настановами;
- авторитету сентиментальної любові – батьки намагаються показати свою батьківську любов, вимагають такої ж любові з боку дітей, що приводить до виховання родинних егоїстів;
- авторитету "доброти та дружби" – батьки дозволяють дітям все, всім жертвують, діти намагаються командувати і виховувати батьків, ставляться до них по-панібратському;
- авторитету підкупу, коли батьки преміюють подарунками дітей за хороше ставлення до них.

Важливими умовами успішного сімейного виховання є також правильна організація дозвілля дітей, коли інтереси членів сім'ї перебувають у гармонійній єдності з інтересами суспільства, створення атмосфери емоційної та соціальної захищеності дитини.

в) У системі безперервного національного виховання основними напрямками родинного виховання є:

- формування національної свідомості, самосвідомості, забезпечення духовної єдності поколінь, виховання поваги і любові до батьків, рідної землі та історії свого народу;
- засвоєння моральних цінностей, ідеалів, культурних традицій, норм взаємин у суспільному оточенні, виховання культури поведінки, гідності, честі, людяності;
- включення дитини у спільну з дорослими діяльність, розвиток творчої працелюбної особистості, формування навичок самообслуговуючої праці, спрямування зусиль на турботу про навколишнє середовище, виховання дітей як цивілізованих господарів та підготовка їх до життя в умовах ринкових відносин;
- формування естетичних почуттів, навичок, умінь бачити красиве у побуті, поважати прекрасне у вчинках людей, виховання любові до краси рідної природи, до творів мистецтва, живопису, літератури, музики, розвиток індивідуальних здібностей і талантів дітей, забезпечення умов для їх творчої практичної діяльності;
- збереження родинних традицій, сімейних реліквій, вивчення коренів родоводу;
- забезпечення умов для збереження і зміцнення фізичного та психічного здоров'я дітей, формування навичок особистої та громадської гігієни, оволодіння основами здорового способу життя;
- розумовий розвиток дітей, розвиток пам'яті, уваги, мислення, уяви, допитливості, захоплень, оволодіння рідною мовою, прищеплення навичок культури спілкування, підготовка дітей до навчання у школі.

Реалізуючи зміст визначених напрямів родинного виховання, особливу увагу слід приділити створенню необхідних сприятливих умов для найбільш повної реалізації потенціальних можливостей кожної дитини.

Запитання і завдання для самостійної роботи

1. Кого мають на увазі, говорячи про суб'єкти і об'єкти виховного процесу?
2. Яким має бути сучасний класний керівник?
3. Назвіть основні функції, права та обов'язки класного керівника.
4. Визначіть особливості змісту роботи класного керівника.
5. Під час педагогічної практики ознайомтесь із планом роботи класного керівника у прикріпленому класі і зробіть висновок про те, наскільки він відповідає вимогам до планування.
6. У чому особливість сучасних поглядів на взаємодію особистості і колективу?
7. За якими ознаками виділяється колектив серед інших груп?
8. Яка структура загальношкільного колективу?
9. Назвіть основні етапи розвитку колективу.
10. У чому особливості сучасних дитячих організацій?
11. Під час педагогічної практики на основі спостережень та використання спеціальних методик визначте рівень згуртованості колективу прикріпленого класу.
12. Які закономірності виховного процесу покладені в основу родинного виховання?
13. Сформулюйте завдання родинного виховання.
14. Розробіть анкету для батьків з проблем виховання дитини в сім'ї.
15. Яка роль сім'ї у системі безперервного національного виховання?
16. У чому суть діяльності української національної школи-родини?
17. Назвіть основні вимоги до батьків щодо виховання дитини в сім'ї.
18. Розкрийте особливості трудового виховання дітей у сім'ї.
19. Опишіть відомий Вам досвід роботи національної школи-родини.

Література для самоосвіти

1. Волкова Н.П. Педагогіка: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2001. – С.1180-206.
2. Закон України "Про освіту" // Право України. –1996.– №7.
3. Іванов І.П. Виховувати колективістів // Педагогічний пошук. – К.: Рад. шк., 1988. – С.336-436.
4. Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання. – К.: Вища школа, 1997. – С.55-61.
5. Класний керівник у сучасній школі. Методичний посібник / В.М. Оржеховська, О.І. Пилипенко та ін. – К.: ІЗМН, 1996. –С. 10-22, 23-43.
6. Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти // Інформаційний збірник МО України. – 1996. – № 13.
7. Концепція національного виховання // Рідна школа, 1995. – №6. – С.18-25.
8. Корчак Я. Як любити дітей. – К.: Рад. школа, 1976. – 157 С.
9. Крикунов А.С., Чернышов А.О., Луньков А.Й. Социально-психологические основы работы классного руководителя. -М.: Просвещение, 1989. – С.44-49, 87-89. 93-104.
10. Лутошкин А.Н. Как вести за собой. – М., 1978.
11. Макаренко А.С. Педагогічна поема. Методика організації виховного процесу. Проблеми шкільного радянського виховання // Тв. в 7 т. – Т.1, Т.5. – К., 1955.
12. Макаренко А.С. Лекції про виховання дітей. // Твори в 7-и т. – К.: Рад. школа, 1954. – Т.4. – С. 330-420
13. Макаренко А.С. Книга для родителей. – К.: Рад. школа, 1987. – 384с.
14. Нікітін Б.П., Нікітіна Л.О. Ми та наші діти / Перекл. з рос. А.М. Лук'янець. – К.: Молодь, 1989. – 240 с.
15. Планування виховної роботи в середніх закладах освіти: Методичні рекомендації // Освіта України. – № 32. – 1998. – С.6.

16. Положення про класного керівника навчального закладу системи загальної середньої освіти // Завуч. – 2003. – № 7. – С. 1-2.
17. Практикум з педагогіки: Навч. Посібник / За заг. ред. О.А. Дубасенюк та А.В. Іванченка. – К.: СДО, 1996. – С. 308-351, 202-221, 352-366
18. Рекомендації щодо планування роботи класного керівника навчального закладу системи загальної середньої освіти // Директор школи – 2003. – № 3, 4.
19. Савченко О.Я. Сімейне виховання. Молодші школярі. - К.: Рад. школа., 1979. – 141 с.
20. Спутник класного керівника: Методич. Посібник. - Севастополь: Ахтиар, 1994. – С. 3-20.
21. Статут СПОУ. Програма СПОУ // Зірка. – 1991. – 23 січня.
22. Статут ІСО "Пласт" // Цвіт України. – 1992.
23. Стельмахович М.Г. Народна педагогіка. – К.: Рад. школа, 1985. – С. 91-129.
24. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка. – К.: Рад. пік., 1978. – 263 с.
25. Щуркова Н.Е. Вы стали классным руководителем. - М., 1986.

ТЕМА 1. ЗМІСТ ПРОЦЕСУ ВИХОВАННЯ.

План

1. Суть змісту виховання та вимоги до його побудови у сучасній школі.
2. Мета, завдання та зміст основних компонентів виховання у національній школі.
3. Самовиховання учнів.

1. Зміст виховання – це те, що виводиться із багатства суспільно-історичного досвіду, культури і використовується для потреб виховного процесу, тобто це система знань, переконань, якостей і рис особистості, навичок, стійких звичок поведінки, якими повинні оволодіти вихованці відповідно до поставлених цілей і завдань.

В основі сучасної вітчизняної ідеології відбору змісту виховання лежать певні ідеї.¹

1. Реалізм мети виховання. В умовах економічної, духовної, екологічної кризи суспільства загальною метою виховання повинно стати формування соціально активного громадянина демократичного суспільства, який у своїй життєдіяльності керується загальнолюдськими і культурно-національними цінностями, всебічно розвиненого, здатного до саморозвитку.

2. Засобом досягнення цієї мети є засвоєння вихованцем базових основ культури. Базова культура особистості є центральним блоком змісту виховання, культурою життєвого самовизначення. До неї належить економічна культура і культура праці, демократична і правова, моральна й екологічна, художня і фізична, культура сімейних відносин. Засвоєння базових основ культури – це формування індивідуального стилю життя, виховання ставлень особистості до суспільства, природи, праці, до себе, свого способу життя, свого здоров'я.

3. Національний підхід до побудови змісту виховання. Він передбачає знання рідної мови й літератури, культурно-історичного розвитку свого народу, його традицій, звичаїв, міфології, фольклору, мистецтва народних поглядів, переконань, ідеалів, морально-естетичних цінностей, загальноприйнятих норм поведінки. Національна основа виховання є важливою умовою соціалізації школярів. Вона актуалізує в дітях природне, рідне, зрозуміле, створює сприятливі умови для засвоєння основ національної і загальнолюдської культури. Реалізувати національний підхід допомагає народна педагогіка, джерелом вивчення якої є фольклор, педагогічного змісту і спрямованості, етнографічні матеріали, народні виховні традиції, ігри й іграшки, народні молодіжні свята, досвід сімейного виховання.

4. Спільна діяльність вихованців і вихователів. Зміст роботи педагога складає пошук, спільно з дітьми, кращих зразків духовної культури, культури діяльності, формування на цій основі власних цінностей, норм і законів життя. Така співпраця забезпечує активну позицію учня, самореалізацію в процесі діяльності, в якій виявляються як позитивні риси (доброта, толерантність, чесність, принциповість та інше), так і негативні (грубість, хитрість, скупість, егоїзм, невинуватість впертість), здійснюється самоствердження в сфері моралі, розвиваються творчі здібності.

5. Самовизначення. Найважливішим компонентом змісту виховання є культура життєвого самовизначення. Життєве самовизначення – поняття широке. Воно характеризує людину як суб'єкта власного життя і щастя. У гармонії людини з самою собою повинно здійснюватися громадянське, професійне, моральне самовизначення, тобто залежно від рішення "як жити" обирається оптимальний режим інтелектуальних, емоційних, фізичних навантажень, спосіб реакції на невдачі й успіхи, відповідний тип трудової діяльності і форми проведення вільного часу. Навчитися жити – значить виробити власну позицію в житті, власний світогляд, ставлення до себе, до навколишнього середовища.

6. Особистісна спрямованість виховання. У центрі всієї виховної роботи школи повинні бути не плани, не заходи, не форми і методи, а сама особистість дитини, підлітка, юнака. Вона є головною метою виховного процесу. Рух від найближчих потреб й інтересів до розвитку високої духовності повинен стати правилом виховання. При цьому використовується найширший простір – робити можна все, що не забороняється. Організована система виховання забезпечує поступовий перехід особистості до самовиховання через створення відповідних умов і надання необхідної допомоги.

¹ Див. Мойсеюк Н.Є. Педагогіка. Навчальний посібник. – К., 1999. -с. 260-262.

7. **Добровільність.** Дітей не можна зобов'язувати "виховуватись". Без власної доброї волі вихованців не може реалізовуватись ідея співробітництва, а значить, і розвитку (подолання, удосконалення себе). Вільна воля проявляється, якщо вихователі спираються на потребу, інтерес, установку, бажання, намагання.

2. З проблемою **мети** виховання в Україні на сучасному етапі ми ознайомились під час вивчення теми "Мета виховання" (Модуль 1). Там же сформульовані основні **виховні завдання** загальноосвітньої школи, які і визначають зміст виховання в навчально-виховних закладах. **Основні складові змісту виховання (основні напрями виховної роботи)** – це *формування наукового світогляду, розумове виховання, патріотичне (громадянське), національне, моральне, правове, трудове, економічне, екологічне, естетичне, фізичне, статеве.*

У формуванні особистості чільне місце посідає **світогляд** як узагальнена система поглядів на світ і на своє місце в ньому, розуміння сенсу життя. Якісна характеристика світогляду може бути різною в залежності від життєвого досвіду і наукової підготовки людини. В основі **народного** світогляду лежить людська практика, **релігійного** – віра в існування Бога, **наукового** – теоретичне осмислення суті та причиново-наслідкових зв'язків, які характеризують розвиток природи і суспільства. У свідомості людей переважно співіснують усі різновиди світосприймання. Але це не означає, що школа повинна формувати побутові уявлення чи релігійну свідомість. Основне завдання школи – **формування наукового світогляду**, тобто створення цілісної системи наукових, філософських, політичних, моральних, правових, естетичних понять, поглядів, переконань і почуттів, які визначають ставлення людини до навколишньої дійсності і до самої себе. Наука визнає те, що піддається вивченню: спостереженню, опису, вимірюванню, аналізу тощо.

Як специфічна форма свідомості, світогляд має свою структуру, яка включає систему наукових знань, поглядів, переконань, ідеалів. *Наукові знання* складають об'єктивну частину світогляду, *погляди, переконання, ідеали* – суб'єктивну. **Погляди** – це прийняті людиною, як достовірні, ідеї, концепції, теорії, що пояснюють явища природи і служать орієнтиром у поведінці. **Переконання** – стійкі погляди, впевненість людини у правильності власних думок; сукупність знань, ідей, концепцій, теорій, гіпотез, в які людина вірить як в істину, які пережиті емоційно. Почуття допомагають втілювати переконання в практичну діяльність. **Ідеали** – зразки для поведінки, діяльності, життя. Школа має сприяти перетворенню знань школярів у переконання. Для цього, перш за все, необхідно забезпечувати глибоку наукову доказовість, логічну переконливість усіх теоретичних узагальнень світоглядного характеру; викладати матеріал на основі фактів і їх глибокого аналізу; з'ясовувати причиново-наслідкові зв'язки всіх явищ і процесів, що вивчаються; стимулювати допитливість, прагнення учнів до самостійного осмислення всіх явищ, що відбуваються в природі і суспільстві. Крім того, необхідно збуджувати емоційне ставлення учнів до матеріалу, що вивчається. А це якраз і можливо за умови найтіснішого зв'язку наукового світогляду з народним, національним. Тому сучасна школа і повинна роз'яснювати учням особливості народного світорозуміння та світосприймання, розвивати інтерес до національної історії і культури, ідейно-моральної спадщини, міфології, фольклору, календарно-сімейної обрядовості.

Процес формування світогляду школярів – складний і суперечливий. Тут діють численні чинники, діють з різною силою і ефективністю, інколи всупереч один одному (наприклад, школа вчить, що людина походить від мавпи, а церква – від Адама). Починається він із засвоєння основних елементів світоглядних ідей ще до школи. В школі учні опановують нові знання, які підводять їх до змісту світоглядних ідей. Погляди на світ, його будову, закономірності розвитку природи і суспільства формуються при вивченні основ наук. Причому це забезпечується не лише змістом навчального матеріалу, а й способом його викладання, методикою організації пізнавальної діяльності учнів. Перевага надається активним методам навчання, умінню вчителя емоційно і пристрасно виявляти своє ставлення до фактів і явищ, створювати можливості для самостійного їх осмислення учнями, висловлення своїх поглядів, думок і почуттів, залучення школярів до участі у різноманітній практичній діяльності. Основні **критерії** сформованості в учнів світогляду:

- глибина наукових знань, їх об'єднання в цілісну систему, що пояснює суть і закономірності явищ природи, суспільства, мислення;
- здатність діалектичного осмислення дійсності, уміння аналізувати явища і події;
- соціальна активність, суспільна цілеспрямованість, діяльність по втіленню в життя ідеалів, їх захисту і пропаганді.

Важливим напрямком виховної роботи школи є розумове виховання. **Розумове виховання** – це спільна діяльність вихователя і вихованців, спрямована на розвиток інтелектуальних можливостей та здібностей школярів, забезпечення умов їх самореалізації, вільного вибору світоглядної позиції, соціально-значущих вітчизняних надбань і світової культури, орієнтації у навколишньому середовищі. У процесі розумового виховання нагромаджується фонд знань: факти, термінологія, символи, імена, дати, назви, поняття, зв'язки та залежності.

Зміст розумового виховання складають:

1) *виховання культури навчальної праці*, що має такі елементи:

- планування розумової праці (вироблення режиму праці і відпочинку, уміння складати план відповіді, алгоритми виконання домашніх завдань, інших видів навчальних завдань);
- чітка організація розумової праці (вироблення уміння вибирати оптимальні форми, методи, прийоми діяльності);
- дотримання правил навчальної гігієни (нормативів освітлення, підбору меблів, пауз у навчальній діяльності);
- уміння працювати з книгою (виділяти головне в тексті, складати план, тези, конспект, ставити питання до тексту, виділяти незрозуміле);
- самоконтроль і корекція своїх дій (уміння перевіряти обчислення оберненими діями, звірятися з відповіддю, аналізувати задачу та її розв'язання);
- самоаналіз результатів розумової праці (робота над помилками, поглиблення знань, відпрацювання певних умінь);

2) *розвиток пізнавальних потреб* учнів, які лежать в основі мотивів навчання;

3) *формування інтелектуальних умінь і розумових якостей* школярів (уваги, пам'яті, мислення, уміння порівнювати, аналізувати, узагальнювати тощо).

Критеріями розумової вихованості якраз і є вищезазначені якості і уміння.

Громадянське виховання – це процес формування громадянськості як інтегрованої риси особистості, що дає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично і юридично дієздатною і захищеною.

Громадянськість – духовно-моральна цінність, світоглядна і технологічна характеристика особистості, що визначає її обов'язок і відповідальність перед співвітчизниками, Батьківщиною.

Мета, завдання і зміст громадянського виховання чітко визначені у проекті Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності.

Метою громадянського виховання є формування свідомого громадянина, патріота, професіонала, тобто людини з притаманними їй особистісними якостями й рисами характеру, світоглядом і способом мислення, почуттям, вчинками та поведінкою, спрямованими на саморозвиток та розвиток демократичного громадянського суспільства в Україні.

Завдання громадянського виховання на сучасному етапі :

- визнання й забезпечення у реальному житті прав людини як гуманістичної цінності;
- усвідомлення взаємозв'язку між ідеями індивідуальної свободи, прав людини та її громадянської відповідальності;
- формування національної свідомості, почуття патріотизму;
- утвердження гуманістичної моралі та формування поваги до таких цінностей, як свобода, рівність, справедливість;
- формування соціальної активності та професійної компетентності особистості;
- формування політичної й правової культури засобами громадянської освіти;
- розвиток критичного мислення;

- формування уміння визначати форми і способи своєї участі в житті суспільства;
- формування толерантного ставлення до інших культур і традицій;
- виховання негативного ставлення до будь-яких форм насильства.

Основою громадянського виховання є **громадянська освіта** – формування знань про права і обов'язки людини. Вона пов'язана з формуванням соціально-політичної компетентності, передбачає політичну, правову й економічну освіченість.

Виховання громадянина має включати розвиток патріотизму, національної самосвідомості, культури міжетнічних відносин, дбайливого ставлення до природи, формування гуманістичних моральних якостей та культури поведінки особистості. До **змісту** громадянського виховання також необхідно віднести розвиток у школярів планетарної свідомості (усвідомлення єдності й унікальності життя на землі), правосвідомості, політичної культури, мотивації до праці. **Критерієм** громадянської вихованості є сформованість у людини почуття обов'язку перед Батьківщиною і відповідальності за свою громадянську поведінку.

Національне виховання – це процес формування національної самосвідомості, громадянських якостей, патріотизму і поваги до інших націй.

Його **завдання** реалізуються, насамперед, у глибокому і всебічному оволодінні учнями змістом освіти, який зосереджує в собі національні та загальнолюдські цінності. До основних **національних цінностей** професор

О.І Вишневський відносить такі, як:

- українська ідея;
- державна незалежність України;
- самопожертва в боротьбі за свободу нації;
- патріотизм, готовність до захисту Батьківщини;
- єдність поколінь на основі віри в національну ідею;
- почуття національної гідності;
- історична пам'ять;
- громадська національно-патріотична активність;
- пошана до державних та національних символів;
- любов до рідної культури, мови, національних свят і традицій;
- пошана до Конституції України;
- підтримка владних чинників у обстоюванні незалежності України та розбудові атрибутів державності;
- орієнтація власних зусиль на розбудову Української держави і розвиток народного господарства;
- прагнення побудувати справедливий державний устрій;
- протидія антиукраїнській ідеології;
- готовність стати на бік народів, які борються за національну свободу;
- сприяння розвитку духовного життя українського народу;
- дбайливе ставлення до національних багатств, рідної природи;
- увага до зміцнення здоров'я громадян України.¹

Основними **засобами** національного виховання є:

- **рідна мова**, досконале володіння якою, дозволяє глибше оволодіти надбаннями вітчизняної культури;
- **рідна історія**, яка є невичерпним джерелом історичної пам'яті та мислення учнів, сприяє глибокому засвоєнню витоків духовності рідного народу, інших народів, які здавна живуть на території нашої країни;
- **родовід** – знання дитиною свого генетичного коріння, включення дітей у продовження родинних звичаїв, традицій;
- **краєзнавство** – прилучення школярів до героїки минулих епох, трудових подвигів, мистецьких традицій дідів і прадідів, їхнього подвижництва;
- **національна міфологія** як вид народної творчості, що сприяє формуванню національного характеру, світогляду, філософського осмислення дійсності;

¹ Вишневський О. Сучасне українське виховання. – Л., 1996. – С.234.

- *фольклор*, в якому відображено духовне багатство народу, самобутнє тлумачення явищ природи і людського життя;
- *народний календар* – енциклопедія життя, трудової діяльності, культури, побуту і дозвілля народу, кожна дата якого прилучає до досягнення традицій і звичаїв свого народу;
- *національна символіка*, яка консолідує націю в єдину етнографічну, культурно-історичну спільноту;
- *народні прикмети, вірування*, які одухотворяють природу, вчать берегти та пізнавати її особливості, закони розвитку.

Сформованість у школяра **національної самосвідомості** дозволяє йому відчутти себе часткою національної спільноти, носієм національних цінностей, відповідальним перед своєю нацією, навчитись осмислювати моральні та культурні цінності, історію, звичаї, обряди, символіку, утвердити віру в духовні сили своєї нації.

Моральне виховання – процес оволодіння соціальними зразками моральної поведінки. Його **метою** є засвоєння учнями системи ідей, норм і правил поведінки та діяльності, яка складає життєву позицію особистості. Моральне виховання – це поступальний багатогранний процес, що здійснюється на основі комплексного підходу і вирішує такі **завдання**: розвиток моральної свідомості; виховання моральних почуттів та переконань; формування морально-етичних норм поведінки, звичок, набуття учнями досвіду моральних стосунків.

Моральний розвиток особистості може здійснюватися лише за умови, якщо педагогічна діяльність носить цілеспрямований характер, пропонує еталон, мету і зміст діяльності та поведінки і забезпечує їх усвідомлення, відповідну поведінку і прояв особистісних моральних якостей.

Допомогти людині визначити правильність своїх дій може **моральна оцінка** – внутрішня міра, якою керується людина у своєму ставленні як до своєї поведінки, так і до поведінки інших людей, до суспільних явищ і подій. Вона обумовлюється досвідом людини, її світоглядом, інформацією про предмет оцінки. Моральна оцінка включає об'єкт і суб'єкт оцінки, оцінні критерії. Еталоном моральної оцінки служить **моральний ідеал**, тобто досконалий зразок, до якого людина прагне у своєму моральному розвитку. Він змінюється з віком. Молодші школярі схильні до безпосереднього наслідування дій і поведінки батьків, учителів. Для підлітків ідеалами бувають літературні персонажі, історичні особи, зірки кіно чи естради. Моральний ідеал старшокласника – узагальнений образ, можлива програма роботи над собою. Ідеал може бути не тільки позитивним, а й негативним. Моральному розвитку школяра сприяє наявність позитивного ідеалу.

Зміст морального виховання включає в себе формування у школярів системи моральних відносин (ставлень):

- до суспільства і держави;
- до праці;
- до природи;
- до суспільних надбань і матеріальних цінностей;
- до конкретних людей;
- до себе.

Система морального виховання, яка сприяє формуванню морального досвіду школяра, що є основою духовної сфери особистості разом з її інтелектуальним розвитком та формуванням вольових якостей зображена на мал. 1.¹

Головний **критерій** оцінки моральної вихованості – поведінка учня, ставлення його до праці, навчання, навколишньої дійсності, власності, особистих речей, до старших, до самого себе.

Тісно пов'язане з моральним **правове виховання** школярів – процес вироблення, розвитку і закріплення правових переконань, готовності діяти у відповідності до закону. В його основі лежить розуміння учнями правових норм, юридичних прав і обов'язків, законності та незаконності різних вчинків, їхнє ставлення до права, законів, Конституції України, а також правові вимоги, тобто **правова свідомість**. Правова свідомість нерозривно пов'язана з політикою, мораллю, трудовими і соціально-побутовими відносинами, із загальним рівнем культури. Формується вона

¹ Детальніше див.: Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання. – К.: Вища школа, 1997. – С. 71-84.

тільки в процесі активної соціальної діяльності. Правова свідомість включає **правову ідеологію** (систему науково обґрунтованих поглядів, ідей, які відбивають потреби, інтереси особистості у правовій сфері), **морально-правову психологію** (судження, уявлення, почуття людини, які виражають її емоційно-оцінне ставлення до різних правових явищ: наприклад, почуття нетерпимості до порушень закону, задоволення чи незадоволення здійсненням норм права тощо), **теоретичну** (науково обґрунтовану) і **буденну** (емпіричну) правосвідомість, **суспільну, групову та індивідуальну** правосвідомість. **Метою** правового виховання є формування соціально-правової культури громадянина – усвідомлення взаємозв'язку між діями свободи, правами людини та її громадянською відповідальністю. Основні **завдання** школи у правовому вихованні – це розвиток національної правосвідомості: знання Конституції, прав і обов'язків громадян України, національної символіки (Державного Герба, Прапора, Гімну), її історичного походження, розуміння її значущості в житті суспільства, виховання поваги до законів і норм співжиття у суспільстві, попередження правопорушень, запобігання протиправній поведінці школярів, виховання прагнення до участі у зміцненні законності й правопорядку.

Зміст правового виховання:

- вивчення *державного права* (основи організації суспільства і правового становища особи, державного устрою, Конституції України);

Система морального виховання

Мал. 2.

- ознайомлення з *адміністративним правом* (санітарні правила, протипожежні, дорожнього руху, користування транспортом, поведінка в громадських місцях, військовий облік і т.д.);
- ознайомлення з *цивільним правом* (права громадян і організацій);
- ознайомлення з *трудовим правом* (умови прийому на роботу, переведення і звільнення, охорона й оплата праці тощо);
- ознайомлення з *кримінальним правом* (знати, що таке злочин, яка відповідальність за скоєння злочину, за співучасть, які бувають покарання і т.п.);
- формування на основі цих знань відповідних рис громадянина і ставлень до права і правопорушень.

Рівень правової вихованості школяра визначатиметься рівнем дотримання норм і правил законів.

Фізичне виховання – це процес розвитку фізичної досконалості школяра. Його **метою** є зміцнення здоров'я учнів, загартування організму, розвиток фізичних можливостей, рухових умінь і навичок.

Формування фізично досконалої особистості передбачає створення умов для забезпечення повноцінного фізичного розвитку дітей та молоді, турботу про збереження та зміцнення здоров'я школярів, попередження травматизму, розвиток життєво важливих рухових умінь, правильної поведінки, формування навичок особистої та громадської гігієни, виховання бажання самостійно займатися фізичною культурою, отримання знань про особливості організму, підтримання і розвиток його потенціальних можливостей.

Оздоровча функція школи має реалізовуватись через таку систему виявлення стану і корекції здоров'я учнів, яка б контролювалась як обов'язковий елемент навчально-виховного процесу, виховання здорового способу життя не залишалося б лише компетенцією вчителів фізичної культури.

Зміст фізичного виховання включає в себе наукове обґрунтування фізичного та психічного здоров'я учнів, пропаганду здорового способу життя (виконання фізичних вправ, залучення до рухливих ігор, правильне харчування, дотримання режиму праці та відпочинку, попередження тютюнопаління, алкоголізму, наркоманії), формування

і вдосконалення рухових навичок, розвиток фізичних якостей (сили, швидкості, витривалості, гнучкості, спритності).

Критерієм фізичної досконалості є сформованість вищезгаданих рис і властивостей особистості.

Естетичне виховання – це процес взаємодії вихователя і вихованців, спрямований на формування здатності сприймати і перетворювати дійсність за законами краси.

Основою естетичного виховання, вважав видатний педагог В.О.Сухомлинський, є краса: *"у світі є не тільки потрібне, корисне, а й красиве. З того часу, коли людина стала людиною, з тієї миті, коли вона задивилася на квітку і вечірню зорю, вона стала вдивлятися в саму себе. Людина осягла красу. Краса – це глибинне людське! Краса існує незалежно від нашої свідомості й волі, але вона відкривається людиною і осягається нею, в її душі – не було б нашої свідомості – не було б і краси... Краса – це радість нашого життя."*¹

Метою естетичного виховання є допомога учням у досягненні високого рівня естетичної культури особистості, здатності до естетичного освоєння дійсності.

Естетична культура – це сформованість у людини естетичних знань, смаків, ідеалів, здатності до естетичного сприймання явищ дійсності, творів мистецтва, потреба вносити прекрасне в оточуючий світ, оберігати природну красу. Вона виявляється у розвитку всіх компонентів естетичної свідомості, таких, як: естетичні сприйняття (спостережливість), естетичні почуття (насолюда), естетичні судження, естетичні смаки(ставлення), естетичний ідеал (зразок), а також у розвитку естетичної поведінки , тобто: умінь і навичок активної перетворюючої діяльності у мистецтві, людських взаєминах, праці, побуті. Таким чином, основними **завданнями** естетичного виховання є: створення умов для формування естетичної свідомості школярів, формування у них естетичних почуттів, формування правильної культурної поведінки і залучення до творення прекрасного.

Джерелами естетичного виховання є художня література, музика, образотворче мистецтво, театр, кіно, засоби масової інформації, природа, естетика шкільних приміщень, зовнішній вигляд учителя, його поведінка, одяг, осанка, рухи, міміка, голос, тон , взаємини між учнями і учителями та ін.

До провідних **напрямів** естетичного виховання належать:

- 1) вивчення предметів та курсів художньо-естетичного циклу;
- 2) залучення учнів до педагогічно організованої художньо-творчої колективної діяльності у загальношкільних самодіяльних об'єднаннях і колективах, гуртках, студіях і клубах за інтересами, організація масових мистецьких заходів, колективна , групова та індивідуальна робота з учнями поза межами загальноосвітнього закладу;
- 3) залучення батьків до естетико-виховного процесу;
- 4) створення педагогічних умов для художньо-естетичної самоосвіти школярів, стимулювання естетичного саморозвитку учнів.²

Показниками естетичної **вихованості** учнів служать їхній зовнішній вигляд, манера поведінки, мовлення, стан їхніх підручників, зошитів, уміння розпізнати прекрасне в оточуючому житті.

Екологічне виховання – це спільний процес діяльності вихователя і вихованців, спрямований на формування відповідального ставлення школярів до довкілля. Його **метою** є формування екологічної культури школярів, а **завданнями** – нагромадження знань про довкілля, виховання таких почуттів, як любов до природи, бажання її берегти і примножувати, формування умінь і навичок природоохоронної діяльності, залучення учнів до активної роботи по збереженню і поліпшенню довкілля.

Екологічне виховання неможливе без уміння осмислювати екологічні явища, робити висновки щодо стану природи, виробляти способи розумної взаємодії з нею. Передумовою розвитку **екологічного мислення** є наявність в учнів екологічних знань, а наслідком – екологічний

¹ Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину // Вибр. тв.: У 5т.- К., 1996. – Т.2. – С. 409.

² Див.: Масол Л. Концепція художньо-естетичного виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах України//Шкільний світ.- № 9.–Березень 2002 р.–С.8.

світогляд. На основі екологічного мислення формується **екологічна культура** як єдність глибоких знань про навколишнє середовище, відповідального ставлення до природи та умінь вирішувати екологічні проблеми, брати безпосередню участь в природоохоронній діяльності. У процесі екологічного виховання необхідно враховувати такі його аспекти: національний та регіональний підхід до вибору навчального матеріалу екологічного спрямування; гуманістична спрямованість і зростаюча роль екологічних чинників у вирішенні глобальних проблем людства; збереження фізичного і духовного здоров'я людини; розкриття основних екологічних законів та понять, важливості екологічних знань не лише у виробництві, а й у повсякденному житті.

Рівень екологічної вихованості школяра можна визначити на основі здатності його до активної участі у природоохоронній роботі.

Статеве виховання – це процес засвоєння підростаючим поколінням знань про взаємини статей, формування культури поведінки і потреб керуватися у стосунках з особами протилежної статі нормами моралі. Його **мета** – формування моральних стосунків між особами протилежних статей, культури, дружби, кохання, інтимних почуттів.

Серед **завдань** статевого виховання варто виділити такі, як:

- формування наукових знань про біологічні і соціальні проблеми розвитку хлопчиків і дівчат;
- ознайомлення з анатомо-фізіологічними особливостями статей;
- формування взаємоповаги хлопців і дівчат;
- виховання відповідальності за свої дії в статевих стосунках;
- виховання прагнення до створення сім'ї.

У процесі статевого виховання необхідно зосередити увагу на розгляді таких проблем, як особливості статевого дозрівання дівчат і хлопців, можливі негативні наслідки ранніх статевих стосунків, впорядковувати інформацію, яка приходить із різних джерел, особливо низькопробну. У спілкуванні з школярами треба значну увагу приділяти медичним аспектам статевого виховання: статевій гігієні, профілактиці венеричних захворювань, запобігання ВІЛ-інфекції.

Суттєве значення має формування таких почуттів, як сором, совість, скромність, усвідомлення того, що статеві стосунки без справжнього почуття позбавляють людину можливості відчувати високе і прекрасне.

Критерієм статевої вихованості є сформованість поваги до осіб протилежної статі.

Трудове виховання – це процес взаємодії вчителя і учнів з метою розвитку у школярів працьовитості. Видатний педагог К.Д.Ушинський вважав, що *„саме виховання, якщо воно бажане щастя людини, повинно виховувати її не для щастя, а готувати до праці життя”*.¹

Метою трудового виховання є формування у школярів відповідального ставлення до праці. Воно покликане забезпечити:

- *теоретичну підготовку*, опанування знаннями, які є базовими для організації трудової діяльності;
- *психологічну підготовку* – виховання розуміння необхідності праці, почуття відповідальності, позитивного ставлення до праці, як розумової, так і фізичної;
- *практичну підготовку*, тобто розвиток умінь і навичок різних видів праці, розвиток культури праці.

Основними **засобами** трудового навчання є різні *види праці*: навчальна праця (розумова і фізична), праця по самообслуговуванню, суспільно корисна праця, виробнича праця.

Зміст трудового навчання визначається навчальною програмою для кожного класу. Учні отримують *загальнотрудову* (оволодіння знаннями, умінями і навичками з планування, організації своєї праці), *загальновиробничу* (оволодіння знаннями основних галузей виробництва, основ економіки та організації праці, природи й навколишнього середовища), *загальнотехнічну* (оволодіння знаннями з урахуванням специфіки галузі, в яку входить обраний профіль трудової підготовки) й *спеціальну* підготовку (передбачає формування початкових умінь і навичок з обраної спеціальності).

¹ Ушинський К.Д. Праця в її психічному і виховному значенні // Вибр.пед.твори: В 2-х т. – Т.1. – К.: Рад.школа, 1983. – С.107.

У процесі трудового виховання у школярів виробляється *активна трудова позиція* як єдність трудових потреб, інтересів, переконань, ціннісних орієнтацій, уподобань, прагнення до обдуманого вибору професії, продовження освіти у відповідному навчальному закладі.

Важливими умовами реалізації вищезазначених завдань є спільна спрямованість праці школярів; ініціатива і творчість дітей в організації трудової діяльності, різноманітність видів праці; посиленість трудових завдань для дітей різного віку, стимулювання праці, усвідомлення її результативності; дотримання правил техніки безпеки, оволодіння засобами наукової організації праці.

З метою попередження негативного ставлення до праці, правопорушень, нездорових матеріальних потреб необхідно в єдності навчальної, позаурочної та позашкільної діяльності вирішувати ці завдання. Особливу увагу звертати на оздоровлення навколишнього середовища дитини, умови життя і виховного впливу, родини та школи, корекцію позиції особистості. Основними *показниками* вихованості в даному аспекті будуть сформоване позитивне ставлення особистості до будь-якої праці, повага до людей праці, працьовитість.

Економічне виховання – це процес взаємодії вихователя і вихованців, спрямований на виховання економічної культури школярів.

Важливим *завданням* економічного виховання є формування *економічної свідомості* – розуміння учнями основних законів розвитку ринкової економіки, підвищення ефективності виробництва, перебудови його структури, вдосконалення виробничих відносин, системи управління та методів господарювання.

Складовою частиною економічної свідомості є *економічне мислення* – здатність до осмислення явищ економічного життя країни з урахуванням досягнень науки і техніки.

До *завдань* економічного виховання також належать такі, як:

- розвиток почуття господаря, відповідальності, обов'язку, дисципліни, колективізму;
- формування ділових якостей: підприємливості, активності, ініціативності, прагнення до оновлення технологічних процесів і обладнання, продуктивності праці, високої якості продукції;
- розвиток умінь і навичок: планування й організації власного бюджету, доходів і витрат сім'ї, піклування про власне здоров'я, бережливого ставлення до природи і суспільного добра;
- формування здорових матеріальних потреб (важливо, щоб матеріальні потреби не домінували над духовними).

Зміст економічної освіти та виховання школярів визначений навчальним предметом „Основи економічних знань”, який дає учням комплекс універсальних економічних категорій і законів, досвід роботи з економічною літературою, уміння робити наукові, економічно обгрунтовані висновки, досвід планування свого професійного життя. Проте цілком покладатися лише на цей курс було б нелогічно. Економічне виховання здійснюється протягом усіх років навчання: економічна свідомість та економічна компетентність формується завдяки спільним зусиллям усього педагогічного колективу. Навчальна діяльність сприяє оволодінню прийомами економічного мислення, формує досвід прийняття економічно виправданих рішень. Участь школярів у суспільно корисній праці служить збагаченню досвіду творчої діяльності, розвитку власної ініціативи, умінню правильного використання грошей, вдосконаленню технологій певних виробничих процесів.

Завдання кожного вчителя полягає в тому, щоб сприяти формуванню творчої особистості на основі знання економіки та її законів. *Критерієм* економічної вихованості є сформованість економічної культури школяра.

Профорієнтаційна робота в школі – це процес взаємодії вихователя і вихованців, спрямований на допомогу учням у професійному самовизначенні. Професійне *самовизначення* або *свідомий вибір професії* – це вибір, здійснюваний учнем на основі знань про зміст професій та їх вимог до людини, а також про ринок професій.

Система професійної орієнтації містить такі компоненти: професійне інформування, професійне виховання, професійна діагностика, професійна консультація, професійний відбір та професійна адаптація.

Професійне інформування – повідомлення школярам інформації про зміст, соціально-економічні та психофізіологічні особливості професій, про потреби суспільства в них, про можливості здобуття цих професій.

Професійне виховання має на меті вивчення і формування правильних мотивів вибору професії школярами на основі знань ринку професій, власних інтересів та професійних здібностей.

Професійна діагностика – це вивчення особистості з метою виявлення її професійно значущих властивостей і якостей. Вона здійснюється фахівцями (психологами) з використанням різноманітних діагностичних методик.

Професійна консультація полягає в наданні допомоги спеціалістів (психологів, лікарів, педагогів) у встановленні відповідності між вимогами професії й індивідуально-психологічними особливостями особистості. Розрізняють такі різновиди профконсультації, як довідкова, діагностична, медична.

Професійний відбір передбачає зарахування людини до навчального закладу або на робоче місце на підставі її відповідності певним професійним критеріям.

Професійна адаптація – це пристосування людини до виробництва, трудового колективу, умов праці, особливостей професії. Як професійний відбір, так і професійна адаптація не є завданнями загальноосвітньої школи, вони переважно здійснюються в професійному навчальному закладі чи безпосередньо на робочому місці. Успішність професійної адаптації є **показником** правильності вибору професії.

Реалізація завдань кожного напрямку виховання здійснюється у процесі вивчення навчальних дисциплін, у позакласній та позашкільній виховній роботі, у процесі спільної роботи школи, сім'ї та громадськості шляхом залучення школярів до активної участі у різних видах діяльності.

Лише комплексний підхід до реалізації змісту та завдань виховання в єдності навчальної, позаурочної та позашкільної діяльності дітей, в гармонії родинно-шкільних відносин забезпечить ефективність виховного процесу.

Для того, щоб соціальні ідеї (узагальнений соціальний досвід) перетворилися в реальні внутрішні спонукальні сили, які визначають головну спрямованість життєдіяльності вихованця, необхідне звернення до особистісних потреб, мотивів, смислових установок і включення особистості вихованця в значущу для нього діяльність.

3. Одним з найскладніших видів діяльності, до якої залучаються учні з педагогічних міркувань – є діяльність, спрямована на перетворення власної особистості, тобто **самовиховання**¹. Спрямовувати активність вихованця на створення власної особистості – значить перетворити його у співучасника процесу виховання, в його суб'єкта, зробити союзником у досягненні виховної мети. Мабуть, це є найскладніше завдання. Тільки за умови його вирішення, до кінця реалізуються сутнісні сили двостороннього процесу виховання. П.П.Блонський писав: *"Найбільш дієвим і плідним є виховання, яке звертається до власних сил особистості, що виховується, і дії на останню не за допомогою зовнішнього впливу, а ... зсередини"*.

Взаємодія, співробітництво з вихованцем у його вдосконаленні є найбільш органічною формою, яка об'єктивно покликана дати максимальний ефект. Адже кожна людина несвідомо намагається ствердити своє я, переживає потребу якнайповніше реалізувати себе у сфері людської діяльності та взаємин. Це намагання природне і для дитини. Педагог покликаний допомогти у досягненні цієї, не завжди висловленої, мети вихованця бути суб'єктом власного розвитку. Одночасно пробудити у нього довіру до себе, бажання співпрацювати на шляху становлення його особистості.

Професійні знання педагога дозволяють йому пізнати вихованця *"в усіх відношеннях: зі всіма слабкостями і у всій величї, зі всіма його буденними дрібними потребами і з усіма його великими духовними вимогами"* (К.Д.Ушинський). Тобто, особистість, будучи, як уже вияснилось, метою, результатом, суб'єктом процесу виховання, це завжди конкретна дитина з індивідуальним життєвим досвідом, з певним рівнем розвитку задатків і здібностей, включена до конкретної системи людських відносин. Водночас кожен вихованець, володіючи унікальними, лише йому

¹ Викладено за посібником Н.Є.Мойсеюк. Педагогіка. – К., 1999. – С. 269-275.

властивими якостями (індивідуальністю), проявляє ряд типових якостей, обумовлених віком, статтю, соціальним оточенням, регіоном, у якому він живе, тощо.

Знаючи учня, педагог може надати йому кваліфіковану практичну допомогу у самовихованні. Вона передбачає три взаємопов'язані і взаємозумовлені процеси.

1. **Самопізнання.** Вихованець повинен вивчити себе як особистість за допомогою методів і прийомів: самоаналізу, порівняння себе з іншими, позитивнішими людьми; сприймання критики від товаришів і друзів, спостереження за собою ніби з боку; систематичного підбиття підсумків дня; оцінювання своїх дій; поступового вироблення до себе об'єктивного ставлення.
2. **Самоутримування** від негативних думок, дій, вчинків, поведінки шляхом самонаказу на стримування, самовідмови в разі нестриманості і нездійснення наміченого.
3. **Самопримушування** до здійснення позитивних дій, вчинків, добрих справ, за допомогою тих самих методів і прийомів, що й при самоутримуванні, але із "зворотним знаком" – плюсом.

Самовиховання особистості здійснюється в різних сферах: інтелектуальній, морально-вольовій, духовно-культурній, фізично-гігієнічній.

Самовиховання в інтелектуальній сфері передбачає розвиток пам'яті, мислення, творчої уяви. З цією метою вивчається мнемоніка – прикладна наука про прийоми розвитку і саморозвитку пам'яті; логіка – наука про закономірності, форми мислення; евристика – наука про творчу уяву людини, її можливості, засоби творчого саморозвитку.

Самовиховання у морально-вольовій сфері базується на психології волі і характеру, темпераменту і здібності. Воно полягає у самоконтролі за виявленими у себе недоліками і вадами характеру.

Самовиховання у фізично-спортивній або гігієнічній сфері полягає у тренуваннях, проведенні оздоровчих процедур, стеженні за своїм здоров'ям, зовнішністю та ін.

Організація самовиховання здійснюється на засадах органічності (процеси виховання і самовиховання мають бути взаємопов'язані), добровільності, довіри, цілеспрямованості.

Запитання і завдання для самостійної роботи

1. Які ідеї покладені в основу відбору змісту виховання?
2. Назвіть основні компоненти виховання в національній школі.
3. Чому для сучасної школи є важливим взаємозв'язок народного і наукового світогляду?
4. Яким є зміст розумового виховання?
5. Відвідаючи уроки під час безвідривної педагогічної практики, визначте рівень розумового виховання одного-двох учнів.
6. Яка мета громадянського виховання?
7. Які ставлення школяра визначають зміст морального виховання?
8. Визначте рівень моральної вихованості конкретного школяра.
9. Чому розв'язання завдань національного виховання вимагає комплексного підходу?
10. Розкрийте значення самовиховання у формуванні особистості.

Література для самоосвіти

1. Ігнатенко П.Р., Поплужний В.Л., Косарева Н.І., Крицька А.В. Виховання громадянина. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 3-7.
2. Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання. – К.: Вища школа. – 1997. – С. 62-93.
3. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності (проект) // Педагогічна газета. – 2000. – № 6. – С. 4-5.
4. Концепція національного виховання // Рідна школа. – 1995. – № 6. – С. 18-22.
5. Макаренко А.С. Педагогічна поема. – К., 1973.
6. Мойсеюк Н.Є. Педагогіка. – К., 1999. – С. 260-275.
7. Сухомлинський В.О. Пависька школа // Вибр. тв. – У 5 т. – К., 1976. – Т. 4. – С. 125-390.
8. Стельмахович М.Г. Українська народна педагогіка. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 42-52.

ТЕМА 2. ЗАГАЛЬНІ МЕТОДИ ВИХОВАННЯ.

ПЛАН

1. Поняття про методи виховання.
2. Класифікація методів виховання. Умови оптимального вибору методів вихователем.
3. Характеристика методів виховання:
 - а) методи формування свідомості особистості;
 - б) методи організації діяльності, спілкування, формування досвіду суспільної поведінки;
 - в) методи стимулювання і мотивації діяльності і поведінки;
 - г) методи самовиховання.

1. Педагогічна діяльність здійснюється за допомогою системи засобів, які використовуються з метою формування особистості вихованців, їх називають формами і методами виховання. Форми служать для вираження змісту, пов'язують основні його елементи; використання методів виховання підвищує ефективність організаційних форм, допомагає реалізувати цілі виховання. Поняття "метод виховання" і "форма виховання" дуже близькі між собою. Часто одне і те саме поняття може використовуватися як метод і як форма (наприклад, бесіда). Але у широкому сенсі, форма – це організаційний засіб, а метод – спосіб досягнення цілі.

У педагогіці **метод виховання – це спосіб взаємопов'язаної діяльності вихователя і вихованців, спрямованої на розв'язання завдань формування особистості вихованців.**

Подібно методу навчання, метод виховання в педагогічному процесі розчленовується на складові частини: прийом, дію, операцію. Прийом – це сукупність дій у структурі методу. Прийоми педагогічної взаємодії (педагогічного впливу) визначила і класифікувала Е.Ш.Натанзон¹ за характером почуттів, які викликає в учнів застосування їх вихователем. **Створюючі** прийоми (прохання, довір'я, організації успіху та ін), застосовані вчителем, породжують у вихованців позитивні почуття, які сприяють розвитку нових позитивних якостей, думок, мотивів поведінки. **Гальмівні** прийоми, такі, як погроза, розвінчання, присоромлення тощо, викликають негативні почуття (розчарування, сором, жаль, каяття і т.д.), які сприяють подоланню негативних якостей. Сучасна палітра виховних прийомів набагато розширена, переважно за рахунок прийомів гуманістичного виховання. В реальному педагогічному процесі між методами і прийомами виховання немає чіткої межі, вони можуть замінювати один одного в конкретних ситуаціях. Наприклад, бесіда може розглядатися як метод формування поглядів і переконань, або як методичний прийом при реалізації методу привчання. Майстерність вихователя полягає в умілому оперуванні системою методів і прийомів виховання, у творчому підході до вибору найефективніших у даній конкретній ситуації. Сам по собі жоден метод є ні хорошим, ні поганим. На це звертав увагу А.С.Макаренко: *"Ніякий засіб педагогічний ... не може бути визначений завжди абсолютно корисним. Найкращий засіб у деяких випадках обов'язково буде найгіршим"*². Тільки творчість вчителя, інтуїція, винахідливість, кмітливість допоможуть йому уникнути стереотипних рішень.

2. У процесі розвитку педагогічної науки здійснювалися різні підходи до класифікації методів виховання. Довгий час методи виховання ділили на три основні групи: методи словесні (розповідь, бесіда, диспут, лекція, приклад); методи привчання (практичні методи: тренування, доручення, гра, труд); методи заохочення і покарання (додаткові методи, спрямовані здебільшого на виховання дисциплінованості школярів). У 60-і та 70-і роки створено нові системи методів виховання (Т.Є.Конніковою, Ю.К.Бабанським, В.О.Сластьоніним). Найчастіше виділяють такі групи методів виховання:

- методи формування свідомості особистості (бесіда, лекція, дискусія, переконування, навіювання, метод прикладу), в основі яких лежить слово вчителя, за виразом В.О.Сухомлинського, – це той місток, через який наука виховання переходить у мистецтво, майстерність;
- методи організації діяльності, спілкування та формування позитивного досвіду суспільної поведінки (привчання, тренування (вправи), педагогічна вимога, громадська думка, створення виховуючих ситуацій, метод прогнозування), за

¹ Див. Натанзон З.Ш. Приемы педагогического воздействия. – М., 1972. – С. 4-10.

² Макаренко А.С. Твори: В 7 т. – 5 т. -К., 1954. – С.104.

допомогою яких відбувається формування умінь, вироблення навичок, звичок, створюються умови для формування позитивних внутрішньокolleктивних взаємин, укорінення елементів морального етикету;

- методи стимулювання діяльності та поведінки, які застосовуються як у процесі формування свідомості особистості, так і в організації діяльності школярів;
- методи самовиховання (самопізнання, самокритики, саморегуляції)¹.

Володіючи системою методів виховання, педагог може в кожному конкретному випадку вибирати ті з них, які, на його думку, будуть найраціональнішими, зважаючи при цьому на таке:

- мету виховання в цілому і конкретні завдання, які вчитель має розв'язати на даному етапі;
- зміст виховання: способи педагогічної діяльності визначаються, виходячи із конкретного змісту, сенсу цієї діяльності;
- врахування вікових особливостей дітей, здатності їх реагувати адекватно на застосовані до них методи;
- врахування статевих та індивідуальних особливостей вихованців;
- стиль педагогічного спілкування;
- психологічний клімат у колективі;
- засоби виховання (наочні посібники, твори образотворчого мистецтва, музика, різні види діяльності, засоби масової інформації), які застосовуються в тісній єдності з методами;
- рівень педагогічної майстерності педагога: він обирає в першу чергу ті методи, якими добре володіє;
- очікувані результати: педагогічна інтуїція і уміння прогнозувати допоможуть уявити, до чого призведе застосування того чи іншого методу.

Найкращий метод – той, що йде від душі педагога. В.О.Сухомлинський підкреслював: *"Виховуємо ми не тими чи іншими методами або прийомами, а особистістю. Без одухотворення живою думкою й пристрастю педагога метод лишається мертвою схемою"*².

3. а) До методів формування свідомості особистості належать способи, якими вихователь впливає на свідомість вихованців, тобто на їхній розум і почуття, словом. Слово В.О.Сухомлинський назвав найтоншим інструментом виховання. Застосовуються ці методи з метою формування у вихованців свідомого ставлення до навколишньої дійсності, до своїх обов'язків, до норм і правил суспільної поведінки. Це такі методи, як розповідь, лекція, роз'яснення, бесіда, дискусія, приклад. Психологічними механізмами реалізації цих методів є переконання і навіювання (деякі автори також відносять їх до методів формування свідомості особистості) та наслідування.

Формування свідомості розпочинається з **роз'яснення** учням найпростіших понять у галузі етики, естетики, науки, праці, суспільного життя. При роз'ясненні важливим є обґрунтованість, умотивованість, чіткість викладення вихователем сутності понять. У виховній роботі з учнями молодшого і середнього шкільного віку використовується **розповідь** – опис подій і явищ з метою формування свідомості. Ефективність розповіді залежить від її емоційності, яскравості, здатності вихователя викликати в дитини почуття, враження. У роботі з старшокласниками використовують метод **лекції**. Лекція містить певне теоретичне узагальнення в галузі моралі, політики, естетики, науки, її мета – формування переконань старшокласників. Різновидом лекційного викладу є **повідомлення**, досить популярне в шкільній практиці. На відміну від лекції, повідомлення коротше, вузькопланове, компактне. Характер повідомлення, як і лекції, може бути проблемний, пошуковий, дискусійний. Лекція ефективна при переконливості доказів та аргументів, обґрунтованості і композиційній чіткості, при використанні елементів бесіди, дискусії, створенні проблемних ситуацій. Важливо виділити логічний центр лекції – провідну, основну ідею, розвивати її у вигляді основних положень, підкріплених відповідними аргументами, якщо в процесі лекції учні активно слухали, а в кінці задавали запитання, наводили власні приклади, були захоплені, схвильовані, вражені – значить, лекція вдалася.

¹ Див.: Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання. – К.: Вища школа, 1997. – С.101-102.

² Сухомлинський В.О. Вибр. тв.: В 5 т. – К., 1976. – Т.1. -С.588.

У процесі виховання дуже важливими є діалогічні методи спілкування, які дають можливість почути думку вихованців, допомагають їм вчитися формулювати власні судження, відстоювати свої позиції. У шкільній практиці **бесіда** є найпопулярнішим методом, найдоступнішим для сприйняття вихованцями. Мета бесіди: привернути увагу учнів до оцінки подій, явищ, вчинків, формувати відповідне ставлення школярів до оточуючої дійсності, до самих себе. Бесіда може бути фронтальною та індивідуальною, плановою чи непередбачуваною (експромтом). Бесіда може виступати елементом у дискусії чи лекції. В основі бесіди – обговорення певного факту (чи фактів), який розкриває соціальний, моральний чи естетичний зміст суспільного життя. Для вихователя у процесі бесіди дуже важливою є добре продумана система запитань до учнів, уміле підведення їх до необхідних висновків.

Якщо у процесі обговорення певного питання виникають суперечливі думки, доцільно застосовувати метод **дискусії** – групове обговорення проблеми з метою досягнення істини шляхом зіставлення різних думок. Якщо бесіду з учнями можна проводити будь-якого віку, то дискусія виникає вже на певному віковому рівні (у підлітковому віці) і рівні підготовленості її учасників. Дискусія – це словесне змагання. Вона вчить чітко і точно висловлювати думку, уточнити власну позицію, виявити позиції інших, поважати їх, досягти, нарешті багатогранного об'ємного бачення предмета дискусії, дискусія лежить в основі диспуту, може бути елементом бесіди, лекції, конференції, оживляє будь-яку форму виховної роботи, пов'язану із словесним впливом.

При застосуванні усіх вищезазначених методів діють психологічні механізми переконування і навіювання.

Слід відрізнити поняття "переконування" від поняття "переконання". Переконання – це результат виховання, система знань, поглядів, почуттів, норм поведінки, а переконування – спосіб їх формування¹.

Переконування – це такий спосіб комунікативного впливу вихователя, який виражається у емоційному і глибокому роз'ясненні суті соціальних і духовних відносин, норм і правил поведінки. Переконування – це доведення певного судження, тобто встановлення його істинності за допомогою інших суджень, істинність яких незаперечна, або вже доведена. Технологія переконування включає такі моменти: висунення тези (положення, яке треба довести), підбір аргументів (доказів) для доведення тези (положень, за допомогою яких доводимо), демонстрацію (міркування, в процесі якого відбувається доведення). Тезами можуть служити ідеї, теоретичні узагальнення, правила поведінки, життєві факти, явища і події. Важливо чітко сформулювати тезу, вона не повинна містити логічної суперечності, її не можна змінювати в процесі доведення. Аргументами повинні бути істинні судження. Кількість їх має бути оптимальною (не мало, але й не забагато). Формами доказовості можуть бути: посилення на авторитет, факт, аргумент, побудований на аналогії або на взаємній залежності причини і наслідку².

На відміну від переконування, що потребує доказовості, **навіювання** (сугестія) – це спосіб словесного впливу, розрахований на некритичне сприйняття інформації, не передбачає глибокого роз'яснення суті тих чи інших норм. При навіюванні діє не стільки зміст сказаного, скільки його форма – зовнішній вигляд учителя, погляд, інтонації голосу. Вихователю важливо оволодіти як прямим, так і непрямим (опосередкованим) навіюванням. **Пряме навіювання** характеризується відкритістю мети. Це команда, наказ, навіююча настанова (веління, вказівка, розпорядження, заборона). Воно застосовується в ситуаціях, що вимагають безвідмовного прийняття і реалізації вимог педагога, в ситуаціях, коли під впливом емоцій учень втрачає контроль над своїми діями. **Непряме навіювання** – опосередкований вплив на учня: через опис якогось випадку або через створення спеціальної ситуації. Воно має більш широкий спектр використання і краще сприймається вихованцями. Це може бути натяк, прохання, схвалення чи засудження колективом.

Переконування і навіювання в практиці виховання нероздільні (або майже нероздільні) і мають місце при застосуванні усіх словесних методів виховання. Здійснюючи переконування і навіювання, вихователю треба пам'ятати, що вони будуть ефективними за таких умов:

- педагогічна доцільність обраних засобів впливу;
- відповідність змісту і форми переконування і навіювання рівню вікового розвитку особистості;

¹ Див.: Основи педагогического мастерства / Под ред. И.А.Зязюна. -М.: Просвещение, 1989. – С.175.

² Див.: Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання. – К.: Вища школа, 1997.-С. 124-125.

- доступність їх вихованцям;
- врахування індивідуальних особливостей школяра;
- логічність, послідовність, доказовість, опора на конкретні факти;
- переконаність вихователя;
- емоційність, виразність, щирість вихователя, володіння ним основами педагогічної техніки, педагогічним тактом;
- авторитет вихователя, позитивне ставлення до нього учнів;
- уміле поєднання словесного впливу з організацією життя учнів.

Переконувати можна і на конкретному прикладі. Тому **приклад** можна розглядати і як метод виховання і як спосіб переконування. "Добрий приклад кращий, ніж сто слів" – говорить народна мудрість. Метод прикладу трактується педагогами по-різному. Одні (А.М.Алексюк, Ю.К.Бабанський) відносять приклад до методів формування свідомості, бо вона при формуванні опирається на конкретні зразки, ідеали. Інші (М.Д.Касьяненко) – до методів організації життя дітей, маючи на увазі приклад як спосіб організації діяльності вихованців, який базується на **психологічному явищі наслідування** ("роби як я")¹.

Наслідування формує в дітей дії нового типу, як співвідносні в загальних рисах з ідеалом, так і оригінальні дії, аналогічні провідній ідеї прикладу. Приклади, доступні для наслідування, оточують дітей і вдома, і в школі: батьки і родичі, однолітки і вчителі. У педагогічній діяльності використовуються приклади літературних героїв, історичних осіб та відомих сучасників. Слід застерегти педагогів від протиставлення кращих зразків поведінки окремих учнів усьому колективу, не зводити бар'єр між "кращими" і "гіршими", що може зашкодити тим учням, яких висувають як зразок для наслідування.

На жаль, приклади для наслідування бувають як позитивними, так і негативними. Кожному педагогу доводиться розв'язувати завдання, як вберегти дитину від шкідливого впливу. Тут важливе і уважне ставлення до дітей, вчасна діагностика їхнього стану, і профілактичне застереження, і формування міцної системи позитивного реагування вихованця на виховний вплив.

б) Організовуючи діяльність школярів, вихователь може спиратися на закономірності цього процесу, виявлені педагогікою:

- всі види діяльності (навчальна, трудова, ігрова, спортивна, художня, соціальна) мають виховні можливості, якщо діяльність має суспільно корисну спрямованість;
- для всебічного розвитку школяра його треба включати в різні види діяльності;
- соціальна цінність діяльності має поєднуватись з її особистісною цінністю для учня;
- діяльність буде виховною, якщо буде забезпечено її стимулювання і правильну організацію.

Методи, спрямовані на організацію діяльності, формування досвіду суспільної поведінки, спілкування можна поділити на *дві підгрупи*, в залежності від домінуючої мети:

а) методи, які сприяють організації діяльності і спілкування учнів, поліпшують її (прогнозування або метод "перспективних ліній", педагогічна вимога, громадська думка);

б) методи, які сприяють формуванню способів поведінки, накопиченню і закріпленню досвіду (привчання, вправи, створення виховуючих ситуацій, рольові ігри).

Прогнозування (система перспективних ліній) – спосіб організації діяльності вихованців, який виражається в проектуванні, плануванні, постановці перед учнями яскравих привабливих цілей, "перспективних ліній" (А.С.Макаренко), які захоплюють вихованців і викликають у них бажання діяти для реалізації цих цілей. Перспектива є могутнім стимулом життєдіяльності. Прагнення до досягнення перспектив дає можливість наповнювати дитяче життя педагогічно доцільним змістом і, таким чином, виробляти в дітей правила суспільної поведінки. Спільне досягнення цілей згуртовує дітей і поступово із зовнішнього стимулу до діяльності перспектива перетворюється на внутрішній стимул поведінки кожного учня.

Щоб прогнозування було ефективним, воно має спиратись на реальні інтереси і можливості дітей, враховувати їхні вікові, статеві, індивідуальні особливості, поєднувати цілі соціальні та особисті. А.С.Макаренко розрізняв перспективи близькі, середні і дальні. Близькі він називав завтрашньою радістю, необхідним етапом при переході до більш складних колективних творчих

¹ Див.: Касьяненко М.Д. Педагогіка співробітництва. – К., 1933. –С.113-118.

справ, які вимагають значної підготовки, і до майбутніх життєво важливих перспектив, таких, як вибір професії, поліпшення життя навчального закладу чи суспільства в цілому. Технологію постановки перспектив А.С.Макаренко вважав такою: *"Спочатку треба організувати саму радість, викликати її до життя і поставити як реальність. По-друге, треба наполегливо перетворювати простіші види радості в складніші, значні для людини. Так проходить цікава лінія: від найпростішого задоволення до найглибшого почуття обов'язку"*¹.

Педагогічна вимога – метод впливу, за допомогою якого вихователь стимулює або гальмує дії вихованців. В основі педагогічної вимоги лежить психологічний механізм навіювання. Розрізняють пряму і непряму вимогу. Пряма вимога (команда, наказ, осуд, погроза, настанова) відрізняється імперативністю, однозначністю, конкретністю; висувається рішучим тоном, відповідно підбирається міміка і жести. Непряма вимога (порада, натяк, прохання, довір'я, схвалення) краще стимулює дії, ніж пряма, не викликає негативної реакції вихованців. Впливає не стільки зміст вимоги, скільки доброзичлива форма її висунення. Така вимога викликає у дітей переживання, прагнення до поліпшення своєї поведінки. Важливою умовою ефективності даного методу є почуття міри. Навіть при застосуванні жорстких вимог педагог має бути людиною принциповою, але мудрою й чуйною.

Громадська думка – це вимога колективу, яка поєднує в собі оцінку, судження, волю колективу. А.С.Макаренко підкреслював, що сила виховного впливу громадської думки залежить від рівня її сформованості, від її моральної зрілості. Тому громадська думка є і методом виховного впливу, і результатом виховання. Відсутність здорової громадської думки створює ґрунт для кругової поруки, всепрощення, невимогливості. Ефективність виховного впливу громадської думки залежить від педагогічної майстерності вихователя створювати умови для перетворення громадської думки в особисту, а особистої – в громадську, а також від змісту і культури її функціонування. Для цього слід стимулювати школярів до культурного вираження своєї думки, формувати коректність, дипломатичність у процесі спілкування: коректно висловлювати критичні думки в адресу інших, поважати критику, спрямовану на свою адресу, захищати свою думку на фоні колективної. Правильно діють ті вихователі, що менше використовують громадську думку для оцінки негативних вчинків окремих учнів, а більше залучають усіх учнів до колективної творчої діяльності, яка створює можливості для позитивних вчинків кожному учневі.

Привчання – організація планомірного і регулярного виконання дітьми певних дій з метою перетворення їх у звичні форми суспільної поведінки (звички). Народна мудрість стверджує: *"Звичка – друга натура", "Посієш звичку – пожнеш характер"*. Велике значення формуванню звичок надавав К.Д.Ушинський. Він писав: *"Добра звичка – моральний капітал, який безперервно зростає і процентами з якого людина користується все життя. Погана звичка – моральна невивплачена позика, яка може заморити людину невинно зростаючими процентами і довести її до морального банкрутства"*².

Набуття звички здебільшого починається з оволодіння навичкою. Навичка – це дія, яка виконується при частковій автоматизації елементів, які складають її. Перехід навички у звичку досягається систематичним повторенням її у певних однакових чи подібних умовах. Користування навичкою лише від випадку до випадку уповільнює процес утворення звички. Сформована звичка стає потребою дитини. Відсутність у багатьох школярів потреби діяти згідно з суспільними нормами поведінки якраз і можна пояснити несформованістю відповідних звичок. До основних умов ефективності методу привчання належать: чітка постановка вимоги, демонстрація зразків правильної поведінки, створення позитивного ставлення до неї, режим життя і діяльності. Чим суворіший і чіткіший режим, тим краще він формує динамічний стереотип, що лежить в основі утворення звички. Метод привчання передбачає контроль за виконанням дій, суворий, але доброзичливий. Ще більш важливо організувати самоконтроль учнів. Привчання тісно пов'язане з методом вправ.

Вправи (тренування) – це метод організації життя і діяльності учнів, при якому створюються умови робити вчинки у відповідності до прийнятих у суспільстві норм і правил життя. Вправи, як і привчання, передбачають багаторазове повторення, закріплення і зміцнення цінних способів дій як стійкої основи суспільної поведінки. Якщо в основі привчання лежить

¹ Макаренко А.С. Методика організації виховного процесу // Тв.: в 7 т. – К., 1954. – Т.5. – с. 69.

² Ушинський К.Д. Виховання Звичок і навичок // Твори: В 6 т. – К.: Рад. шк., 1955. – Т.6. – с.251.

оволодіння переважно процесуальною стороною діяльності, то вправи роблять цю діяльність значущою. Учень свідомо включається у багаторазову дію, формує свій досвід позитивної поведінки. Метод вправ часто реалізується через доручення. Важливо, щоб воно було цікавим, посильним, учень має розуміти його необхідність, його виконання має бути проконтрольоване вихователем.

Створення виховуючих ситуацій – метод організації діяльності, який передбачає створення педагогами спеціально або використання ситуацій, що виникли спонтанно, для впливу на особистість. По своїй суті це ситуації вибору. Учень ставиться перед необхідністю вибрати певне рішення з кількох можливих варіантів (сказати правду, промовчати, сказати "не знаю" тощо). У пошуках виходу із такої ситуації школяр переглядає свою поведінку. Сюди відносяться і так звані конфліктні ситуації. В таких ситуаціях виявляється і піддається перевірці на міцність уся система виховних відносин, що склалася.

Рольова гра – метод закріплення позитивних дій. Цінність його полягає в тому, що в грі власною потребою дитини стають ті норми, наслідувати які ми хочемо її привчити. Гра завжди творча, бо рольові позиції дитина придумує сама відповідно до змісту гри. Гра буде ефективною за таких умов:

- 1) ідею гри можна запропонувати, але не можна її дітям нав'язувати;
- 2) треба допомогти учням збагатити зміст гри, максимально наситити її діями;
- 3) під час розподілу ролей по змозі задовольнити всіх, водночас поставити кожную дитину в позицію, найсприятливішу для формування її особистості;
- 4) допомогти учням в оснащенні необхідними предметами;
- 5) забезпечити школярам можливість "дограти", не переривати гру доти, доки вона не буде завершена¹.

Проте не варто зловживати методом гри, бо не можна довго жити в уявлюваній ситуації. Головний зміст життя школярів – колективна творча діяльність, саме в ній формується і розвивається особистість.

в) 3 метою підкріплення і посилення впливу на особистість школяра застосовуються методи стимулювання і мотивації діяльності і поведінки. До них відносяться: змагання, заохочення, покарання, метод вибуху.

Змагання – це метод спрямування природної потреби учнів у суперництві в русло формування необхідних якостей особистості. Змагання забезпечує успіх і цілеспрямованість у процесі роботи, відчуття товариської взаємодопомоги шляхом обліку і порівняння результатів спільної діяльності і заохочення її учасників. Змагання – явище емоційне. Щоб воно несло позитивний емоційний заряд, треба дотримуватися відповідних педагогічних умов його застосування:

- демократичний підхід до організації змагання;
- прилучення дітей до вироблення умов змагання і визначення нагород переможцям;
- гласність (висвітлення проміжних і кінцевих результатів змагання різними засобами шкільної інформації);
- включення школярів до обговорення і аналізу результатів змагання, способів досягнення їх.²

Змагання стимулює розвиток творчої активності, ініціативи, відповідальності і колективізму. Змагання може бути індивідуальним і колективним, довготривалим і короточасним. Воно може пронизувати всі види діяльності школярів. Недоцільним вважається змагання з конкретних показників успішності, бо це пов'язано з інтелектуальними можливостями школярів. Щоб у процесі змагання не виникали нездорові мотиви (прагнення будь-що обігнати інших, прагнення до матеріальних заохочень), які породжують явища "групового егоїзму", треба пропонувати учасникам змагання різні форми роботи як відповідну частину спільної справи, ретельно підбирати суддів, увагу спрямовувати на якість виконання конкретної справи.

¹ Педагогіка / За ред. Алексюка А.М. – К.: Вища школа, 1985. -С.247.

² Див. Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання. – К.: Вища школа, 1997. – С. 218.

Заохочення – це спосіб висловлення суспільної позитивної оцінки поведінки і діяльності окремого учня чи колективу. Заохочення може бути колективним чи індивідуальним. Заохочення викликає у школярів відчуття задоволення, вселяє впевненість, підвищує відповідальність.

Прийоми заохочення:

- схвалення (жестом, позитивною оцінкою поведінки чи діяльності учня, підбадьорюючим словом);
- похвала (за добрі вчинки, за систематичну роботу);
- вияв уваги (до інтересів учня, до його успіхів тощо);
- виявлення поваги, довір'я (відповідальним дорученням, почесним обов'язком);
- подяка;
- премія, нагорода (при необхідності відзначити особливі досягнення, вчинки: за відмінне навчання, за першість у змаганнях, за порятунок людей, державної власності).

При застосуванні заохочення слід діяти обережно, дотримуючись таких *педагогічних вимог*:

- об'єктивність заохочення;
- опора на громадську думку;
- особистісний підхід до заохочення;
- гласність;
- дотримання міри у вираженні заохочення.

Варто заохочувати не лише тих вихованців, хто досяг видимого успіху, а й тих, хто виявив працьовитість, відповідальність, чуйність, хоч і не домогся високих результатів.

Покарання – це такий спосіб впливу на особистість, в основі якого лежить засудження дій і вчинків, що суперечать нормам суспільної поведінки. Покарання має викликати в учнів почуття сорому і вини, наміру не повторювати подібного.

Ставлення до цього методу в педагогіці особливо суперечливе і неоднозначне. Багато передових педагогів з гуманістичним спрямуванням (К.Д.Ушинський, С.Френе, П.Ф.Лесгафт, В.О.Сухомлинський) виступали проти покарання взагалі або за зведення його до мінімуму. А.С.Макаренко виступав за правомірність покарань. На його думку, покарання коригує поведінку дитини, дає їй зрозуміти, де і в чому вона помиляється, викликає почуття незадоволення собою. Воно повинно породжувати у вихованцеві потребу змінити свою поведінку, але ні в якому разі не спричиняти йому страждання – ні фізичні, ні моральні.

Прийоми покарання:

- покарання – виправлення (погане чергування карається додатковим);
- покарання – обмеження (якого-небудь задоволення чи певних прав);
- моральний осуд: несхвалення, зауваження, догана, попередження, стягнення;
- умовне покарання (арешт у кабінеті А.С.Макаренка);
- зміна ставлення;
- переведення в інший клас, іншу школу;
- виключення зі школи.

Як вважав А.С.Макаренко, "*... не можна дати загальних рецептів у питанні про покарання. Кожний проступок є завжди індивідуальним. У деяких випадках найправильнішим є усне зауваження навіть за дуже серйозний вчинок, а в інших випадках – за незначний вчинок треба суворо покарати*"¹.

Щоб покарання було ефективним, треба дотримуватися таких *педагогічних вимог*:

- справедливість у покаранні;
- опора на колектив;
- індивідуальний підхід до визначення засобів покарання; покарання може бути лише індивідуальним;
- відповідність покарання проступку;
- дотримання вимог педагогічного такту;
- поєднання покарання з іншими конструктивними методами виховання.

¹ Макаренко А.С. Методика організації виховного процесу // Тв. в 7 т. – К., 1954. – Т.5. – С.33.

Найгуманнішим прийомом покарання є покарання добром, з певною долею почуття гумору. Таке покарання найкраще сприймається дітьми і стимулює позитивну активність школярів.

Метод вибуху – це спосіб яскравих, несподіваних, незвично сильних впливів на вихованця, який має на меті дуже швидку перебудову особистості на основі дуже сильних почуттів, що виникають при цьому. Вибух одним ударом викорінює негативні звички, *"ніби стираючи, спалюючи своїм полум'ям всю попередню історію людини, щоб розпочати нову"* (А.С.Макаренко). Сучасною термінологією його можна назвати методом педагогічної шокотерапії. Найчастіше використовується у складних випадках конфлікту особистості та колективу, коли більш м'якими засобами цей конфлікт розв'язати неможливо. В основі цього методу – збудження сильних позитивних емоцій. Для забезпечення ефективності цього методу треба добре знати особливості емоційної сфери особистості, передбачити можливі наслідки, пам'ятати про емоційну виразність при застосуванні вибуху, мати високий рівень педагогічної майстерності, бути впевненим, що це єдино можливий засіб впливу.

г) Характеристика методів виховання була б неповною, якби ми виключили **методи самостійної роботи вихованців над формуванням своєї особистості**. Самовиховання – кінцевий результат виховання.

Провідними методами самопізнання є самоспостереження, самооцінка, самовипробування, самоаналіз.

Самоспостереження включає:

- а) *самоопитування* – людина запитує сама себе;
- б) *згадування*: порівняння того, що запам'яталось із записами;
- в) *самоанкетування, самотестування* – людина дає відповіді на письмові запитання чи виконує відповідні завдання, дані самій собі;
- г) *порівняння* – зіставлення вражень і спогадів інших людей з власними;
- д) *уявне повторення* того, що відбувалось. У процесі самоспостереження інколи доцільно уповільнити процес своєї діяльності, ніби розтягнути свої переживання в часі. Це допоможе побачити деякі деталі у собі, у своїх рухах, вчинках, почуттях¹.

Самовипробування – активний спосіб самопізнання, яке можна здійснити, беручи участь у різних видах діяльності і спілкування. Воно дає нагоду дізнатися про можливості своїх інтелектуальних, емоційних і вольових якостей, фізичних і психічних особливостей.

Самокритика – опрацювання результатів самоспостереження за допомогою двох методів: самоаналізу і самооцінки. **Самоаналіз** ґрунтується на умінні бачити позитивне і негативне в собі, в своїх діях і вчинках, це уміння критично мислити, співставляти свої дії і вчинки з певними цінностями та ідеалами. **Самооцінка** – оцінка особистістю самої себе, своїх можливостей, якостей і місця серед інших людей. Від самооцінки залежить самоставлення школяра. Позитивна об'єктивна самооцінка сприяє формуванню самоповаги. Людина із заниженою самооцінкою відчуває себе невпевненою, не вірить, що її зусилля до чогось приведуть і тому не намагається щонебудь змінити у своєму житті. Людина із завищеною самооцінкою відчуває себе впевнено і добре знає, чого хоче, бачить себе господарем становища.

Важливим компонентом самовиховання є **саморегуляція**, тобто уміння особистості керувати станом свого здоров'я, емоціями, почуттями, психічним станом, діями, вчинками, поведінкою. Рушійною силою саморегуляції з воля. На думку Ф.Ларошфуко, щоб виправдатися у власних очах, ми нерідко переконуємо себе, що не в змозі досягти мети; насправді ж ми не безсилі, а безвольні. **Прийомами** саморегуляції можна назвати *самопідбадьорення, самопереконавання, самоаналіз, самонавіювання, аутогенне тренування, самопрограмування*.

Важливими методами саморегуляції є **самоконтроль і самокоригування** свого стану, своїх дій і вчинків. Самоконтроль – свідоме самостійне регулювання особистістю своєї поведінки, її мотивів і спонукань на основі виявлення відхилень у думках, почуттях, вчинках, діях від загальноприйнятих норм. До механізму самоконтролю входять *самоаналіз, самооцінка, самокритика і самообмеження* – здатність відмовитися від бажаного, коли це зумовлюється зовнішньою потребою.

¹ Див.: Кочетов А.І. Как заниматься самовоспитанием. – Минск: Вышейш. шк., 1991. – С.104-112.

Отже, самовиховання – це свідомо діяльність, спрямована на найбільш повну реалізацію людини себе як особистості¹. Знання вихователем методів самовиховання і уміння керуватися ними в практичній роботі, допоможе йому організувати і направляти самовиховну діяльність школярів і тим самим наблизити педагогічні дії до кінцевого результату – досягнення мети виховання.

Запитання і завдання для самостійної роботи.

1. Що означає поняття "метод виховання", яка його структура?
2. Як класифікуються методи виховання?
3. На прикладі конкретної педагогічної ситуації проілюструйте вибір методів вихователем для успішного її розв'язання.
4. Продумайте і підберіть систему методів для формування культури поведінки учнів того класу, де ви проходите педагогічну практику.
5. Проаналізуйте відвідані вами під час практики уроки з точки зору застосування вчителем методів виховання. Яким методам він надає перевагу? Чи досягає він мети – формування особистості своїх учнів? Як саме?
6. Проаналізуйте відомі вам випадки неправильного застосування методів заохочення і покарання. Які педагогічні умови було порушено вчителем?
7. Порозмовляйте з вибраним вами учнем з метою виявити рівень його вихованості та самовихованості.

Література для самоосвіти

1. Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання. – К.: Вища школа, 1997. – С.104-134, 172-202, 210-229, 261-272.
2. Касьяненко М.Д. Педагогіка співробітництва. – К., 1993. – С. 113-118.
3. Кочетов А.И. Как заниматься самовоспитанием. -Минск: Высшейш. школа, 1991. – С.104-112.
4. Макаренко А.С. Методика організації виховного процесу // Тв.: В 7 т. – К., 1954. – Т.35 – С.39-69.
5. Мойсеюк Н.Є. Педагогіка. Навчальний посібник. -Вінниця, 1999. – С.296-317.
6. Натанзон Э.Ш. Приемы педагогического воздействия, – М., 1972. – С.4-10.
7. Основы педагогического мастерства / Под ред. И.А.Зязюна. – М.: Просвещение, 1989. – С.175.
8. Педагогіка / За ред. А.М.Алексюка. – К.: Вища школа, 1985. – С.242-252.
9. Сухомлинський В.О. Сто порад вчителю. П.98. Як проводити виховну бесіду з колективом // Вибр. тв.: В 5 т. -К., 1976. – Т.2. – С.648-652.
10. Ушинський К.Д. Виховання звичок і навичок // Твори: В 6 т. – К., 1955. – Т.6. – С. 251-252.

ТЕМА 3. ФОРМИ ВИХОВАННЯ

План

1. Сутність позакласної і позашкільної виховної роботи.
2. Загальне поняття про форми виховання.
3. Характеристика окремих форм виховної роботи.
4. Форми спільної роботи школи і сім'ї.

1. Звичайно, основною формою як навчальної, так і виховної роботи в школі є **урок**. Виховний потенціал мають й інші форми навчальних занять. Але ними не обмежується уся різноманітність форм організації виховної роботи в школі. Невід'ємною частиною педагогічного процесу є позаурочна, тобто позакласна і позашкільна робота, яка виступає логічним продовженням урочної і має свої специфічні форми організації. Характерною ознакою позаурочної роботи є її добровільність. Школяр сам обирає зміст, напрям, форму позаурочної

¹ Див.: Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання. – К.: Вища школа, 1997. – с.261-272.

роботи, позашкільний заклад, керуючись своїми інтересами, прагненнями, можливостями. Правда, це не виключає педагогічного спрямування цих інтересів і прагнень, вивчення можливостей учнів педагогами та батьками у процесі позакласної та позашкільної роботи.

Позакласною називається, здійснювана в позаурочний час і спрямована на задоволення інтересів і запитів учнів, різноманітна освітня і виховна робота, організована колективом школи. Сюди відноситься не лише та робота, що проводиться в шкільному приміщенні, а й за її межами.

Позашкільна робота – це різноманітна позаурочна робота, здійснювана позашкільними навчально-виховними закладами, культурно-освітніми установами, молодіжними та громадськими об'єднаннями за місцем проживання, різними організаціями¹. Позашкільні заклади працюють у тісному контакті зі школами, спільно вирішують багато питань.

Позакласна і позашкільна робота спрямована на забезпечення потреб особистості у творчій самореалізації, здобуття дітьми та юнацтвом додаткових знань, умінь, навичок за інтересами, інтелектуальний і духовний розвиток, підготовку їх до активної професійної і громадської діяльності. Основними завданнями позакласної і позашкільної роботи є створення умов для всебічного розвитку школярів, стимулювання їх творчого самовдосконалення, розвиток комунікативних здібностей та соціальної зрілості, формування національної самосвідомості, пізнавальної активності, культури, естетичних смаків, організація змістовного дозвілля.² Зміст та методи позакласної і позашкільної роботи аналогічні змісту й методам виховної роботи взагалі. Вони описані при викладанні попередніх тем, а із специфічними формами виховної роботи школи познайомимось далі. Форми роботи позашкільних закладів багато в чому схожі на форми роботи школи і не є предметом спеціального обговорення в даному посібнику.

2. Форма виховання – це є зовнішній вираз узгодженої діяльності вихователя і вихованців, яка сприяє реалізації мети і завдань виховання.

Форми виховання (виховної роботи) можна поділити на загальні і спеціальні.

Загальні форми виховання (форми організації виховання) відповідно до структури спілкування вихователя з вихованцем поділяють на масові, групові та індивідуальні.

Масова (колективна, фронтальна) робота характеризується епізодичністю кожного заходу і значною кількістю учасників. **Групова** – тривалістю, постійністю і визначеністю складу учасників, плановістю. **Індивідуальна** – це самостійна робота школяра над собою (вона переходить у самовиховання). Інколи виділяють ще **парну** виховну роботу – роботу вихователя із конкретним вихованцем, хоч в практиці виховної роботи парна форма часто зливається з індивідуальною. Такий поділ форм взагалі дещо умовний. Шкільний захід є масовою формою, але готувати його можуть члени певного гуртка чи обрана рада справи (тобто, групи учнів); при цьому можливі індивідуальні завдання і робота пар "вихователь – окремих учень".

Спеціальні форми виховання (форми проведення виховної роботи) включають як урок, так і позаурочні форми: класна година, колективна творча справа, бесіда, диспут тощо. Вони дуже різноманітні, до того ж кількість їх невинно зростає. Шукаючи шляхів поліпшення позакласної роботи, педагоги проявляють творчість, винаходять нові та вдосконалюють старі форми роботи.

3. Для задоволення інтересів і запитів школярів щодо розвитку їх творчих здібностей, формування практичних умінь і навичок у школах та закладах позашкільної освіти організовують гуртки. Гурток – самодіяльне об'єднання учнів, які займаються поглибленим вивченням питань науки, літератури, мистецтва, фізкультури. Найбільш поширені предметні гуртки, а також краєзнавчі, технічні, юних натуралістів, виразного читання і драматизації, хорові і музичні, фізкультурні, шахові та шашкові тощо. Гуртки створюються на основі самодіяльності учнів під керівництвом учителів або спеціалістів, запрошених до школи чи позашкільного закладу. Заняття гуртків проводяться в позаурочний час (1-4 рази на місяць) за орієнтовними програмами.

Гуртки можуть об'єднуватись у клуби, або **клуби** можуть утворюватись як самостійні самодіяльні організації учнів (переважно старших класів) для задоволення інтересів школярів. Інколи подібна діяльність організовується у формі **товариств**. У зміст діяльності клубів і товариств входить обговорення літературних творів, рефератів і доповідей, відвідання виставок,

¹ Див.: Закон України "Про позашкільну освіту" // Освіта України. – 1999. – № 40. – С. 8-9.

² Див.: Концепція національного виховання // Рідна школа. – 1995. – № 6. – С. 22-23.

влаштування зустрічей з ученими, діячами культури, виконання під їхнім керівництвом певних досліджень, участь в олімпіадах і конкурсах. Деякі клуби (товариства) мають свій статут. Порівняно з гуртками, клуби (товариства) – більш складна форма самодіяльності учнів. Клуби можуть створюватися також і в позашкільних закладах за місцем проживання школярів.

Основною формою позакласної роботи класного керівника є **класна година**. Це година спілкування класного керівника з вихованцями, інтегрована форма виховної роботи, яка органічно поєднує форми і методи як пізнавальної, так і практичної діяльності. Під час класної години можна використати і лекцію, і розповідь, і бесіду, і дискусію, обговорювати важливі справи, аналізувати життєдіяльність класу за певний період, а також організовувати екскурсії, зустрічі з цікавими людьми, різні види практичної діяльності школярів.

Класну годину педагог готує заздалегідь, продумує мету, зміст, визначає структуру, створює певний настрій, готується не тільки сам, а й включає у підготовку школярів. Важливо, щоб класні години, які переважно проводяться 3-4 рази на місяць, були систематизовані за темами. Перша класна година повинна бути незвичайною, щоб зміст і форма її проведення запам'яталися учням. А далі доцільно враховувати такі *напрями*:

- людина і її стосунки;
- наука і пізнання;
- прекрасне в мистецтві, в людині;
- держава і право;
- дотримання гігієнічних норм;
- психологічна, морально-етична, екологічна тематика;
- огляди періодичних видань та ін¹.

Структура класної години включає 3 частини: вступну, основну і заключну. *Вступна* частина має на меті створення відповідного настрою, мотивацію на діяльність. Зміст *основної* частини визначається темою, метою і завданнями класної години. *Заключна* частина – висновки, зроблені класним керівником разом із учнями. Добре, коли вона містить пропозиції школярів щодо поліпшення роботи класного колективу.

Класна година може проводитись не тільки в класі, а й за його межами. *Конспект* класної години складається вчителем за такою орієнтовною *схемою*: тема, мета, обладнання, місце проведення, учасники; вступ, основна частина, висновки.

Колективна творча справа – це також інтегрована форма виховної роботи, форма організації колективної творчої діяльності школярів, яка передбачає активну участь учнів у плануванні, організації та аналізі роботи, основаної на ініціативі та самодіяльності вихованців. Метою колективної творчої справи є формування товариських стосунків у колективі, розвиток взаємодопомоги, формування уміння діяти спільно, враховуючи інтереси і прагнення товаришів, виявляти самостійність у прийнятті рішень і їх виконанні. За змістом колективні творчі справи можуть бути різноманітними (відповідно до напрямів виховної роботи), включати ігри і розваги. Для молодого вчителя важливо оволодіти технологією колективної творчої діяльності, яка відома в літературі як методика І.П.Іванова². Колективна творча справа (КТС) організовується, як правило, в **шість етапів**:

- 1) *попередня робота вихователя з колективом* – захоплення радісною перспективою цікавої і потрібної справи;
- 2) *колективне планування* – створення мікрогруп для вироблення пропозицій, обговорення їх спочатку в мікрогрупах, а потім на загальних зборах колективу;
- 3) *підготовка КТС* – для керівництва підготовчою роботою обирається рада справи – представницький орган, куди входять представники кожної мікрогрупи і старші організатори, – яка конкретизує план роботи, здійснює контроль за ходом підготовки і проведення справи, обмін досвідом, регулюючу функцію;
- 4) *проведення КТС* – тут реалізується план, робота йде в залежності від змісту справи;
- 5) *колективне підведення підсумків* – обговорення результатів КТС, вияснення позитивного досвіду і недоліків, висловлення побажань на майбутнє;

¹ Див.: Щуркова Н.Е., Фишанцев Н.С. Классный час и его организация. – М.: Просвещение, 1981. – с.13-21.

² Иванов И.П. Виховувати колективістів // Педагогічний пошук. – К.: Рад. школа, 1988. – С.336-406.

б) *післядія* – роздуми педагога щодо ефективності і доцільності конкретної справи, правильності педагогічної позиції, аналіз методичних підходів і рішень.

Часто у позакласній роботі використовується така поліфункціональна форма, як **бесіда**. Бесіду може проводити сам вчитель або спеціально запрошена особа. У бесіді як формі роботи використовуються різні методи (розповідь, бесіда, дискусія, роз'яснення, демонстрація, ілюстрація тощо). Вчитель інколи розповідає про факт, що вразив його. В.О.Сухомлинський вважав, що *"бесіда – це тільки умовна назва. Насправді тут немає бесіди: учні чують слово педагога. І не треба ні в якому разі спонукати їх: ану, розкажіть, що ви думаєте... Потік особистих думок про навколишній світ і насамперед про самого себе – ось що треба викликати зрештою своєю виховною бесідою"*¹. Бесіду, яка має на меті діалог з дітьми, можна поділити на певні **етапи**:

- 1) обґрунтування теми, актуалізація уваги учнів з метою підготовки їх до обговорення життєво важливої події, факту, явища, морального вчинку, ситуації;
- 2) пропозиція учням матеріалу для обговорення;
- 3) діалог з дітьми, який можна вести методом бесіди або дискусії, використовуючи репродукції, слайди, фрагменти музичних творів;
- 4) підведення підсумків.²

Особливу трудність для вчителя складає проведення **індивідуальної бесіди** з учнем. Дуже часто її доводиться проводити в екстремальній ситуації (коли учень скоїв якийсь проступок), тому важливо не піддаватися негативним емоціям і провести розмову з учнем після паузи, під час якої обдумати варіанти своєї поведінки і можливі реакції вихованця. Індивідуальні бесіди можуть носити і плановий характер, проектувати їх треба виходячи із цілей виховання і особливостей особистості вихованця. У процесі бесіди з учнем важливо намагатися зрозуміти мотиви його поведінки і діяльності, не перебивати його зауваженнями, виявляти інтерес до його думок. Тоді бесіда буде успішною.

Для обговорення дискусійних питань найдоцільнішою є форма диспуту. **Диспут** – це зіткнення різних, інколи протилежних точок зору. Диспут не вимагає закінчених рішень. Він вчить школярів захищати свої погляди, спростовувати інші думки. Призначення диспуту – створювати основу для творчих пошуків і самостійних рішень. Диспут використовується переважно у роботі зі старшокласниками, які мають певний життєвий досвід, навички спілкування, уміння коректно вести суперечку. Підготовка до диспуту починається з вибору теми. Тема повинна бути актуальною і містити суперечність у своєму формулюванні: "Що значить бути сучасним?", "З чого починається зрілість?", "Уміти жити – що це означає?" На обговорення можуть виноситись кілька запитань на тему диспуту, але не більше п'яти.

Проведення диспуту вимагає ретельної підготовки протягом 1-2 тижнів: складання яскравого, привабливого оголошення з питаннями для дискусії, підготовки гасел, плакатів з правилами поведінки під час диспуту, крилатих виразів, читання рекомендованої літератури, вибору ведучого (чи ведучих), попереднього опитування.

Починає диспут ведучий, який обґрунтовує актуальність обраної теми, вказує на існування різних думок з приводу сформульованих питань. Ведучим має бути людина, добре обізнана з проблемою, яка має життєвий досвід, досвід ведення дискусії, користується повагою школярів.

Правила ведення диспуту можуть бути такими:

1. Перш, ніж сперечатися, подумай, що хочеш сказати.
2. Говори просто і ясно, логічно і послідовно.
3. Аргументуй свою думку. Кращі докази – факти і логіка.
4. Уважно слухай інших, поважай їх.
5. Май мужність визнати правильність думки опонента.

На завершальному етапі диспуту ведучий робить *резюме*: підсумовує погляди на проблему, що обговорювалась, висловлює свій погляд, який ґрунтується на теоретичних положеннях, думках видатних чи авторитетних людей, типових прикладах, показує нові дискусійні проблеми, що виникли в ході диспуту.

З підлітками, які вчать вести дискусію, доцільно – використовувати таку ігрову форму, як "Капелюшна дискусія". **"Капелюшна дискусія"** – це колективна творча справа, спрямована на

¹ Сухомлинський В.О. Сто порад учителям // Вибр. твори: У 5 т. – К., 1976. – Т.2.- С.649-650.

² Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання. – К.: Вища школа, 1997. – С.108-109.

формування уміння спілкуватися, ставити запитання, відповідати на них, відстоювати свою точку зору і т.п. Попередня робота організаторів полягає у визначенні кількох тем для дискусії, критеріїв і техніки оцінки її учасників. Критеріями оцінювання можуть бути лаконічність, переконливість, повага до опонента, оптимізм, кмітливість, дотепність. Оцінювати можна так: правильна відповідь – 2 бали, правильна, але не повна відповідь – 1 бал, доповнення відповіді іншої команди – 1 бал. Учасники гри розподіляються на групи по 8-10 чоловік (2-3 групи). Всі разом обирають 2-3 теми дискусії, записують їх на папірцях, скручують і кладуть у капелюх. Кожна група обирає собі тему з капелюха і до неї придумує 4-5 запитань, які так само записує на папірцях, що їх кидає в капелюх. Варіанти гри:

- а) всі питання перемішуються і всі команди відповідають на витягнене питання;
- б) кожна команда складає папірці із запитаннями до свого капелюха і пропонує супротивникам витягнути один з них і дати відповідь.

Виграє та команда, яка набере більшу кількість балів за відведений час (не більше 1,5 год.).

Однією із дискусійних форм роботи є **дебати**. Як правило, дебати практикують у старших класах, бо така форма роботи вимагає певних навичок ведення суперечки. Дебати допомагають формувати прийоми критичного мислення. Це, передусім, процес формулювання, визначення, роз'яснення та аргументації ідей, а також вироблення комунікативного уміння співвідносити власну точку зору з точкою зору товаришів, знаходити тотожності та відмінності, коректно вести суперечку, взаємодіяти в процесі дослідної роботи під час підготовки до дебатов.

Дискусійні дії називаються дебатами, коли двоє або більше осіб дотримуються різних поглядів на поставлену проблему і намагаються переконати інших, що їхня точка зору правильна. Учасники дебатів зосереджують увагу на цінностях, протиставлення яких наявне в постановці проблеми й вирішенні суперечки і зафіксоване в *резольюції*.

Резольюція (припущення) – це твердження, з приводу якого відбуватиметься обмін аргументами. Резольюції можуть бути естетичними, етичними, політичними. Наприклад, „страту потрібно скасувати”, „конфлікти батьків і дітей споконвічні” – тощо.

Учасники дебатів: дві команди:

I– „за” – виступає за підтримку резольюції.

II– „проти” – виступає проти резольюції.

Журі стежить за порядком ведення суперечки та оцінює аргументацію.

Резольюцію можна формулювати заздалегідь, а можна і безпосередньо за одну – дві години до дебатів.

Команди формуються за бажанням. Хто „за”, хто „проти” – визначає жеребкування. До участі в дебатах можуть бути задіяні батьки.

Орієнтовані *теми* дебатів (резольюції) :

- Кожен юнак має пройти школу армії
- Брехня заради порятунку праведна
- Гроші допомагають бути доброчесними
- Навчання дівчаток і хлопчиків має бути роздільним
- Телесеріали варто заборонити
- Сучасна молодь не цікавиться класичною музикою.

Можливий і такий **варіант** проведення **дебатов**.

По одному із членів команди „за” і „проти” запрошують на „гарячий” стілець, де кожен виступає з короткою промовою „2-3 хв.” На захист чи спростування певного твердження. Після закінчення їх виступів інші учасники ставлять їм запитання, з метою довести неспроможність їхніх аргументів доти, доки „спікери” вичерпають свої аргументи. Після цього журі оцінює роботу команд.

Цікава образна форма ознайомлення школярів з новинами суспільного і шкільного життя – **усний журнал**. Це серія коротких виступів (сторінок журналу) про різні сторони життя, пов'язані тематично, або на різні теми. Виступи супроводжуються ілюстраціями. Сторінка може містити як усні повідомлення, так і театральні мініатюри, вікторини, гуморески. При підготовці усного журналу клас ділиться на мікрогрупи, які й готують відповідні сторінки. Загальний зміст обговорюється на зборі, тут же обирається і рада журналу (редакційна колегія), яка складає план журналу, придумує назву, обдумує вступ тощо. Можливі теми і жанри сторінок журналу:

інформаційна, героїчна, сатирична, спортивна, казкова, гумористична, "Чому?", "Що? Де? Коли?", "Наші друзі" тощо.

У практиці виховання існує ще одна, схожа форма, яка носить назву **"жива газета"**. На відміну від журналу, газета має бути більш динамічною, гостріше реагувати на основні події в житті колективу. Мета "живої газети" допомагати членам колективу правильно оцінювати позитивні та негативні сторони свого життя, розвивати спілкування. Матеріалом для випусків "живої газети" може служити позитивний досвід свого колективу чи інших колективів, який заслуговує на поширення; радісні події в житті колективу і в оточуючому житті; неприємності та конфлікти, пропозиції щодо їх подолання; плани розвитку колективу. Для оформлення матеріалу використовують найрізноманітніші засоби і прийоми: сценки, репортажі, інтерв'ю, "живі картини", дружні жарти, загадки, епіграми, пісні.

Міцно увійшли в практику навчально-виховної роботи школи **конференції**. Вони вчать школярів вдумливо читати, аналізувати теоретичні проблеми, ясно висловлювати і переконливо аргументувати свої думки, чітко визначати своє ставлення до тієї чи іншої моральної проблеми чи літературного твору. Конференції розрізняють теоретичні (тематичні) і читацькі, хоч цей поділ є досить умовним. При проведенні теоретичних конференцій використовується і наукова, і науково-популярна література, і художня. Читацька конференція може бути також тематичною.

Конференції формують читацькі інтереси школярів, естетичні смаки, уміння працювати з літературою. Останніми роками має місце зниження інтересу школярів до читання, тому важливим є уміле, цікаве проведення конференцій, не тільки з доповідями учнів, а й з обговоренням висловлених поглядів, позицій, з дискусією, полемікою, суперечкою, спільними висновками.

Методика колективної творчої діяльності пропонує ще один різновид конференції – прес-конференцію. **Прес-конференція** – це творча справа, організована як рольова гра – бесіда членів певної делегації з представниками засобів масової інформації (мас-медіа). Виховне значення її – обмін знаннями, розвиток спілкування, формування таких якостей, як творча фантазія, кмітливість, організація розумової діяльності, почуття гумору, вироблення свого ставлення до різних сторін громадського життя. На прес-конференцію можна запрошувати: дипломатів, політиків, учених, письменників, мандрівників, героїв літературних творів, історичних діячів тощо. Учасники гри колективно, вирішують, з ким буде проводитись зустріч, вибирають ведучого, виділяють бажаючих бути у складі делегації. Інші учасники стають представниками преси. Делегати розподіляють між собою ролі, обирають керівника делегації, знайомляться із запропонованою літературою. Кожний із журналістів теж вибирає собі роль – стає представником реальної чи вигаданої газети або радіокомпанії. Іноземна преса може мати своїх "перекладачів". Кожен журналіст продумує наперед кілька запитань до запрошених, питання можуть виникнути і по ходу прес-конференції. Успіх прес-конференції залежить і від ведучого, який повинен оголосити про початок, надавати слово, уміло вставити репліку, коректно закінчити прес-конференцію.

Поряд з цим широко використовуються зустрічі учнів з цікавими людьми – учасниками бойових дій, ветеранами, представниками різних професій. Ефекту вони досягають тоді, коли учні самі запрошують цікавих для себе людей, коли мають нагоду з'ясувати важливі для себе запитання, розширити свій світогляд. Якщо підліткам цікаво послухати розповіді старших про незвичайні пригоди, то старшокласники під час таких зустрічей аналізують, коригують шляхи свого життєвого і професійного самовизначення.

Інколи зустрічі з цікавими людьми доцільно проводити під час екскурсій. **Екскурсія** – форма виховної роботи, яка використовується для розширення учнівського кругозору за межами школи. Від навчальної екскурсії подібна екскурсія відрізняється, перш за все, тим, що вона на передбачена навчальною програмою з того чи іншого предмета, а планується класним керівником, вчителем, педагогічним колективом і має пізнавальну, розвивальну та виховну мету. Екскурсія – форма пізнання світу. Екскурсійними об'єктами є пам'ятні місця (пам'ятники, площі, вулиці, міста чи села), природні чи виробничі об'єкти, експозиції музеїв, виставок, галерей тощо. Ефективність екскурсії великою мірою залежить від уміння екскурсовода враховувати особливості учнівської аудиторії.

Вихід за межі школи можна здійснювати у формі **прогулянки**, яка дає можливість учням відпочити і розважитись на свіжому повітрі. Старші учні надають перевагу **туристичним**

походам, які сприяють фізичному розвитку, умінню спілкуватися з природою, долати певні труднощі, перевіряти себе у нестандартних ситуаціях. Велике значення у виховній роботі мають **подорожі** школярів за різними маршрутами, які проводяться за допомогою транспорту (автобуса, поїзда, теплоходу) або передбачають поєднання використання транспортних засобів з пішими переходами.

На жаль, під час навчального року не завжди є можливість подорожувати, тому доцільно використовувати таку форму, як **заочна подорож (гра-подорож)**, її можна проводити як у класі, так і з кількома класами. Темі можуть бути найрізноманітнішими: "Наше місто (село)", "По рідній країні", "Навколо світу", "Подорож у світ природи (мистецтва)", "Подорож на машині часу" і т.п. Тема і маршрут, час проведення заочної подорожі обирається колективно на зустрічі учасників подорожі (чи їх представників). Тут же складаються команди, які, разом з ведучими, організовують штаб подорожі. Кожна команда готується самостійно. Тільки капітани і ведучі збираються час від часу для обговорення ходу підготовчої роботи. У заочній подорожі, як і в справжній, мають бути несподіванки, відкриття, сюрпризи. Команди можуть побудувати свої виступи у формі радіорепортажу, телепрограми, прес-конференції тощо, використати у виступах пісні, вірші, музику, світлові ефекти.

Такий виховний захід можна поєднати з іншою популярною формою роботи – вечором. **Вечір** – це комплексна форма виховної роботи, яка здебільшого присвячується певній темі і складається з двох частин: офіційної або урочистої (збори, доповіді, повідомлення, зустрічі, колективна творча справа) і художньої (концерт, конкурси, вистава або дискотека). Для дітей молодшого шкільного віку влаштовується **ранок**.

Яскравою і емоційною формою позакласної роботи, розрахованою на велику кількість учнів, є учнівське **свято** – новорічне, першого дзвоника, останнього дзвоника, праці тощо. Воно може включати різні заходи: вечори і ранки, спортивні змагання, бесіди і зустрічі, виставки учнівських робіт, колективні ігри, турніри, вікторини, масові розваги. Деякі з цих заходів можуть відбуватись одночасно в різних місцях. Іноді учнівське свято може тривати кілька днів. Особливе поширення дістали **предметні тижні**: математичний, іноземної мови та ін. Протягом тижня у різних класах відбуваються різні заходи пізнавального спрямування: вікторини, турніри кмітливих, конкурси знавців, громадський огляд знань, предметні вечори тощо.

Колективна пізнавальна діяльність може здійснюватись у найрізноманітніших формах. Деякі з них застосовуються не лише в позаурочній роботі, а й безпосередньо на уроках (див.: „Активні методи навчання”).

Аукціон знань має на меті розширення кругозору учнів, розвиток їхніх пізнавальних інтересів, пам'яті, логічного мислення, швидкості реакції, а також згуртування колективу, набуття досвіду колективної діяльності. Для його проведення клас розбивається на мікрогрупи (5-7 чоловік). Обирається штаб аукціону, куди входить по одному представникові від кожної мікрогрупи. Виготовляється 2-3 великих предмети (лоти) із деяких наперед визначених областей знань (техніка, наука, мистецтво, спорт і т.п.), які виставляються на аукціон. Придбати ці предмети можна в обмін на знання про них. Для проведення аукціону вибирається ведучий, його помічники (для підрахування балів). Реквізити: гонг, молоток, дошка і крейда, стіл для демонстрування лотів. Предмет виставляється на "продаж". Встановлюється ціна (в балах). Всі мікрогрупи по черзі одержують одну хвилину для викладення інформації про предмет. Ведучий оцінює всі відповіді в балах, помічник записує кількість одержаних кожною групою балів на дошці. Коли одна з груп набирає встановлене число балів, річ оголошується проданою. Група, яка купила предмет протягом 1 хвилини, готується і демонструє творчий "комісійний збір" (пісню, сценку, живу картину). Лише тоді річ видається групі. Тоді на продаж виставляється інший предмет.

Громадський огляд знань передбачає виявлення загального рівня знань з певного предмета усіх учнів школи, класу, групи класів, яке проводиться громадським журі. Журі складається із групи 5-7 учнів старших класів і 1-2 вчителів-предметників. Якщо громадський огляд знань відбувається в класі, то вчитель, який веде предмет, що виноситься на огляд, не входить до складу журі. Підготовка до громадського огляду знань триває 2-3 тижні. Вчитель складає перелік запитань, задач, практичних робіт учнів, які учні можуть виконувати спеціально створеними групами (4-6 чол.) на чолі з консультантом. Громадський огляд знань має відбуватись у піднесеній урочистій обстановці. Ведучим може бути вчитель, який викладає предмет у класі.

Учні сідають на місця (можна групами), для журі ставиться спеціальний стіл (столи). Після урочистого відкриття огляду головою журі ведучий вчитель знайомить із завданнями огляду (аналогічними тим, які давались у підготовчий період). Частина учнів виконують роботу на дошці, частина – за окремими столами, частина відповідає усно. Може бути дана невелика фронтальна робота (тест, диктант) на 5 хвилин з тим, щоб журі встигло перевірити роботи до кінця огляду. В залежності від віку учнів громадський огляд знань може тривати 45-60 хвилин. Коли програма вичерпана, журі дає оцінку кожному учаснику, враховуючи виконання усіх видів робіт, доповнення і поправки. Можна вивести середній бал – рівень знань класу. Громадський огляд знань впливає на формування в учнів відповідального ставлення до навчання, зацікавленості пізнавальною діяльністю всіх учнів, виховання почуття колективізму, взаємодопомоги.

У процесі позакласної виховної роботи педагог значну увагу приділяє **моральному вихованню** школярів. При цьому вагу має не тільки і не стільки просвітницька діяльність, скільки перетворення моральних знань у переконання, почуття і вчинки, тобто у процесі морального виховання мають реалізуватись пізнавальний, емоційний та поведінковий компоненти. Ефективність морального виховання зростає в разі опори його на народну мораль, традиції, звичаї, обряди, які містять у собі моральні цінності (ідеали, ідеї, погляди, норми поведінки), збагачені тисячолітнім досвідом мудрості народу. Крім етичних бесід, диспутів на тему моралі варто застосовувати такі форми роботи, як уроки культури поведінки, школа етикету, турнір ввічливих, етичний театр, які передбачають включення учнів в різні ситуації спілкування.

Уроки культури поведінки дозволяють застосувати комплекс форм і методів, що сприяють активізації ціннісно-орієнтаційної діяльності школярів: аналіз ситуацій морального змісту, твори-мініатюри, казки етичного змісту, притчі, вірші, байки, елементи бесіди і дискусії.

Пропонується орієнтовна *тематика* таких уроків.

V-VI класи

Про доброту та уважність
Про товариськість
Про чесність і скромність
Ми йдемо в театр (кіно, гості тощо)

VII-VIII класи

Про культуру мовлення
Про впевненість і наполегливість
Культура поведінки в громадських місцях
Доброзичливість і принциповість
Посієш звичку – пожнеш характер

IX-XI класи

Про зовнішність і духовну красу
Культура спілкування
Порядна людина – яка вона?
Коханням дорожити вмійте
Як поліпшити свій характер?

Школа етикету – рольова гра, що передбачає імітацію ситуацій спілкування, розвиває спостережливість, оцінку і самооцінку учнів у ставленні до норм культури поведінки і спілкування молоді в різних ситуаціях, формує навички дотримання норм, згуртовує колектив. Для її проведення учні діляться на мікроколективи, вибирають ведучого. Кожна мікрогрупа підбирає ситуації для демонстрації (це можна робити як заздалегідь, так і експромтом). Цікаво, коли одна група демонструє зав'язку ситуації, а розв'язання пропонує здійснити іншим групам або коли розігруються сценки-контрасти, які демонструють норми і їх порушення. Ведучий відзначає переможців, шукає можливість для заохочення всіх учасників.

Орієнтовні ситуації для імітації: як учні вітаються один з одним, з дорослими, як вступають з ними у суперечку, як хлопці знайомляться з дівчатами, як запрошують до танцю, як розмовляють по телефону. Добре, коли ситуації непередбачені.

Турнір ввічливих – рольова гра, що має на меті розвиток у школярів навичок культури поведінки. Всі учасники діляться на 2 команди. Обирають капітана команди, назву, девіз. Кожен тур змагання має свій профіль культури спілкування. Ситуації для обговорення і демонстрації

бажано підбирати різні (з парою учасників, з групою, з усією командою), їх може пропонувати ведучий, а також ними можуть обмінюватись команди. Журі нараховує бали і визначає переможців.

Етичний театр призначений розвивати моральні почуття учнів, їхнє етичне мислення, сприяти накопиченню етичних уявлень. Він передбачає постановку спектаклів чи уривків п'єс, композиції етичного спрямування, де зображаються складні життєві ситуації, поведінка людей, які зіткнулись із складними моральними проблемами.

З метою морального виховання школярів можна використати і **колективний день народження** – свято відзначення дня народження відразу кількох однокласників. Воно може проводитись кілька разів на рік. Має на меті розвиток спілкування школярів у невимушеній обстановці, встановлення дружньої атмосфери в класі. Для організації свята треба обрати ведучого, поділити клас на мікрогрупи, організувати підготовку приміщення, солодкий стіл, подарунки іменинникам, оригінальні привітання, спільні ігри, розваги, продумати музичний супровід.

У позакласній роботі формуються **громадянські якості** школярів: любов до Вітчизни, свого народу, його традицій, відданість національній ідеї, готовність захищати свою землю, працювати на користь держави. Українознавчі заходи громадянської наповненості можна умовно поділити на суспільно корисні, трудові, пізнавально-розвивальні, художньо-естетичні, розважальні, військово-спортивні¹. Для виховання громадянськості використовуються як традиційні форми (бесіда, диспут, екскурсія, зустріч), так і специфічні: **Всеукраїнський рух** "Моя земля – земля моїх батьків" (за такими напрямками: "Рідна мова – пісня солов'їна", "Мій край – моя історія жива", "Роде наш красний; роде наш прекрасний", "Струни серця", "Кришталеві джерела"), **експедиції**: "Сто чудес світу", "Краса і біль України", "Козацькими стежками", "Пам'ять втрачених сіл" та ін., а також окремі акції, які передбачають конкретні практичні суспільно корисні справи школярів ("Діти за врятування Землі", "Толока" і т.п.). Формами активного прилучення школярів до народної духовності є **Малі академії народних мистецтв** (МАНМ), **Клуби народної творчості**, **народні університети мистецтв**. У тих школах, де вони створюються, діти розвивають свої здібності в різних видах мистецтв під керівництвом досвідчених і відомих народних майстрів, художників, літераторів тощо. Школярі беруть активну участь у святах рідної мови, фестивалях дитячої народної творчості, ярмарках народних промислів і ремесел. Різні форми і методи позакласної роботи використовуються педагогами, щоб розкрити такі орієнтовні *народознавчі проблеми*:

- наш родовід;
- легенди нашого краю;
- українські вечорниці;
- українське весілля;
- мати – берегиня роду;
- символ України та інші.

У порядку денному виховної роботи завжди було актуальним формування **працьовитості**. Традиційні форми трудового виховання: табори праці і відпочинку, учнівські виробничі бригади, гуртки технічної творчості, виробничі екскурсії, бесіди і зустрічі з людьми різних професій доповнюються новими сучасними формами.

Трудова атака – форма організації трудової діяльності школярів, що має на меті швидке виправлення усіх недоліків, помічених навколо, які можна швидко усунути власними силами. Це дрібний ремонт і прибирання приміщення, прикрашення класної кімнати до свята, виготовлення нескладних виробів. "Атака" здійснюється швидко, протягом 1-2 год. Важливо чітко розподілити обов'язки і забезпечити школярів необхідним обладнанням, матеріалами та інструментами.

Трудовий десант – форма організації трудової діяльності школярів за межами школи: допомога певному виробничому колективу, людям похилого віку, дітям-дошкільникам та ін.

Для того, щоб учні могли продемонструвати свої уміння, виявити і розвинути здібності, використовують ще й інші форми роботи.

Турнір умільців – колективна гра – змагання між мікрогрупами в класі або між класами, метою якої є демонстрація трудових умінь школярів. Клас ділиться на 2-3 команди. Ведучий

¹ Ігнатенко П.Р. та ін. Виховання громадянина. – К., 1997. – С. 149-150.

пропонує їм ряд завдань, для виконання яких необхідні вміння шити, вишивати, працювати ножем і ножицями, молотком і пилкою тощо. Журі підводить підсумки кожного туру змагань і всього турніру.

Виставка (ярмарка) учнівських виробів може бути приурочена до певного свята чи бути самостійним заходом, метою якого є демонстрація трудових умінь школярів. Добре, коли вироби демонструють їх автори, коментуючи усно або показуючи практично способи виготовлення тих чи інших виробів. Виготовлення цінників сприяє виробленню у школярів уміння об'єктивно оцінити результати своєї праці. Можна подбати про рекламу.

Серед шкільних свят завжди користувалось популярністю **свято праці** – комплексний масовий виховний захід, найчастіше приурочений до закінчення збору урожаю. Тут може бути і виставка, і випечений школярами каравай, і нагороди найкращим трудівникам, і концерт або вистава, або вікторини і цікаві завдання.

Для школярів, які цікавляться проблемою вибору професії, доцільно використати таку форму роботи, як **захист професії**. Це колективна творча справа, в якій беруть участь мікрогрупи; і кожна з них готується захищати вибрану нею професію: показує її історію, можливості, позитивні сторони, шляхи оволодіння нею, продумує, як відстояти переваги "своєї" професії, використавши літературні твори, художнє оформлення, музичні записи.

Можна запропонувати також рольову гру профорієнтаційного характеру "**Місто веселих майстрів**". Веселі майстри – це знавці своєї справи, ентузіасти, мрійники, умільці. "Місто веселих майстрів" – співдружність багатьох закладів, які працюють і передають своє мистецтво жителям і гостям міста. Координує роботу "міська рада", куди входять представники всіх груп (спеціалісти різного профілю) та дорослі. Майстрами можуть бути будівельники і архітектори, які збудували місто, дизайнери і художники, які зробили його привабливим, вчителі і вихователі, лікарі і медсестри, кулінари і швачки, артисти, журналісти, які ведуть репортаж з "вулиць міста" – вулиці педагогічної, медичної, юридичної, бізнесової та ін. Заклади, які перебувають на відповідних вулицях, звітують про роботу, демонструючи перспективи розвитку "міста", міська рада оцінює її.

Невичерпні можливості має позакласна робота для здійснення **естетичного виховання**. Формування в учнів здатності повноцінного сприймання і правильного розуміння прекрасного в мистецтві і дійсності, високої естетичної культури, художньо-естетичних смаків, понять, почуттів у різноманітних формах художньо-естетичної діяльності. Це позакласні заняття з музики чи образотворчого мистецтва в гуртках, студіях, заняття у колективах художньої самодіяльності, у театральних студіях, кіно і фотогуртках і клубах, дитячих кінотеатрах і театрах ляльок. Народознавчу спрямованість мають такі форми естетичного виховання, як **ярмарки народних промислів і ремесел, фестивалі дитячої народної творчості, свята рідної мови**. Великою популярністю у школярів користуються **турніри і конкурси**: інсценованої казки, знавців поезії, гумору і сатири, виступи команд КВК. Для знавців поезії можна запропонувати такі конкурси.

Конкурс поетичних почуттів. Всі учасники одержують завдання знайти вірші, в яких яскраво відображені почуття любові, суму, радощів, співчуття тощо. Команди чи індивідуальні виконавці по черзі декламують ці вірші, а журі оцінює конкурсантів.

Конкурс поетичних жанрів. Для конкурсу ведучий відбирає вірші різних жанрів (елегію, сонет, баладу, епіграму і т.п.). Бажано, щоб вірші були короткими (можна зачитувати фрагменти деяких віршів). Під час змагання ведучий читає вірші, а всі учасники (індивідуально чи командами) на заготовлених заздалегідь бланках з номерами віршів (або першими рядками) вказують жанр кожної поезії. Журі збирає заповнені бланки і визначає переможців.

Конкурс поетів. Ведучий підбирає кілька віршів (краще відомих поетів), читає їх і пропонує визначити автора. Журі визначає команду, яка перемогла, чи окремих гравців.

Конкурс буриме (складання віршів за римованими заготовками) має на меті розвиток творчих здібностей учасників змагання. Ведучий підбирає кілька рим-заготовок для віршів різного стилю (героїчного, ліричного, сатиричного тощо) і пропонує командам за 10-15 хв. експромтом скласти вірші певного стилю на задані закінчення-рими. Журі визначає переможців.

Не вимагає спеціальної підготовки така форма роботи, як **концерт-блискавка**. Його готують за короткий час (не більше 30 хвилин). Програму концерту можна скласти радою капітанів, розбившись на команди, а можна запропонувати кілька жанрів (вокал, декламація, танець, сценка, жива картинка, оригінальний жанр тощо), записавши їх на зворотному боці

ромашки. Кожна команда відриває одну пелюстку і готує номер відповідно жанру, зазначеному на цій пелюстці.

На дозвіллі можна запропонувати школярам гру „**Кільцівка пісень**”. Всі учасники діляться на команди і по черзі виконують пісні на тему, запропоновану ведучим (або обрану колективно учасниками гри).

Для активного відпочинку школярів та зміцнення їхнього здоров'я важливо залучати їх до різноманітної **спортивно-оздоровчої діяльності**, яка сприяє розв'язанню завдань **фізичного виховання**. Фізкультурні гуртки та секції, ігри та змагання, екскурсії та туристичні походи, **спортивні свята і спартакіади** формують у школярів спритність, мужність, силу, наполегливість та інші якості. Найдоцільніше вибирати такі форми організації спортивної діяльності, які б дозволяли комплексно вирішувати завдання фізичного, розумового, морального, естетичного, громадянського виховання: **шкільні спартакіади, змагання з різних видів спорту**, в тому числі, народних, з козацьких єдиноборств, **козацькі забави, естафети національних ігор**. Такі змагання, як „**Тато, мама і я – спортивна сім'я**”, дають можливість залучити батьків до спортивних занять школярів.

Існування значної кількості форм позаурочної виховної роботи в школі не зупиняє творчого вчителя, і педагогічна практика народжує нові цікаві форми, демонструючи невичерпність творчого потенціалу педагогів.

4. Педагогічне керівництво родинно-шкільним вихованням дітей має здійснюватись у найбільш ефективних формах спільної діяльності сім'ї та школи. Найпоширенішою формою спільної діяльності сім'ї та школи є **батьківські збори**. Загальношкільні та класні батьківські збори скликають і проводять батьки, а дирекція школи та класні керівники беруть участь у їх підготовці та проведенні. Батьківські збори мають бути тематичними, наприклад: "Підготовка дітей до школи в сім'ї", "Морально-етичне виховання дітей в сім'ї", "Як допомогти дитині вчитися", „Наукова організація праці школяра” (1-4 кл.); "Проблеми спілкування батьків і дітей", "Художньо-естетичне виховання дітей", "Як подолати труднощі у (5-9 кл.); "Формування цінностей загальнолюдської моралі", "Інтереси та захоплення дітей", "Права та обов'язки громадянина України" (9-11 кл.).

Загальношкільні **батьківські збори** (конференція) збираються 1-2 рази на рік, класні батьківські збори 4-5 разів на рік. У період між зборами функціонує **батьківський комітет** (загальношкільний або класний). Зміст роботи батьківського комітету визначається завданнями діяльності загальноосвітньої школи та конкретними умовами її функціонування. Батьківський комітет обирається загальношкільними батьківськими зборами (або зборами класу) на початку навчального року терміном на один навчальний рік. Із складу комітету обирається голова та секретар. На засіданнях батьківського комітету розглядаються питання навчально-виховної та фінансово-господарської діяльності школи (класу), а також розробляються заходи по збереженню та зміцненню здоров'я дітей. Члени загальношкільного батьківського комітету беруть участь у засіданнях педагогічних рад школи, спільно вирішують проблеми життєдіяльності школярів.

Ефективною формою педагогічного керівництва родинно-шкільним вихованням є **обладнання тематичних куточків для батьків** відповідно до теми батьківських зборів. У них доцільно вміщувати пам'ятки для батьків, наприклад "Умови успішного виховання дітей в сім'ї", "Батьківський авторитет", "Ти і твої товариші", "Правила поведінки у громадських місцях", "Трудове виховання дітей у сім'ї" та інші. В куточку для батьків можуть бути вміщені тексти педагогічних задач, зошит батьківських порад, етичний словник. До зборів також готуються виставки дитячих виробів, малюнків, "сімейна скринька" (з досвіду виховання у сім'ї), родинні альбоми, тематичні газети "Тато, мама і я - дружна, бережлива сім'я", "Говорять професії батьків", "Як ми відпочиваємо" та ін.

Важливою формою координації зусиль сім'ї та школи є **зв'язок із батьками через щоденники**. Діяльність школи і родини має бути спрямована на ліквідацію відчуження між сім'єю, школою та вихованцем. Слушне зауваження "щоденник – не книга скарг" застерігає педагогів від захоплення записами-скаргами у щоденниках. Позитивний вплив на забезпечення гармонії родинно-шкільних відносин мають схвальні записи про хороші вчинки дітей, їх успіхи тощо.

Доцільними є також інші форми спільної діяльності сім'ї та школи у вихованні дітей: **батьківський лекторій**, **"університет молодих батьків"**, **конференції**, **усні журнали**, **прес-конференції**, **вечори запитань та відповідей** (зустрічі з представниками охорони здоров'я, культури, правових органів), **аукціон ідей сімейної педагогіки**, **народна світлиця** (використання народних ідей, традицій у родинному вихованні). Добре зарекомендували себе **дні відкритих дверей** у школі, обладнання **папок-пересувок** для батьків; **"батьківський ринг"** (вирішення родинних ситуацій, педагогічних задач), **ознайомлення батьків з літературою**, **"альбом-естафета"** (досвід родинного виховання), а також ознайомлення із умовами розвитку та виховання дітей у сім'ї (**відвідування дітей вдома**), **"рада довіри"** (індивідуальні бесіди з батьками та членами родини з проблем виховання дітей).

Спільна діяльність сім'ї та школи має бути максимально зосередженою на організації життєдіяльності дітей саме у позаурочний час, із врахуванням соціально-матеріальних умов сьогодення. У цьому плані важливим є залучення батьків до підготовки та проведення позаурочних заходів, колективних творчих справ, спільних, родинних, календарних, народних, обрядових свят "Сімейний вогник", "Мамина пісня", "Захоплення нашої сім'ї", "Бабусина казка" та інші.

Варіативність форм діяльності сім'ї та школи має бути спрямована на особистісно-зорієнтоване виховання, формування громадянина України, носія національних цінностей, загальнолюдських надбань.

Запитання і завдання для самостійної роботи

1. У чому виявляється суттєва різниця між навчальною і позаурочною роботою?
2. Які основні завдання позакласної та позашкільної роботи?
3. Як можна класифікувати форми виховання?
4. Проаналізуйте свій учнівський досвід. Які форми виховної роботи переважали у школі, де ви навчалися?
5. Під час педагогічної практики з'ясуйте, які форми позаурочної роботи використовуються учителями, класними керівниками, педагогічними колективами.
6. Підготуйте конспект виховного заходу і проведіть його у прикріпленому класі.
7. Підготуйте конспект виступу на батьківських зборах у прикріпленому класі.
8. Розробіть анкету для батьків з метою виявлення їхньої позиції з питань сімейного виховання.

Література для самоосвіти

1. Закон України "Про загальну середню освіту" // Освіта України. – 23 червня 1999 року.
2. Закон України "Про позашкільну освіту" (проект) // Освіта України. – № 40. – 29 вересня 1999 року. – С.8-9.
3. Іванов І.П. Виховувати колективістів // Педагогічний пошук. – К.: Рад. школа, 1988. – С.336-406.
4. Іванов І.П. Энциклопедия коллективных творческих дел. – М., 1989. – 218 с.
5. Ігнатенко П.Р. та ін. Виховання громадянина. – Київ, 1997. – С.148-164.
6. Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання. – К.: Вища школа, 1997. – С.108-109.
7. Концепція національного виховання // Рідна школа. – 1995. – №6. – с.22-23.
8. Концепція "Школа нової генерації – українська національна школа-родина" // Освіта. – 1996. – 14 серпня.
9. Положення про батьківський комітет загальноосвітньої школи // 36. наказів та інструкцій МО України № 22. – 1986, – Листопад. – С.3-7.
10. Сухомлинський В.О. Сто порад учителю // Вибр. тв.: в 5 т. – К., 1976. – Т.2. – С.649-650.
11. Щуркова Н.Е., Финданцевич Н.С. Классный час и его организация. – М.: Просвещение, 1981. – С.13-21.

МОДУЛЬ У. „ПЕДАГОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ”

ТЕМА. ПЕДАГОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ

ПЛАН

1. Історія виникнення поняття „педагогічна технологія”.
2. Сучасні уявлення про сутність і особливості педагогічної технології.
3. Технологія конструювання педагогічного процесу.
4. Технологія здійснення педагогічного процесу.
5. Технологія діагностики педагогічного процесу.

ЛІТЕРАТУРА

ОСНОВНА:

1. Галузяк В.М., Сметанський М.І., Шахов В.І. Педагогіка: Навчальний посібник.– Вінниця, 2003.–С. 194-208.
2. Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології :Навчальний посібник.– К.: Академвидав, 2004.– С. 56-78.
3. Освітні технології: Навч.-метод. посібник /За заг. ред. О.М.Пехоти.– К.: А.С.К., 2002.– С.7-26.

ДОДАТКОВА:

1. Максимов В.Г. Педагогическая диагностика в школе.– М.: Изд.центр „Академия”, 2002.– С. 16-41, 42-48, 103-128, 179-193.
2. Макаренко А.С. Вибр.тв.: У 7-и т.– Т.1.– С.19.
3. Підласий І.П. Практична педагогіка або три технології.– К.: Видавн. Дім „Слово”,2004.– С.64-74, 438-471, 514-541.
4. Подласий И.П. Педагогика.– М.: Просвещение, 1996.– С. 193-198, 398-428, 614-626.
5. Сластенин В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н. Педагогика.– М.: Издат. Центр „Академия”, 2003.– С. 406-409, 422-458.

1. Історія виникнення поняття „педагогічна технологія”

Зародження ідеї технологізації педагогічного процесу пов’язане перш за все із впровадженням досягнень науково-технічного прогресу в різні галузі теоретичної і практичної діяльності.

Поняття „технологія” походить від грецьких слів „техно” – „мистецтво” або „майстерність” і „логос” – „наука” і дослівно перекладається як „ наука про мистецтво” або „ наука про майстерність”, тобто наука про те, як краще досягти бажаного результату.

Думки про технологізацію освіти висловлював ще 400 років тому Я.А.Коменський (1592–1672). Він прагнув знайти такий загальний порядок навчання, за якого воно здійснювалося б за законами природи. Тоді навчання не вимагало б нічого іншого, крім „майстерного розподілу часу і методу”. Він вважав, що за єдиного досконалого методу „усе піде вперед не менш чітко, ніж іде годинник з правильно врівноваженими тягарями, так само приємно і радісно, як приємно і радісно дивитися на такого роду автомат, і нарешті, з такою вірністю, яку тільки можна досягти в подібному майстерному інструменті. Коменський виділяв такі елементи технології, як уміння правильно визначати мету, обирати засоби досягнення цієї мети та формувати правила користування цими засобами.

Відтоді в педагогіці було чимало спроб зробити навчання і виховання схожими на добре налагоджений механізм. Елементи технологічного підходу можна знайти і в працях більшості іноземних та вітчизняних педагогів.

Так, Ж.Ж.Руссо (1712–1778) – видатний філософ і педагог епохи Просвітництва основою розвитку особистості вважав вільне виховання, за якого „дитина живе в радості, самостійно відчувачи, слухаючи, спостерігаючи світ, духовно збагачуючись, задовільняючи жагу пізнання”. Внутрішньою мотивацією цього процесу є прагнення дитини до самовдосконалення, самопізнання, творчого розвитку.

Швейцарський педагог Й.–Г.Песталоцці (1746–1827) актуальним завданням педагогіки вважав створення „механізму освіти”, що дасть змогу кожному підготовленому педагогу, який докладе багато власних зусиль, виховати будь-яку дитину.

Перше масове звернення до педагогічних технологій відбулося в 20-х роках XX століття. Розвиток науки і виробництва, індустріалізація охопила всі галузі суспільного життя, в тому числі й педагогіку. А.С.Макаренко писав у „Педагогічній поемі”: „Наше педагогічне виробництво ніколи не будувалося за технологічною логікою, а завжди за логікою моральної проповіді... Саме тому в нас просто відсутні всі важливі відділи виробництва: технологічний процес, облік операцій, конструкторська робота, використання кондукторів і пристроїв, нормування, контроль, допуски, бракування” (т.1, с. 19).

У 20-х же роках виникла педологія – комплексна наука про дитину, яка мала стати антропологічною базою педагогіки. Саме в наукових працях із педології (М.Басов, В.Бехтерев, О.Ухтомський, С.Шацький) використовуються вперше такі поняття як „педагогічна технологія” та „педагогічна техніка” (сукупність прийомів і засобів, спрямованих на чітку й ефективну організацію навчальних занять). Елементами педагогічної технології вважали також уміння оперувати навчальним і лабораторним обладнанням, використовувати наочні посібники. За задумом педагогів, діти, беручи участь у суспільно корисній праці, змінюючи навколишнє середовище відповідно до здобутих у школі знань, умінь і навичок, перетворюють свій ціннісно-емоційний світ, оволодівають соціально-значущими видами діяльності.

Австро-німецький філософ і педагог, засновник антропософії Рудольф Штайнер (1861–1925) створив педагогіку на основі необхідності „зрозуміти людину як засновану на собі самій вільну особистість”. Завдання педагога Штайнер вбачав у використанні технологій, які розвивають в особистості здатність до орієнтованих на різноманітність світу суджень і умовисновків.

У Радянському Союзі в той період педагогічні технології розглядали як засіб реалізації більшовицької ідеології. Зміст інформації свідомо добирали з орієнтацією на виховання комуністичної свідомості й моралі. Педагогічні технології використовувались як засіб формування комуністичного світогляду й поведінки.

Хоча саме цей термін ще не використовувався.

Термін „технології” у прикладанні до педагогіки, до освіти вперше застосовується в 30-х р.р. XX ст. у США у розумінні, як будувати навчання і виховання (переважно навчання) з використанням аудіовізуальних засобів. Спочатку він звучав як „технологія в освіті”.

Лише в 60-х роках XX століття внаслідок дискусії виокремились два напрями тлумачення поняття „педагогічна технологія”:

- технічні засоби у навчанні (аудіо, відео, ЕОМ, програмоване навчання). Він продовжує і нині розвиватися у зв’язку із створенням комп’ютерних лабораторій і дисплейних класів (technology in education);

- технологія організації навчального процесу (technology of education): різні способи організації навчального процесу (з безмашинним програмуванням, інтерактивне навчання тощо).

Певною мірою історію становлення педагогічної технології відтворює така схема:

- задум упровадити інженерний підхід („інженерна педагогіка”) → технічні засоби навчання → алгоритмізація навчання → програмоване навчання → технологічний підхід → педагогічна технологія (дидактичний аспект) → поведінкова технологія (аспект виховання).

Необхідно зазначити, що не всі педагоги вітають процес технологізації у педагогіці. Наприклад, представники „педагогіки творчості” не визнають можливості створення педагогічної технології, яка могла б стати ключем до душі кожної дитини. Вони переконані, що до кожної особистості необхідно добирати індивідуальні засоби.

Так само не приймають ідеї технологізації представники теорії „вільного виховання”, закликають берегти в людині оригінальність і яскравість особистості, а педагогу – розвивати творчі начала, створювати відповідний клімат навчання і виховання.

2. Сучасні уявлення про сутність і особливості педагогічної технології

Як уже було сказано, масове запровадження педагогічних технологій відноситься до початку 60-х років XX ст. В зарубіжній науці воно пов’язане з іменами Б.Блума, Д.Брунера, Г.Грейса, Дж. Керола, В.Коскареллі, Д.Хамбліна та ін.

В українській теорії та практиці освіти технологічний підхід заснований А.М.Алексюком, В.І.Бондарем, Я.І.Бурлакою, В.І.Лозовою, І.П.Підласим, О.М.Пехотою, А.В.Фурманом, в Росії -

Ю.К.Бабанським, В.П.Беспалько, П.Я.Гальперінім, М.В.Кларінім, Л.Н.Ландою, А.Г. Ривінім, Н.Ф.Тализіною, Н.Є. Щурковою та ін.

Сучасне тлумачення поняття педагогічна технологія дуже неоднорідне, що свідчить про становлення, розвиток науки „педагогічна технологія”.

Різними авторами даються різні визначення поняття „ педагогічна технологія”.

Беспалько В.П.: Педагогічна технологія – це змістовна техніка реалізації навчального процесу.

Кларін М.В.: Педагогічна технологія – системна сукупність і порядок функціонування всіх особистісних, інструментальних і методологічних засобів, які використовуються для досягнення педагогічної мети.

ЮНЕСКО : Педагогічна технологія – це системний метод створення, застосування і визначення всього процесу викладання і засвоєння знань з урахуванням технічних і людських ресурсів і їх взаємодії, що своїм завданням вважає оптимізацію форм освіти.

Узагальнюючи ці та й інші означення, ми бачимо, що педагогічна технологія – це сторого наукове проектування і точне відтворення педагогічних дій, які гарантують успіх. Педагогічна технологія завжди спрямована на підвищення ефективності навчального процесу, що гарантує досягнення запланованих результатів.

Існує загальноприйняте уявлення про технологію як конструювання педагогічного процесу за певною схемою, яка відображає ознаки, притаманні й традиційній організації педагогічного процесу.

Головні ознаки педагогічних технологій.

Основна особливість педагогічної технології полягає в тому, що пропонується педагогічний процес, по-перше, може бути відтворений будь-яким учителем (**відтворюваність**) і, по-друге, гарантує досягнення поставленої мети (**результативність**). Для педагогічного технологічного процесу важливим є *наскрізний оперативний зворотний зв'язок*. Інші суттєві *ознаки* педагогічної технології (В.В.Пікан):

– технологія розробляється під конкретний педагогічний задум, в її основі лежить певна методологічна, філософська позиція автора (наприклад, технологія передачі знань і технологія розвитку особистості) - **концептуальність**;

– технологічний ланцюжок конкретних педагогічних дій відбувається у строгій відповідності з цільовими установками, що мають форму конкретного очікуваного результату, який можна коригувати - **коригованість**;

– технологія передбачає взаємопов'язану діяльність учителя й учнів на договірній основі з урахуванням індивідуалізації й диференціації, оптимальної реалізації людських і технічних можливостей, *діалогічного спілкування* - **оптимальність**;

– органічною частиною педагогічної технології є діагностичні процедури, які містять критерії, показники та інструментарій вимірювання результатів діяльності – **діагностичність**;

– **візуалізація** – ТЗН, комп'ютери, наочність, дидактичний матеріал.

Поняття „ педагогічна технологія” дуже містке.

В освітній практиці педагогічна технологія може функціонувати на таких рівнях:

1. **Загальнопедагогічний.** Тоді педагогічна технологія представляє цілісний освітній (виховний) процес. Вона тотожна педагогічній системі, оскільки містить сукупність цілей, змісту, засобів і методів навчання (виховання), алгоритми діяльності суб'єктів і об'єктів навчально-виховного процесу (наприклад, технологія розвивального навчання, технологія пояснювально-ілюстративного навчання, технологія колективної творчої діяльності тощо).

2. **Предметно-методичний.** Тут йдеться про застосування педагогічної технології як окремої методики, тобто як сукупності методів і засобів реалізації певного змісту навчання і виховання в межах одного предмета, академічної групи, в діяльності педагога.

3. **Локальний (модульний).** У цьому випадку педагогічна технологія реалізується як технологія окремих частин навчально-виховного процесу, розв'язання окремих дидактичних і виховних завдань (технологія окремих видів діяльності, формування поняття, виховання окремих особистісних якостей тощо.).

Розмежують також такі поняття, як „освітня технологія”, „педагогічна технологія”, „технологія навчання (виховання, управління)”.

Освітня технологія відображає загальну стратегію розвитку освіти, єдиного освітнього простору, служить для розв’язання стратегічних освітніх завдань. Такими технологіями є Закон України „Про освіту”, гуманістична концепція освіти, система безперервної освіти та ін.

Педагогічна технологія відображає тактику реалізації освітніх технологій у навчально-виховному процесі за наявності певних умов. Кожна конкретно педагогічна технологія – це модель навчального, виховного чи управлінського процесів.

Технологія навчання (виховання, управління) охоплює зміст, форми і методи навчання (виховання, управління). Вона наближена до методики навчання (виховання, управління), виступає проміжною ланкою між теорією навчання (виховання, управління) і відповідною методикою.

Середовищем реалізації педагогічної технології є технологічний процес.

Технологічний процес – система технологічних одиниць, зорієтованих на конкретний педагогічний результат.

Технологічними процесами є : система форм і засобів вивчення певної теми навчального курсу, організація практичних занять з відпрацювання умінь і навичок грамотного письма або розв’язання задач, методика організації колективу тощо.

У педагогічній технології виокремлюють також технологічні схеми і технологічні карти.

Технологічна схема – умовне зображення технології процесу, поділ його на окремі функціональні елементи і позначення логічних зв’язків між ними.

Технологічна карта – опис процесу у вигляді покрокової, поетапної послідовності із зазначенням засобів, що використовуються.

Класифікації педагогічних технологій.

1. За рівнем застосування:
 - загальнопедагогічні, предметні, локальні,
2. За провідним чинником психічного розвитку:
 - біогенні, соціогенні, психогенні.
3. За філософською основою:
 - матеріалістичні та ідеалістичні;
 - діалектичні та метафізичні;
 - наукові і релігійні;
 - гуманістичні й антигуманістичні;
 - антропософські і теософські;
 - вільного виховання і примушування тощо.
4. За науковою концепцією засвоєння досвіду:
 - асоціативно-рефлекторні (на основі теорії формування понять);
 - біхевіористські (на основі теорії навчання);
 - розвивальні (на теорії розвитку здібностей);
 - сугестивні (на навіюванні);
 - нейролінгвістичні (на НЛП);
 - гештальттехнології (на психотерапевтичному впливі).
5. За ставленням до дитини:
 - авторитарні (надмірна регламентація);
 - дидактоцентриські (на навчанні);
 - особистісно орієнтовані (співробітництва, вільного виховання).
6. За орієнтацією на особистісні структури:
 - інформаційні (формування знань, умінь, навичок);
 - операційні (формування способів розумових дій);
 - емоційно-художні й емоційно-моральні (формування сфери естетичних і моральних відносин);
 - технології саморозвитку (формування самоуправляючих механізмів особистості);
 - евристичні (розвиток творчих здібностей);

- прикладні (формування дієво-практичної сфери).
- 7. За типом організації та управління пізнавальною діяльністю :
 - структурно-логічні (поетапного формування дидактичних завдань, вибору способів їх розв’язання, діагностики та оцінювання отриманих результатів);
 - інтеграційні (дидактичні системи, які забезпечують інтеграцію, різнопредметних знань і умінь, різних видів діяльності на рівні інтегрованих курсів, навчальних тем, навчальних проблем та інших форм організації навчання);
 - ігрові (театралізовані, ділові, рольові ігри, імітаційні вправи, ігрове проектування та ін.);
 - комп’ютерні;
 - діалогові;
 - тренінгові.
- 8. За новизною:
 - традиційні;
 - інноваційні.

Отже, сучасна педагогічна наука повинна гарантувати досягнення певного рівня навчання й виховання. Важливо також, щоб в основу кожної з технологій було покладено принципи гуманістичного світогляду, забезпечена моральна безпека, валеологічна обґрунтованість і духовна екологічність технологій.

Слід також мати на увазі, що деякі педагоги виділяють два напрями у характері педагогічної діяльності:

- *технологічний* – репродуктивний характер;
- *гуманістичний* – продуктивний,
 - пошуковий.

А з іншого боку, формуються і технології творчого розвитку особистості.

Підласий І.П. розглядає 3 основних технології:

- *продуктивна* педагогічна технологія (традиційна);
- технологія *співробітництва* (партнерства);
- *поблажлива* педагогічна технологія (особистісно орієнтоване навчання і виховання).

I - зорієнтована на предмет, навчальний матеріал, безжалісна до учнів (перевантаження), але гарантує високий результат навченості, як у радянських школах.

II – оптимальне поєднання предметно- орієнтованого і особистісно орієнтованого навчання. Педагог піклується і про засвоєння предмета, і про розвиток особистості. Ця технологія найважча для реалізації. Це діяльність вчителів –новаторів, передових вчителів, кращих учителів.

III – зорієнтована на учня, на розвиток його особистості, створення умов для самореалізації; кількість і якість знань, умінь нікого особливо не цікавлять, головне – задоволення запитів особистості.

3. Технологія конструювання педагогічного процесу

Педагогічний процес має 3 основні етапи: підготовчий, етап здійснення і аналітичний. Кожен з них можна розглядати з погляду технологічного.

На **підготовчому** етапі педагог здійснює конструювання педагогічного процесу чи його конкретного фрагменту (уроку, позаурочного заходу).

Конструювання включає в себе *аналіз* вихідних даних, *діагностику* умов і обставин, в яких буде протікати педагогічний процес, постановку загальної *мети* і конкретних *завдань*, *прогнозування* можливих досягнень, *проектування* і *планування* розвитку процесу.

Аналіз вихідних даних передбачає з’ясування віку школярів, рівня їх вихованості, згуртованості, науковості, ставлення до навчання і праці. Такий аналіз можливий лише на основі педагогічної *діагностики* – дослідницької процедури, спрямованої на „ з’ясування” умов і

обставин, в яких буде протікати педагогічний процес. Її основна мета – отримати яскраве і точне уявлення про ті причини, які будуть допомагати чи заважати досягненню намічених результатів.

Результати діагностики та їх аналіз дають можливість точніше поставити цілі і задачі педагогічного процесу.

Найважливіший момент конструювання педагогічного процесу – *обґрунтування і постановка цілей і завдань*. Суть його полягає в тому, щоб трансформувати загальну педагогічну мету, яка стоїть перед системою освіти, в конкретні завдання, які необхідно розв'язати на даному відрізку педагогічного процесу в наявних конкретних умовах.

Тут варто згадати, якими бувають педагогічні цілі (задачі): стратегічними (віддаленими), тактичними (близькими), оперативними (ситуативними). Тому усвідомлення педагогічної мети – обов'язкова умова її успішного досягнення. Початкуючим учителям, а нерідко і вчителям досвідченим, інколи здається зайвим осмислювати мету і ставити її перед учнями. Осмислення цілей і завдань діяльності прямо пов'язане з аналізом і діагностикою, бо тільки на основі аналізу результатів діагнозу можна уточнити мету, конкретизувати завдання педагогічної діяльності і приступити до *прогнозування ходу і результатів педагогічного процесу*.

Суть *прогнозування* полягає в тому, щоб попередньо, ще до початку процесу оцінити його можливу результативність в даних конкретних умовах. Маючи достовірні дані педагогічної діагностики і методики прогнозування, які дозволяють наперед розрахувати і зважити параметри педагогічного процесу, можна довести прогнозування до високого наукового рівня. Цією проблемою займається І.П.Підласий. Його докторська дисертація (1978 р.) присвячена з'ясуванню теоретичних проблем дидактичного прогнозування. Він використовував спеціально розроблену програму для комп'ютера. Правда, широкого застосування його знахідки не знайшли. (Краще покластися на інтуїцію, ніж займатися громіздкими обчисленнями). З тих пір його методика спростилася і стала більш прискореною, але ще не працює на маси. Висновок – вчитель-практик мало уваги звертає на прогнозування. (Три технології, с. 519-531).

Правильне прогнозування дає можливість педагогу активно вмішуватися в проектування і хід педагогічного процесу, не чекаючи, поки він виявиться малоефективним чи приведе до небажаних результатів.

Далі іде *проектування* педагогічного процесу. На етапі проектування важливо виділити три основних моменти : проектування *змісту* діяльності, проектування *засобів* (матеріальних і матеріалізованих), проектування *діяльності*. Причому останній елемент передбачає проектування діяльності не тільки *вчителя*, а й *учнів*, і, насамперед, *учнів*.

Завершується конструювання педагогічного процесу побудовою моделі (плану) і складанням певного конспекту уроку чи виховного заходу.

План – це підсумковий документ, в якому точно визначено, що, кому, коли і як робити.

Критерії оцінювання конструктивного етапу:

- поділ процесу на етапи, дії, операції;
- алгоритмічність (послідовність);
- управління.

Технологія складання плану виховної роботи як програми життєдіяльності класу:

- 1) збирання інформації про класний колектив і окремих учнів;
- 2) складання характеристики класу;
- 3) ознайомлення з планом роботи школи; відбір тих загальношкільних заходів та суспільно корисних справ, в яких клас повинен взяти участь;
- 4) формування конкретних завдань виховної роботи на навчальний рік, продумування системи колективних справ і заходів, співвідношення їх з віковими та індивідуальними особливостями школярів;
- 5) обговорення плану з колегами, батьками, учнями, дитячими організаціями;
- 6) обговорення і затвердження на класних зборах, розподіл доручень.

План роботи класного керівника ширше і різноманітніше, ніж план життєдіяльності колективу класу, бо містить і індивідуальну роботу з учнями, з їхніми батьками, вчителями.

Технологія підготовки виховного заходу

Варто пам'ятати, що за силою виховного впливу процес підготовки може бути більш значущим, ніж сам захід.

У підготовці головне уважність, детальність, неспішність. Інколи на це потрібно кілька днів, а інколи і кілька тижнів. Найбільший ефект буває тоді, коли організаторами і виконавцями суспільно корисної справи є самі учні.

Тут найкраще використати досвід організації колективних творчих справ за методикою І.П.Іванова. Технологічний ланцюжок буде таким:

1. Попередня робота вихователів:
 - формування конкретних виховних завдань;
 - підбір варіантів можливих справ для пропозиції вихованцям;
 - демонстрація перспектив можливої справи;
 - якщо колектив не на I етапі розвитку, залучення активу або всіх членів колективу на пошук цікавих і корисних справ.
2. Колективне планування колективної творчої справи(КТС):
 - складання проекту плану активом (класним керівником на I етапі);
 - обговорення його в малих групах, формування пропозицій, змін, уточнень;
 - відбір найбільш цікавих пропозицій для корекції плану;
 - розподіл обов'язків, вибори ради справи, відповідальних за окремі частини справи.
3. Колективна підготовка справи:
 - організація мікрогруп для проведення окремих частин справи;
 - вивчення літератури, преси, зустрічі з потрібними людьми тощо;
 - формування сценарію.

Коли виховний захід готується класним керівником, то він складає план–конспект, в якому відзначає:

- тему заходу;
- форму проведення;
- мету і завдання;
- час і місце проведення;
- обладнання і оформлення;
- кому доручається яка ділянка роботи з підготовки;
- методичне забезпечення;
- сценарій проведення;
- врахування результатів.

Технологія підготовки уроку

1. *Попередній етап*: складання тематичного плану передбачає:

- вивчення навчальної програми;
- вивчення методичної літератури;
- вивчення підручника і навчальних посібників.

Технологія тут така:

1. Складання розгорнутого перспективного плану курсу:
 - складання календарного плану вивчення матеріалу на тривалий період (півроку, рік) ;
 - встановлення міжпредметних зв'язків по всьому курсу;
 - розподілення матеріалу для повторення, який сприяє систематизації знань учнів;
 - співвідношення навчального матеріалу з урочною роботою.
2. Психолого-педагогічний і методичний аналіз теми курсу до його вивчення з учнями і співвіднесення матеріалу даної теми з курсом в цілому:
 - виділення вузлових понять і закономірностей в новому матеріалі і передбачення можливих затруднень учнів при його засвоєнні;
 - визначення найбільш раціональних видів діяльності учнів з оволодіння новим матеріалом і виділення характерних труднощів для учнів;

- вибір методів проведення занять і найбільш ефективних прийомів організації роботи на різних його етапах.

3. Складання розгорнутого перспективного плану вивчення матеріалу кожної теми:

- планування системи запитань з теми;
- підбір системи задач і вправ з нового матеріалу і пов'язаних з ним розділів;
- планування самостійних робіт і домашніх завдань з теми;
- вибір необхідного фронтального і демонстраційного експерименту з теми.

II. Безпосередня підготовка учителя до уроку передбачає :

- конкретизацію тематичного плану стосовно кожного уроку, продумування і складання плану кожного уроку;
- вивчення матеріалу конкретного уроку в базовому підручнику;
- співвіднесення характеру і логіки викладення в ньому навчального матеріалу з рівнем підготовленості учнів до його сприймання і зі своїми дидактичними можливостями.

У цілому технологічний ланцюжок безпосередньої підготовки до уроку включає такі *конструктивні дії* (за Г.А.Засобіною):

- вибір раціональної структури уроку і визначення його композиційної будови;
- чітке планування матеріалу уроку:
 - = відбір необхідного матеріалу на одне заняття; виділення в ньому головного, суттєвого;
 - = розміщення теоретичного матеріалу від більш легкого і простого до більш складного і важкого;
 - = визначення місця і характеру демонстрацій чи експерименту на занятті;
 - = розміщення задач і вправ у порядку зростання їх труднощі для учнів;
- планування роботи учнів на уроці:
 - = вибір найбільш раціональних видів навчальної роботи класу і окремих учнів на етапі засвоєння нового матеріалу;
 - = визначення характеру діяльності різних груп учнів і часу опитування;
 - = встановлення можливих затруднень учнів у тих чи інших видах діяльності (усна відповідь, розв'язання задач, лабораторна робота, домашнє завдання, спостереження за ходом експерименту тощо);
 - = збільшення ступеня самостійності учнів у навчальній роботі від одного уроку до іншого;
- планування вчителем своєї роботи на занятті:
 - = раціональний розподіл часу на окремі етапи уроку;
 - = виявлення логічних підходів від одного етапу уроку до іншого;
 - = визначення характеру керівництва роботою учнів по оволодінню новим матеріалом на кожному етапі уроку;
 - = відбір можливих варіантів змін в ході уроку (скажімо, домашнє завдання виявилось складним для більшості учнів чи на окремі види роботи довелось витратити більше часу, ніж планувалось).

Сам *етап планування* уроку включає 3 взаємопов'язані стадії:

- визначення цілей уроку;
- розробка дидактичного апарату (методів і засобів);
- встановлення структури уроку з розробкою навчальних ситуацій.

При визначенні цілей необхідно передбачити єдність освітніх, виховних і розвивальних цілей уроку в цілому, а також визначити цілі конкретних навчальних ситуацій.

На II стадії відповідно до загальних і конкретних цілей відбирається зміст, вибираються форми і методи роботи, продумується використання необхідних засобів, намічаються вправи творчого характеру.

На III стадії уточнюється структура уроку і розробляються навчальні ситуації. Тут же вчитель повинен спеціально продумати, як він буде впливати не тільки на інтелектуальну, але й на мотиваційну та емоційно-вольову сфери особистості школяра.

Результатом підготовчої роботи до уроку є *поурочний план*. У ньому має бути:

- дата проведення, номер за тематичним планом, клас;
- тема, цілі і завдання уроку;
- структура уроку з визначенням послідовності його етапів і орієнтовним розподілом часу на ці етапи;
- зміст навчального матеріалу;
- методи і прийоми роботи вчителя й учнів у кожній навчальній ситуації;
- навчальне обладнання, навчальні і наочні посібники, місце їх використання на уроці;
- зразки розв'язання задач і вправ.

4. Технологія здійснення педагогічного процесу

Етап здійснення педагогічного процесу складається із таких взаємозв'язаних *елементів*:

- постановка і роз'яснення цілей і завдань діяльності;
- взаємодія педагогів і учнів;
- передача інформації;
- організація навчально-пізнавальної діяльності та інших видів розвивальної діяльності;
- використання методів, засобів і форм педагогічного процесу;
- створення сприятливих умов для діяльності;
- стимулювання активності вихованців;
- регулювання і коригування ходу педагогічного процесу;
- поточного контролю;
- забезпечення зворотного зв'язку.

Слід пам'ятати, що педагогічний процес – система значною мірою саморегульована. Оперативний зворотний зв'язок сприяє своєчасному введенню коригуючих поправок, які надають педагогічній взаємодії необхідної гнучкості.

Центральне місце в здійсненні педагогічного процесу займає організація діяльності школярів, яка, по суті, є реалізацією задуму і проекту функціонування педагогічного процесу.

Основними *факторами*, які забезпечують ефективність спільної діяльності вчителя й учнів є:

- особистісна орієнтованість діяльності;
- співробітництво вчителя і учнів у діяльності;
- активізація діяльності школярів.

М.С.Коган та Н.Є.Щуркова пропонують такий перелік *розвивальних видів діяльності* дітей:

- пізнавальна діяльність;
- трудова діяльність;
- художня діяльність;
- спортивна діяльність;
- громадська діяльність;
- ціннісно-орієнтаційна діяльність, спрямована на осмислення загальнолюдських цінностей, на усвідомлення своєї належності до світу;
- комунікативна діяльність.

У різні періоди вікового розвитку зміст діяльності і співвідношення її видів змінюються. Психологи виділяють провідні види діяльності.

Основні *закономірності*, які обумовлюють організацію дитячої діяльності:

- кожен з видів діяльності має розвивальні і виховні можливості;

- кожен вид діяльності має свою специфіку, тому в педагогічному процесі необхідно використовувати всі види;
- діяльність дітей повинна бути не тільки суспільно корисною, але й мати для них особистий сенс;
- розвивальні і виховні можливості діяльності значно зростають, коли вона організовується як колективна і творча, спрямована на задоволення потреб суспільства і в той же час враховує потреби й інтереси школярів (І.П.Іванов).

Педагогами виділяються *вимоги* до технології організації будь-якої діяльності:

- при організації діяльності предметний результат її поглинається виховним (зміною особистості, її поведінки і дій);
- при здійсненні діяльності має формуватися ставлення учнів до оточуючого світу;
- обов'язковою вимогою є створення умов для переживання вихованцями позитивних емоцій, почуття задоволення собою, своїми можливостями;
- діяльність повинна формувати соціально цінні мотиви поведінки;
- організація кожного виду діяльності має здійснюватися за специфічними організаційними правилами, які стосуються об'єму, місця, часу (дозування) і т.п.

Технологія організації навчально-пізнавальної діяльності на уроці (або технологія організації засвоєння учнями певної теми) зумовлена *структурою* процесу засвоєння: сприймання, розуміння, осмислення, закріплення, застосування.

Технологія такого засвоєння вибудовується в логічний ланцюжок, який починається всередині одного уроку і завершується всередині другого (варіант комбінованого уроку): (В.О.Сластьонін)

- *вивчення нового матеріалу* (20-25 хв.):
 - = оголошення мети і завдань вивчення, створення мотиваційної основи;
 - = здійснення операцій, спрямованих на вироблення в учнів умінь і формування навичок;
 - = здійснення операцій, спрямованих на формування світогляду і моральних переконань.
- *закріплення* (5 хв.):
 - = первинне повторення змісту матеріалу;
 - = організація осмислення нової інформації за допомогою постановки завдань, які б пов'язували новий матеріал з раніше засвоєними знаннями;
 - = перевірка розуміння учнями нового матеріалу і встановлення рівня його засвоєння;
- *домашня робота*: вторинне повторення і осмислення навчального матеріалу уроку (20 хв.);
 - *повторення змісту* теми попереднього уроку учнями шляхом взаємоопитування (парами), яке сприяє актуалізації знань і умінь, формуванню навичок усного висловлювання (5 хв.);
 - *фронтальне повторення* (10-15 хв.):
 - = виділення головного, узагальнення навчального матеріалу;
 - = підсумки.

Ця технологія містить, крім основних елементів комбінованого уроку, також елемент колективного способу навчання (КСО), коли на початку уроку учні працюють у парах(змінних), по черзі виконуючи ролі вчителя і учня (В.К.Дяченко). Реалізована вона в досвіді вчителя-новатора С.Д.Шевченка (Див. С.Д.Шевченко. Шкільний урок: как научить каждого.– М., 1991).

Іншими словами, це один з варіантів *продуктивної* технології з елементами технології *співробітництва*.

Технологія організації розвивальних видів діяльності школярів

На думку сучасних педагогів, основою технології організації розвивальних видів діяльності залишається педагогічна вимога, але не пряма, а опосередкована, яка опирається на активність вихованців, стимулює їхній творчий саморозвиток, формує потребу в ньому, озброює засобами самовпливу. Основні *завдання* педагога:

- будувати предметний зміст діяльності;

- організовувати спільну діяльність.

Тут найкраще використовувати *технологію колективної творчої діяльності*. Перші три (підготовчі) етапи її були описані в попередньому питанні. Четвертий етап – *проведення КТС* – може мати такий *технологічний ланцюжок*:

- початок;
- основна частина;
- закінчення.

Початок (як організаційний момент уроку) має на меті створити певний психологічний настрій. Тут може бути використано музику, пісню, вступне слово педагога чи ведучого.

Основна частина – здійснення запланованої діяльності – пізнавальної, трудової, ціннісно-орієнтаційної тощо.

Закінчення – заключне слово, підведення підсумків (загальне, без аналізу), заключна пісня тощо.

П'ята і шоста стадії КТС (колективний аналіз справи і аналітична робота самого педагога) – це вже власне III етап педагогічного процесу – аналітичний і про це мова піде далі.

5. Технологія діагностики педагогічного процесу

Завершальним етапом педагогічного процесу є етап аналізу досягнутих результатів. Детальний аналіз і самоаналіз – шлях до вершин педагогічної майстерності. Він можливий лише як результат всебічної діагностики навчально-виховного процесу.

Діагностика, за визначенням І.П.Підласого, – це виявлення всіх обставин протікання навчально-виховного процесу, точне визначення його результатів. Вона проводиться на всіх його етапах. Без діагностики неможливе ефективне управління педагогічним процесом, досягнення оптимальних для наявних умов результатів.

Поняття „діагностика” ширше, ніж поняття „контроль” чи „перевірка”. Процес діагностування містить у собі контроль, перевірку, оцінювання, накопичення статистичних даних, їх аналіз, виявлення динаміки, тенденцій, прогнозування подальшого розвитку подій.

Саме поняття „педагогічна діагностика” виникло зовсім недавно. В 1968 р. запропоновано німецьким педагогом К. Інгенкампом за аналогією з медичною діагностикою. За цей час отримало широкий розвиток в США, Європі, а також в Радянському Союзі (А.С.Белкін, В.П.Беспалько), в Росії (Б.П.Бітінас, Л.І.Катаєва, В.Г.Максімов) та в Україні (І.П.Підласий).

Діагностика – система технологій, засобів, процедур, методик і методів висвітлення обставин, умов і факторів функціонування педагогічних об'єктів, перебігу педагогічних процесів, встановлення їх ефективності та наслідків у зв'язку із заходами, що передбачаються або здійснюються ((Підласий І.П. Діагностика та експертиза педагогічних проєктів: Навч. посібник.– К.: Україна, 1998.– С.10)

Діагностування – прояснення, розпізнавання або отримання інформації про стан та розвиток контрольного об'єкта, його відхилення і норми (Підласий І.П. Діагностика та експертиза педагогічних проєктів.– К.: Україна, 1998.– С. 10).

Основні функції педагогічної діагностики:

- зворотнього зв'язку в педагогічному процесі;
- оцінювальна;
- управлінська.

Види:

- початкова;
- поточна (коригуюча);
- узагальнююча.

Змістове наповнення (що вивчається):

- рівень розвитку особистості:
 - = соціальних якостей;
 - = фізичного стану;
- професійна спрямованість школяра;
- стан навчального процесу в класі;
- виховні можливості класного колективу;

- виховний потенціал сім'ї школяра.

Загальні вимоги до проведення діагностичних процедур

- цілісність (всебічність);
- об'єктивність (правильність);
- комплексне використання методів;
- діалектичність (змінність, розвиток).

У діагностиці широке застосування мають *тести*. Хоча це далеко не єдиний метод.

Технологія діагностики навчального процесу

а) *Діагностика успішності учнів:*

- традиційна перевірка, оцінка і облік;
- тестування досягнень –
 - = розумових здібностей учнів, рівня розумового розвитку;
 - = спеціальних здібностей у різних видах діяльності;
- діагностування навчуваності школяра :
 - = визначення темпів засвоєння знань;
 - = визначення темпів просування у навчанні;
 - = визначення темпів приросту результатів;
 - = визначення потенційних можливостей;
 - = визначення фонду дієвих знань (тезаурусу).

Б) *Діагностика якості професійної діяльності учителя:*

- уміння вчителем поставити діагноз якості знань, умінь, навичок учнів, визначити рівень їх навчуваності, їхніх здібностей;
- уміння організовувати навчальний процес так, щоб навчальний матеріал став предметом активної пізнавальної діяльності учнів;
- уміння вибір методів і засобів навчання здійснювати із врахуванням здатності дітей до засвоєння навчального матеріалу та його застосування;
- уміння використовувати зміст матеріалу, організацію навчання для управління психічним розвитком дітей, для виховання у них самостійності, відповідальності, вимогливості до себе, інших позитивних якостей;
- уміння навчати дітей учитися, шукати інформацію та використовувати її;
- уміння правильно будувати стосунки з учнями, шукати стиль спілкування;
- привчання учнів до самоаналізу та самооцінки;
- володіння провідними ідеями науки, технологіями, понятійним апаратом.

Отримані результати всебічного діагностування заносяться в комп'ютер і спеціальні програми допомагають легко орієнтуватися в отриманих інтегративних характеристиках. Вручну робити це достатньо складно і займає багато часу.

Технологія аналізу уроку

Загальні *вимоги*:

- об'єктивність;
- оптимальність;
- точність;
- конкретність;
- коректність.

Технологія загальнопедагогічного аналізу уроку

Загальнопедагогічний аналіз уроку – це синтезована оцінка стану реалізації кожного із основних аспектів уроку (організаційного, дидактичного, психологічного, виховного та санітарно-гігієнічного).

Алгоритм такого аналізу :

- 1) Ознайомлення із схемою аналізу уроку.
- 2) Відвідання уроку (перегляд відеозапису) із складанням детальної його фотографії:
 - дата, школа, клас, прізвище, ім'я, по батькові учителя;
 - тема і мета уроку;

- тип уроку, вид уроку;
- зміст діяльності вчителя і учнів;
- зауваження, роздуми, висновки, зроблені в процесі відвідання (перегляду).

3) Аналіз уроку за схемою.

4) Загальні висновки.

Орієнтовна схема аналізу уроку

I. Дотримання вчителем організаційних вимог до уроку:

1. Наявність продуманого плану уроку, логіка його побудови та ступінь реалізації.
2. Організаційна чіткість проведення уроку.
3. Раціональне використання часу на уроці.
4. Різноманітність форм організації навчальної роботи на уроці (індивідуальної, групової, фронтальної) та вдале їх поєднання.
5. Забезпеченість уроку наочністю, ТЗН, дидактичними матеріалами та ефективність їх використання.
6. Дотримання правил охорони праці та техніки безпеки.
7. Ступінь готовності учнів до уроку (наявність необхідних засобів, виконання домашнього завдання).
8. Виконання гігієнічних вимог до уроку (чистоти, температури, освітленості).
9. Створення сприятливого емоційного клімату на уроці.
10. Рівень культури мовлення вчителя, чіткість дикції, оптимальність темпу мовлення.

II. Дотримання вчителем дидактичних вимог до уроку:

1. Наявність чітко визначеної дидактичної мети уроку і повнота її реалізації.
2. Реалізація принципу науковості освіти у змісті уроку.
3. Відповідність змісту навчання віковим особливостям учнів.
4. Реалізація диференційованого підходу до учнів на уроці.
5. Активність учнів на уроці.
6. Свідомість і міцність засвоєння учнями знань.
7. Раціональність використання методів навчання.
8. Раціональність використання вчителем видів, форм і методів контролю навчальних досягнень учнів.
9. Використання учителем міжпредметних та внутрішньопредметних зв'язків.
10. Оптимальність домашнього завдання (його об'єм, дотримання вимог до його виконання).

III. Дотримання вчителем виховних вимог до уроку:

1. Наявність і повнота реалізації виховної мети уроку.
2. Характер взаємин учителя і учнів під час уроку.
3. Уміння учителя поєднувати повагу до учня з розумною вимогливістю до нього.
4. Рівень свідомої дисципліни учнів під час уроку.
5. Створення учителем ситуацій успіху на уроці.
6. Реалізація принципу культуровідповідності та інтеркультурності на уроці.
7. Піклування вчителя про формування колективістських взаємин між учнями під час уроку.
8. Рівень естетичного впливу уроку на учнів.
9. Використання вчителем виховного потенціалу оцінювання навчальної діяльності школярів на уроці.
10. Виховний вплив на учнів особистості вчителя.

IV. Виконання розвивальних завдань уроку:

1. Наявність і повнота реалізації розвивальної мети уроку.
2. Наявність і розв'язання учнями пізнавальних суперечностей, проблемних ситуацій під час уроку.
3. Ступінь самостійності учнів при виконанні різних завдань під час уроку.
4. Врахування індивідуальних особливостей та навчальних можливостей учнів на уроці.

5. Забезпечення вчителем умов для розвитку мислення, пам'яті, уваги, спостережливості, уяви, мовлення школярів на уроці.
6. Забезпечення вчителем умов для розвитку творчої активності школярів, кмітливості та винахідливості.
7. Створення вчителем умов для розвитку наполегливості та цілеспрямованості школярів в навчанні.
8. Створення вчителем емоційно-моральних ситуацій (задоволення, захоплення, подиву, співчуття, співпереживання, радості тощо).
9. Забезпечення вчителем умов для розвитку рухової активності учнів.
10. Піклування вчителя про розвиток позитивних мотивів учіння під час уроку.

Технологія діагностики виховного процесу

1) **Діагностування рівня вихованості школяра** – встановлення рівня сформованості його особистісних якостей.

Методик є багато. Варто діагностування провести на початку і в кінці року, щоб побачити результати.

Можна сформувати діагностичну карту особистості (рис. 35, Підласий), а потім і всього класу (рис.37, там само).

Головна мета – привернути увагу школярів до самовиховання.

Якщо для діагностування використовувати комп'ютер, то це буде швидше і цікавіше для дітей.

2) **Діагностування виховних можливостей класного колективу** включає:

- вивчення його згуртованості;
- виявлення рівня ціннісно-орієнтаційної єдності;
- виявлення рівня моральної спрямованості;
- вивчення міжособистісних взаємин.

(Максимов В.Т. Педагогічна діагностика в школі – С. 182-192.)

Технологія аналізу виховного заходу

1. Вивчення (складання схеми аналізу).
2. Відвідання (спостереження) виховного заходу.
3. Детальна фотографія діяльності вчителя і учнів під час виховного заходу.
4. Аналіз виховного заходу за схемою.
5. Загальні висновки.

Орієнтовна схема аналізу виховного заходу

1. Тема виховного заходу, актуальність її для школярів даного класу.
2. Мета виховного заходу (виховна, пізнавальна, розвиваюча).
3. Форма проведення виховного заходу (класна година, бесіда, диспут, колективна творча справа, екскурсія, вечір тощо), педагогічна доцільність вибору форми для реалізації поставленої мети.
4. Готовність до проведення виховного заходу: попереднє ознайомлення учнів з темою і метою виховного заходу, участь школярів у підготовчій роботі, підбір літератури, наочності, обладнання, технічних засобів, оформлення приміщення.
5. Вступна частина заходу: мотивація спільної діяльності вчителя і учнів у ході виховного заходу, способи активізації учнів на початку роботи.
6. Характеристика змісту використаного матеріалу: актуальність матеріалу, спрямованість його на забезпечення мети, відповідність віковим особливостям, рівню розвитку учнів, запитам і інтересам даного колективу, повнота і послідовність викладу, емоційність, доступність матеріалу; роз'яснення нових термінів і понять; правильність і обґрунтованість висновків, рекомендації учням щодо самовиховання.
7. Характеристика методів і прийомів роботи: які конкретно методи і прийоми застосовані. Їх педагогічна доцільність і спрямованість на реалізацію мети; різноманітність засобів виховання.

8. Педагогічна майстерність: уміння володіти собою, ставлення до учнів, стиль педагогічного спілкування, організаторські уміння, педагогічний такт, культура мовлення.
9. Заключна частина заходу: проведення колективного аналізу, активність учнів у висуненні пропозицій, загальні висновки, програма дальших дій.
10. Загальні висновки: досягнення мети, вплив заходу на розвиток свідомості, почуттів і волі, прищеплення моральних якостей формування культури, світогляду; що не вдалося зробити, пропозиції щодо дальшого поліпшення виховної роботи з учнями.

Загальна оцінка технологічного підходу до педагогічного процесу

Технологічний підхід має незаперечні переваги : діагностичне визначення мети і завдань, алгоритмізація процесу (особливо процесу навчання), забезпечення результату, наявність технологічних елементів, які може відтворювати будь-який учитель.

Однак, він має і недоліки:

- тяжіння до репродуктивності;
- недостатня увага до розвитку мотивації дій і вчинків;
- недостатнє врахування особистості вчителя і учнів.

На подолання цих недоліків і спрямований пошук нових технологій, які називають особистісно орієнтованими.

Схема аналізу уроку в системі особистісно-орієнтованої освіти (за О.В.Бондаревською)

1. Підготовка вчителя до уроку (бесіда з учителем).
 - 1.1. Яку роль учитель відводить даному уроку в особистісному розвитку школярів?
 - 1.2. Завдання уроку, їх зв'язок із завданнями освітньої галузі, предмету, теми.
 - 1.3. Коли проводилась початкова діагностика особистісного розвитку, навченості, вихованості учнів? Як використовувати результати діагностики при формуванні завдань уроку, визначенні його змісту?
 - 1.4. Яка індивідуальна робота проектувалась учителем на даному році?
 - 1.5. Як учитель оцінює результати роботи окремих учнів на уроці: в чому просунулись здібні, середні і слабкі учні?
2. Організація уроку.
 - 2.1. Які завдання були поставлені вчителем перед учнями? Чи вдалося залучити самих учнів до постановки завдань уроку та його організації? Як учні зрозуміли завдання уроку і як учитель з'ясував рівень розуміння дітьми завдань, які їм треба вирішити?
 - 2.2. Чи була створена мотивація майбутньої діяльності учнів? Як було викликано їхній інтерес, чи виникло в учнів бажання опанувати нові знання, уміння, навички, просунутись у розвитку?
 - 2.3. Як учні брали участь в організації уроку : чи мало місце взаємне навчання, взаємний контроль і оцінка, які ролі виконували учні на уроці, хто взяв на себе відповідальність за організацію, порядок, дисципліну на уроці?
 - 2.4. Яка організаційна структура уроку? Чи можна виділити етапи уроку на шляху руху учнів до мети? Як змінювалась діяльність учнів на кожному етапі? Які пізнавальні та особисті завдання розв'язували на кожному етапі?
 - 2.5. Організація рефлексії учнів з приводу почутого та зробленого на уроці.
3. Зміст уроку.
 - 3.1. Які цінності були покладені в основу змісту навчання на даному уроці і чи стали вони предметом обговорення з учнями?
 - 3.2. Які глобальні і більш часткові проблеми розвитку людства і людини

були включені в зміст уроку?

- 3.3. Зміст теоретичних знань на уроці. В рамках якої наукової теорії вони викладались? Чи була в учнів можливість порівняти та оцінити різні підходи до пояснення чи проектування розвитку явищ та процесів, які вивчаються? Чи була створена ситуація вибору (теорії, системи, визначення, способу розв'язання задачі, проблем для обговорення і т.д.) і як учні виявили себе в цьому виборі?
- 3.4. Зміст пізнавальної і практичної діяльності учнів на уроці. Який спосіб пізнавальної та практичної діяльності опанували учні на даному уроці? Чи брали участь учні в творчому пошуку, в чому він полягав, які елементи та результати творчої діяльності (вироби, створені учнями, „відкриття”, поставлені проблеми тощо).
- 3.5. Які способи особистісного розвитку, „побудови” власної особистості опанували учні:
 - уміння ставити перед собою завдання і добиватись їх вирішення;
 - уміння спілкуватися, комунікабельність;
 - уміння створювати і надавати взаємодопомогу;
 - саморегуляція, самоконтроль, самодисципліна;
 - самопізнання, рефлексія та ін.
- 3.6. У чому полягав розвивальний характер змісту навчання на даному уроці?
- 3.7. Чи мала місце диференціація та інтеграція змісту?
4. Технологія навчання.
 - 4.1. Як була організована самостійна творча робота учнів на уроці?
 - 4.2. Якими методами, прийомами вчитель активізував учнів?
 - 4.3. Чи мало навчання діалогічний характер? Чи виникали в учнів запитання до вчителя, один до одного, до підручника тощо?
 - 4.4. Якими засобами і способами вчитель здійснював підтримку учнів на уроці? Чи мала місце індивідуальна підтримка?
 - 4.5. Як здійснювався розвиток гуманітарного мислення учнів?
 - 4.6. Як попереджувались затруднення учнів і встановлювався зворотній зв'язок?
 - 4.7. Які з сучасних технологій навчання використані вчителем?
 - 4.8. Який ефект технології, використаної вчителем?
5. Екологія уроку.
 - 5.1. Стан здоров'я учнів класу і його врахування на уроці.
 - 5.2. Який настрій був у дітей на уроці, чи не виникали стани пригніченості, агресії, незадоволеності, пасивності, небажання працювати? Що було причиною подібних станів? Чи не перевтомилися діти?
 - 5.3. Чи достатньо були навантажені всі учні і чи не було перевантаження навчальним матеріалом? Чи пережили діти радісне почуття успіху?
 - 5.4. Умови (зовнішні, матеріальні) навчання в даному приміщенні.
 - 5.5. Доброзичливість, сердечність, душевність, взаємопорозуміння і взаємне піклування вчителя й учнів – у чому вони виявлялись? З яким настроєм пішли з уроку вчитель і учні?
6. Педагогічна культура і професіоналізм учителя на уроці.
 - 6.1. Чи виявлялась у поведінці і спілкуванні вчителя з дітьми любов, доброта і повага до них незалежно від їхніх успіхів у навчанні?
 - 6.2. Чи розуміє вчитель дитячу психологію, причини поведінки дітей, чи завжди його дії, вчинки та оцінки були педагогічно доцільними і справедливими?
 - 6.3. Чи добре вчитель володіє спеціальними знаннями з предмету, чи вміє захопити учнів наукою, викликати інтерес до навчання, вибудувати систему власних відповідей на ті чи інші запитання?
 - 6.4. Чи були на уроці творчі педагогічні знахідки, чи виявив учитель

натхнення, фантазію, імпровізацію, артистизм, індивідуальний педагогічний почерк?

- 6.5. Чи вмів вчитель гнучко ставити проблемні запитання по ходу вивчення теми, чи володів мистецтвом проблемного викладу матеріалу і ведення евристичної бесіди?
- 6.6. Чи виявляв учитель роздратованість, невдоволення дітьми, чи підвищував на них голос, чи порушував норми культурної поведінки і педагогічної етики?
- 6.7. Як учитель ставиться до неправильних відповідей учнів, чи залучає до їх виправлення інших дітей, чи допускає зневагу чи неухважність до питань і відповідей дітей?
7. Загальна оцінка уроку як елемента системи особистісно-орієнтовано освіти:

- урок був добре підготовлений (недостатньо підготовлений) для розв'язання завдань особистісного розвитку учнів, забезпечив (не забезпечив) їх просування в розвитку і засвоєнні знань;
- урок повністю відповідав (не відповідав) принципам природовідповідності, культуровідповідності, індивідуально-особистісного підходу;
- учнів відчували (не відчували) себе господарями уроку, його співавторами і виявили такі суб'єктні властивості: активність, відповідальність, самоконтроль, самодисципліну, вміння робити вибір, брати участь у діалозі, відстоювати свою позицію, давати оцінку фактам, подіям, науковим пошукам, відкриттям, повагу до чужої думки, прагнення до взаєморозуміння, згоди та ін.
- учитель використовував (не використовував) гуманістичні педагогічні технології, реалізував стратегію співробітництва, педагогічної допомоги і підтримки учнів, уміло поєднував фронтальну роботу з класом з індивідуальною роботою з окремими учнями, заохочував індивідуальні творчі досягнення дітей;
- загальна атмосфера і освітнє середовище сприяли (не сприяли) саморозвитку, самоосвіті, самовираженню та самовизначенню учнів у ході опанування знаннями, розвитку їх мислення, почуттів і особистого досвіду, стимулювали особисті сенси учіння.

Змістовий модуль УІ
Управління педагогічними системами
Зміст лекції
„УПРАВЛІННЯ ПЕДАГОГІЧНИМИ СИСТЕМАМИ”
ПЛАН

1. Сутність і загальні принципи управління педагогічними системами.
2. Загальноосвітній навчальний заклад як педагогічна система і об’єкт управління.
3. Взаємодія соціальних інститутів в управлінні педагогічною системою.
4. Підвищення кваліфікації й атестація педагогічних працівників. Інноваційні процеси в освіті.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Волкова Н.П. Педагогіка :Посібник для студентів вищих навчальних закладів.– К.: Видавничий центр „Академія”, 2002.
2. Волобуєва Т.Б. Управлінський супровід моніторингу якості освіти.– Харків: Основа, 2004.
3. Закон України „ Про загальну середню освіту”.– К., 1996.
4. Закон України „ Про загальну середню освіту”.– К., 2002.
5. Касьянова О.М. Моніторинг в управлінні навчальним закладом.– Харків: Основа, 2004.
6. Онишків З.М. Основи школознавства.– Тернопіль,2003.
7. Пікельна В.С. Управління школою.– Харків: Основа, 2004.
8. Сластенин В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н. Педагогика.– М.: Академия, 2003.
9. Фіцула М.М. Педагогіка: Навчальний посібник для студентів педагогічних закладів освіти.– К.: Видавничий центр „Академія”, 2001.
10. Управление образовательными системами: Учебное пособие / Под ред. В.С.Кукушина.– М.: ИКЦ „Март”, Ростов-на-Дону: Издат. Центр „Март”, 2003.

1. Сутність і загальні принципи управління педагогічними системами.

Управління – це діяльність, яка забезпечує цілісне функціонування, збереження і розвиток будь-якої системи.

Система – це сукупність визначених елементів, між якими існує закономірний зв’язок чи взаємодія.

Системи можуть бути :

- природні і штучні;
- відкриті і закриті;
- статичні і динамічні;
- прості і складні;
- біологічні, технічні, соціальні.

Різновидом соціальних систем є педагогічні системи.

Педагогічна система – це соціально зумовлена цілісність активно взаємодіючих учасників педагогічного процесу, духовних і матеріальних факторів, спрямованих на формування особистості, здатної до саморозвитку і розвитку оточуючої дійсності.

Педагогічною макросистемою є *система освіти*, мезосистемою – *навчальний заклад*, мікросистемою – *урок, позакласна діяльність учнів тощо*.

Окрім питання „управління” використовують близьке за значенням поняття „керівництво”. Інколи їх ототожнюють, інколи поняття „управління” відносять до діяльності органів освіти, а поняття „керівництво” – до освітніх закладів, іноді взагалі навпаки.

В останні роки з’явилося поняття „педагогічний менеджмент”, яке розглядається як цілеспрямована соціальна взаємодія учасників цілісного педагогічного процесу на основі пізнання його об’єктивних закономірностей з метою досягнення оптимальних результатів.

Педагогічний менеджмент має управлінський аспект, який забезпечує

- прогнозування;
- програмування;
- планування;

- організацію;
- регулювання;
- контроль;
- стимулювання;
- корекцію та аналіз педагогічного процесу.

Педагогічною макросистемою є **система освіти України**.

Система освіти України складається із закладів освіти (загальноосвітні навчальні заклади, ВНЗ), наукових (академічні інститути, наприклад Інститут педагогіки АПН України), науково-методичних і методичних установ (методичні кабінети, інститути післядипломної освіти), науково-виробничих підприємств, державних і місцевих органів управління освітою та самоврядування в галузі освіти.

Структура освіти в Україні:

- **дошкільна** освіта й виховання (сім'я й дошкільні заклади);
- **загальна середня** освіта:
 - початкова загальна освіта (початкова школа (1-4 кл.) – I ступінь);
 - базова загальна середня освіта (основна школа (5-9 кл.) – II ступінь);
 - повна загальна середня освіта (старша школа (10-11 кл.) – III ступінь; 12-річна загальна середня школа має III ст. – 10-11-12 кл. з профільними класами).

Крім того, існують такі типи загальноосвітніх навчальних закладів, як спеціалізовані школи, гімназії, ліцеї, колегіуми, навчально-виховні комплекси, об'єднання.

- **позашкільна** освіта (палаці, будинки, центри дитячої і юнацької творчості, клуби, ДЮСШ, школи мистецтв, бібліотеки, оздоровчі заклади);
- **професійно-технічна** освіта (ПТК, вищі ПТУ, навчально-виробничі центри);
- **вища** освіта (університети, академії, консерваторії, інститути, коледжі, технікуми, училища):

I рівень акредитації – технікуми, училища;

II рівень акредитації – коледжі;

III-IV рівень акредитації – інститути, консерваторії, академії, університети.

– **післядипломна** освіта: спеціалізація, стажування, клінічна ординатура, підвищення кваліфікації та перепідготовка кадрів (академії, інститути (центри) підвищення кваліфікації, перепідготовки, вдосконалення, навчально-курсів комбінати, підрозділи вищих закладів освіти: філіали, факультети, відділення тощо; професійно-технічні заклади освіти; відповідні підрозділи в організаціях та підприємствах);

– **самоосвіта** (народні університети, лекторії, бібліотеки, центри, клуби, теле-, радіо-, відеонавчальні матеріали тощо).

Органами державного управління освітою в Україні є:

- Міністерство освіти і науки України;
- Міністерство освіти і науки КрАР;
- міністерства і відомства, які мають навчально-виховні заклади;
- ВАК;
- управління освіти і науки обласної державної адміністрації;
- управління освіти і науки міських(районних) адміністрацій.

Їхні повноваження визначені Законом України „Про освіту”.

Органи громадського самоврядування в освіті:

- з'їзд працівників освіти України (1 раз на 5 років);
- міська, районна, обласна конференція педагогічних працівників;
 - а в навчальних закладах
- Загальні збори (конференція);
- Рада загальноосвітнього навчального закладу;
- Піклувальна рада.

Загальні принципи управління освітніми системами:

- демократизації і гуманізації управління;

- системності і цілісності в управлінні;
- раціональне поєднання централізації і децентралізації;
- науковості;
- цілеспрямованості;
- оптимізації;
- об'єктивності;
- єдності колегіальності з персональною відповідальністю;
- оперативності, конкретності і діловитості;
- ініціативності й активності.

Вони однаково важливі для всіх освітніх систем.

Ефективність управління педагогічними системами визначається шляхом моніторингу, тобто постійного спостереження за їх функціонуванням.

Моніторинг у педагогіці – це форма організації збору, зберігання, обробки і розповсюдження інформації про діяльність педагогічної системи, що забезпечує безперервне стеження за її станом і прогнозування розвитку педагогічних систем.

Для того, щоб таке спостереження було об'єктивним, валідним, надійним, воно повинно опиратися на певні стандарти. Такі *стандарти і методи кількісного оцінювання якості освітніх послуг розробляє спеціальна наука – педагогічна кваліметрія*.

Базовими показниками якості освіти є: (Вольбуєва Т.Б. Управлінський супровід моніторингу якості освіти.– Харків: видавнича група „Основа”, 2004.– С.89-93)

1. Критерії визначення якості мети освіти:
 - обґрунтування завдань;
 - формування цілісного освітнього простору.
2. Критерії визначення якості педагогічного процесу:
 - розвиток загальної середньої освіти;
 - впровадження інновацій;
 - ефективність валеологічної та екологічної освітньо-виховної діяльності;
 - інформатизація навчально-виховного процесу.
3. Критерії визначення якості управління освітою:
 - налагодження управлінських механізмів;
 - модернізація управління;
 - кваліфікація управлінських кадрів.
4. Критерії визначення якості результату педагогічного процесу:
 - навченість учнів;
 - вихованість;
 - розвиненість учнів;
 - фізичний і психічний стан (тривожність).

Управління якістю освіти –це колективна діяльність, яка не може виконуватись окремими людьми, а потребує спільних зусиль. Від компетентності управлінців залежить результативність моніторингу, позитивні стосунки всіх учасників та творчі надбання.

Кваліметричні моделі різних видів моніторингу (діяльності вчителя у навчальному процесі, управлінської діяльності керівника ЗНЗ, аналітичної діяльності вчителя, інноваційної діяльності, реалізації особистісно орієнтованого підходу у навчання, самоосвіти вчителя ЗНЗ, оцінки діяльності ЗНЗ, здійснення науково-методичної роботи у ЗНЗ, культури мовлення вчителя та ін.) можна знайти у книзі Касьянова О.М. Моніторинг в управлінні навчальним закладом.– Х: Основа, 2004

2.Загальноосвітній навчальний заклад як педагогічна система і об'єкт управління

Загальноосвітній заклад може розпочинати свою діяльність тільки за наявності ліцензії.

Ліцензування – це підтвердження права навчального закладу здійснювати діяльність з надання освітніх послуг на рівні державних стандартів. Ліцензія видається регіональною експертною радою при обласній державній адміністрації на термін, що відповідає тривалості навчання, але не менше, ніж на 3 роки. Заклад тоді заноситься до державного реєстру закладів освіти України і стає

об'єктом державного управління. Контроль за дотриманням умов ліцензування здійснює орган, що видав ліцензію на провадження освітньої діяльності.

Ліцензований заклад кожних 10 років підлягає державній атестації. **Атестація** – це підтвердження державою здатності закладу до проведення навчально-виховного процесу на рівні державних стандартів освіти. Проведення атестації закладів освіти покладається на Міністерство освіти і науки України, міністерства і відомства, що мають у своєму підпорядкуванні заклади освіти, державну інспекцію закладів освіти, управління освіти і науки обласних державних адміністрацій. Для організації проведення атестаційної експертизи створюються регіональні експертні ради або центри. Вони розглядають атестаційні матеріали, подані навчальними закладами, готують висновок щодо їхньої атестації, подають його до органу державного управління освітою. Заклад освіти визнається атестованим, якщо результати його діяльності відповідають встановленим державним вимогам. Атестованому закладові освіти видається *свідоцтво про державну атестацію*. Неатестований заклад позбавляється ліцензії на проведення освітньої діяльності.

Важлива управлінська функція органів освіти – інспектування діяльності закладів освіти. **Інспектування** – це система державного контролю за станом виконання закладами й установами освіти будь-якої форми власності постанов і законів Верховної Ради, указів і розпоряджень Президента України, рішень уряду у галузі освіти, директивних і нормативних документів інших керівних органів з одночасною допомогою тим, кого контролюють, вжиттям заходів щодо запобігання й усунення недоліків.

Шкільна інспекція складається з інспекторів Міністерства освіти і науки України, інспекторів управління освіти і науки, обласної, районної, міської державної адміністрації.

У зміст роботи шкільної інспекції входить контроль за :

- забезпеченням закладів освіти кадрами;
- виконанням загальноосвітніми закладами постанов, наказів, директивних та нормативних документів;
- станом викладання та якістю знань, умінь і навичок учнів, їх вихованістю;
- виконанням завдання щодо охоплення обов'язковим навчанням всіх дітей шкільного віку, які проживають у мікрорайоні школи;
- за роботою адміністрації закладу освіти щодо підвищення кваліфікації педагогічних працівників;
- вивченням і впровадженням передового педагогічного досвіду, досягнень психолого-педагогічної науки;
- вивченням морально-психологічного клімату в колективі.

Інспектування шкіл може бути:

- *фронтальним*, яке передбачає перевірку усіх сторін діяльності школи (тривалістю не більше 2-х тижнів);
- *вибірковим* – окремих ділянок роботи школи;
- *тематичним* – всебічне глибоке вивчення одного питання роботи школи чи групи шкіл („Диференційоване навчання” тощо).

Кінцеві підсумки інспектування підводяться на педагогічній раді. Інспектор навчального закладу вказує на досягнення, недоліки, розкриває їхні причини і шляхи подолання.

Загальноосвітній навчальний заклад (ЗНЗ) як складна динамічна система виступає *об'єктом внутрішньошкільного управління*. Її підсистемами є цілісний педагогічний процес, класно-урочна система, система виховної роботи, система естетичного виховання, система зв'язків із сім'ями учнів тощо. Управління окремими підсистемами складають суть і зміст внутрішньошкільного управління.

За визначенням Сластьоніна В.О. **внутрішньошкільне управління** – це цілеспрямована свідома взаємодія учасників цілісного педагогічного процесу на основі пізнання його об'єктивних закономірностей, спрямована на досягнення оптимального результату.

Поняття „взаємодія учасників” викликане процесами гуманізації і демократизації в освіті і наближає управління ЗНЗ до педагогічного менеджменту, який будується на принципах взаємоповаги та довіри.

Функції внутрішнього управління:

- цілепокладання;
- планування;
- організація;
- контроль;
- регулювання;
- коригування;
- аналіз.

Про це вже йшла мова. Наявність такої послідовності взаємопов'язаних дій усіх учасників педагогічного процесу дозволяє розглядати ЗНЗ як педагогічну систему.

Можна виділити такі **компоненти** цієї системи:

1. Рівні управління:

I – директор; керівники ради школи, учнівського комітету, піклувальної ради, інших громадських об'єднань;

II – заступники директора, шкільний психолог, соціальний педагог, педагог-організатор дитячих справ, а також органи й об'єднання, що беруть участь у самоуправлінні;

III – учителі, вихователі, класні керівники, керівники гуртків, клубів, секцій;

IV – учні.

2. Учніський колектив:

I рівень – загальношкільний колектив;

II рівень – учнівські колективи класів, а також учнівські громадські організації, секції, гуртки, бригади тощо.

3. Зміст спільної діяльності учасників педагогічного процесу.

4. Форми і методи навчання й виховання.

Функціональні обов'язки директора ЗНЗ та його заступників

Директор СЗНЗ призначається і звільняється начальником управління освіти і науки районної (міської) адміністрації.

У „Положенні про середній загальноосвітній навчальний заклад” визначено такі *функціональні обов'язки директора загальноосвітнього навчального закладу* (Інформаційний збірник Міністерства освіти України .– 2001.– № 6.– С.15) :

- здійснює керівництво педагогічним колективом, забезпечує раціональний добір і розстановку кадрів, створює необхідні умови для підвищення фахового і кваліфікаційного рівня працівників;
- організовує навчально-виховний процес;
- забезпечує контроль за виконанням навчальних планів і програм, якістю знань, умінь і навичок учнів;
- відповідає за реалізацію Державного стандарту загальної середньої освіти, за якість і ефективність роботи педагогічного колективу;
- створює необхідні умови для участі учнів у позакласній та позашкільній роботі, проведення виховної роботи;
- забезпечує дотримання вимог охорони дитинства, санітарно-гігієнічних та протипожежних норм, техніки безпеки;
- розпоряджається в установленому порядку шкільним майном і коштами;
- підтримує ініціативи щодо вдосконалення системи навчання та виховання, заохочення до творчих пошуків, дослідно-експериментальної роботи педагогів;
- дає дозвіл на участь діячів науки, культури, членів творчих спілок, працівників підприємств, установ, організацій у навчально-виховному процесі, керівництві учнівськими об'єднаннями за інтересами;
- забезпечує права учнів та захист їх від будь-яких форм фізичного або психологічного насильства;
- вживає заходів для запобігання вживанням учнями алкоголю, наркотиків;
- розглядає пропозиції педагогічної ради про виключення учнів із загальноосвітнього навчального закладу і за наявності підстав вирішує разом з батьками та службами у справах неповнолітніх питання про їх подальше навчання;

- контролює організацію харчування і медичного обслуговування учнів;
- видає в межах своєї компетенції накази та розпорядження і контролює їх виконання;
- щороку звітує про свою роботу на загальних зборах (конференціях) колективу.

Заступник директора з навчально-виховної роботи.

Заступника директора призначає і звільняє директор навчального закладу. До функціональних обов'язків заступника директора входять:

- правильна організація навчально-виховного процесу (складання розкладу навчальних занять, гурткова робота, чергування по школі);
- контроль за виконанням навчальних планів і програм;
- контроль за станом викладання окремих навчальних предметів;
- контроль за якістю знань, умінь і навичок учнів, за їх поведінкою;
- складання звітів про стан навчально-виховної роботи в закладі.

Якщо у навчальному закладі два і більше заступники, то обов'язки між ними розподіляє директор. Наприклад, один із заступників може відповідати за організацію навчально-виховного процесу в початкових класах, роботу груп продовженого дня, викладання якогось предмета, методичну роботу з учителями початкових класів, збереження і використання навчальних посібників.

Заступник директора школи з виховної роботи.

Його призначають з числа досвідчених педагогічних працівників, які мають нахил до організації та проведення виховної роботи.

Заступник директора з виховної роботи:

- організовує вивчення інтересів, запитів учнів, їх зайнятості в гуртках, секціях, виявляє учнів схильних до правопорушень;
- вивчає можливості залучення батьків до співпраці зі школою, взаємодіє з інспекціями в справах неповнолітніх, прокуратурою, медичними та наркологічними службами;
- вивчає стан матеріально-технічної бази закладу для здійснення виховної роботи із школярами;
- забезпечує підбір і розстановку класних керівників, планування гурткової, клубної роботи, загальношкільних заходів, узгоджує і координує позаурочну діяльність учнів школи з позашкільними виховними закладами;
- організовує методичну роботу з питань виховання;
- організовує діяльність класних керівників, вихователів, керівників гуртків, клубів, педагогів-організаторів з метою формування в учнів загальнолюдських цінностей та моралі, відродження національних звичаїв, обрядів, традицій, забезпечення літнього відпочинку дітей у канікулярний час;
- контролює позаурочну виховну роботу з учнями, аналізує її результативність, при потребі надає допомогу педагогічним працівникам у її проведенні.

Помічник директора по господарській частині.

- відповідає за матеріально-технічне забезпечення навчального процесу; своєчасну підготовку навчального закладу до навчального року; збереження шкільного обладнання;
- розподіляє обов'язки між технічним персоналом школи.

Цілепокладання і планування як функції управління ЗНЗ

Процес управління будь-якою системою має на увазі постановку цілей (цілепокладання) і планування (прийняття рішень).

Мета визначає загальний напрям, зміст, форми і методи роботи. Особливість цілепокладання в управлінні педагогічними системами полягає в тому, що необхідно співвіднести загальну мету управлінської діяльності з віковими та індивідуальними особливостями учнів та вчителів, їх інтересами, прагненнями, почуттями і вчинками, розділити на конкретні завдання.

Цілі мають бути зрозумілі й усвідомлені не тільки директором, але й учителями і учнями.

Тоді планування роботи навчального закладу виступає як прийняття рішення на основі співвідношення попереднього аналізу і поставленої мети.

У практиці роботи навчального закладу розробляються 3 види **планів**:

- перспективний;
- річний;
- поточний.

Перспективний план розробляється, як правило, на п'ять років. Його структура може бути, наприклад, такою:

1. Завдання СЗНЗ.
2. Перспективи розвитку контингенту учнів.
3. Перспективи оновлення педагогічного процесу, впровадження педагогічних інновацій.
4. Забезпечення кадрами.
5. Підвищення кваліфікації педагогічних працівників.
6. Розвиток матеріально-технічної бази і матеріального забезпечення навчально-виховного процесу.
7. Соціальний захист педагогів та учнів, поліпшення умов праці і відпочинку.

Річний план охоплює весь навчальний рік і літні канікули. Він складається за участю всього педагогічного колективу.

До складання плану на наступний рік приступають в кінці поточного навчального року. Спершу складається проект плану, який обговорюється і затверджується на засіданні педагогічної ради в кінці серпня. Орієнтована структура річного плану роботи ЗНЗ може бути такою:

1. Аналіз навчально-виховної роботи за минулий навчальний рік і основні завдання на новий.
2. Заходи щодо підготовки до нового навчального року, щодо охоплення дітей шкільного віку обов'язковим навчанням, а також інші організаційні заходи, такі як організація індивідуального навчання хворих дітей вдома, переведення учнів у наступний клас, допуск до екзаменів, випуск зі школи, надання їм матеріальної допомоги та ін.
3. Виховні заходи, спрямовані на всебічний розвиток школярів.
4. Заходи щодо підвищення якості освітнього процесу.
5. Тематика засідань педагогічної ради, семінарів для класних керівників, рад закладу, загальношкільних батьківських зборів.
6. Питання роботи адміністрації з педагогічними кадрами: стажування, курси підвищення кваліфікації, методичні заходи, творчі звіти, відкриті уроки, атестація учителів.
7. Організація внутрішкільного контролю.
8. Заходи щодо зміцнення матеріально-технічної бази закладу.
9. Робота школи щодо підвищення педагогічної культури батьків. Залучення громадськості до виховання школярів.
10. Заходи щодо збереження і зміцнення здоров'я дітей.

На основі річного плану директор школи, його заступники складають *поточний план* на семестр, четверть, тиждень, в якому визначають (конкретизують) відповідальних за проведення загальношкільних заходів, засідань педагогічної ради, зборів і т.д.

Поточний план (або план-календар) повинен сприяти раціональній організації діяльності педколективу, не допускати перевантаження вчителів та учнів.

Крім того, у середньому загальноосвітньому навчальному закладі встановлена ще така система *планування*:

- 1). Розклад уроків, шкільних гуртків, спортивних секцій;
- 2). Календарні, тематичні і поурочні плани вчителів, плани виховної роботи класних керівників, вихователів груп продовженого дня;
- 3). Плани роботи методичних об'єднань, інших форм методичної роботи, що реалізуються на базі школи;
- 4). План роботи шкільної бібліотеки;
- 5). План роботи батьківського комітету закладу.

Облік

роботи загальноосвітнього навчального закладу

Міністерством освіти і науки України визначено такий перелік ділової документації, яка є обов'язковою у ЗНЗ:

1. Ліцензія на право проведення освітньої діяльності (тільки для приватних ЗНЗ).
2. Ліцензія на запровадження освітньої діяльності, пов'язаної з наданням професії
3. Матеріали державної атестації навчального закладу.
4. Свідцтво про державну атестацію.
5. Матеріали державної підсумкової атестації учнів (вихованців).
6. Статут загальноосвітнього навчального закладу.
7. Книга наказів з основної діяльності.
8. Книга наказів з кадрових питань.
9. Книга обліку руху учнів.
10. Алфавітна книга запису учнів.
11. Журнал обліку вхідного та вихідного листування.
12. Книга протоколів засідань педагогічної ради.
13. Книга обліку педагогічних працівників.
14. Книга обліку трудових книжок.
15. Книга обліку і видачі свідоцтв про базову загальну середню освіту.
15. Книга обліку і видачі атестатів про повну загальну середню освіту.
16. Книга обліку і видачі Похвальних листів і Похвальних грамот.
17. Книга обліку наслідків внутрішкільного контролю.
18. Книга протоколів загальних зборів (конференції) колективу загальноосвітнього навчального закладу.
19. Книга протоколів ради загальноосвітнього навчального закладу.
20. Книга протоколів піклувальної ради, батьківського комітету.
21. Класні журнали.
22. Журнали груп продовженого дня.
23. Журнали обліку пропущених і заміненних уроків.
24. Журнали обліку роботи гуртків, факультативів, секцій тощо.
25. Журнали обліку звернень та заяв громадян.
26. Контрольно-візатаційна книга.
27. Особові справи та медичні картки учнів.
28. Особові справи педагогічних працівників.
29. Табелі успішності учнів.
30. План роботи на поточний навчальний рік.
31. Перспективне прогнозування розвитку матеріально-технічної бази, кадрового забезпечення навчально-виховного процесу.
32. Навчальні плани та навчальні програми.
33. Атестаційні матеріали педагогічних працівників.
34. Списки первинного обліку дітей, які підлягають навчанню.
35. Учнівські картки для учнів 1-4, 5-9 та 10-12 класів.
36. Статистична звітність (форми № ЗНЗ -1, № ЗНЗ -3, № 83- РВК та інші).
37. Нормативно-правова документація з питань охорони праці та техніки безпеки.
38. Конституція України, Закони України „Про освіту”, „Про загальну середню освіту”.
39. Нормативно-правова документація Міністерства освіти і науки та місцевих органів управління освітою.
40. Акти прийому-передачі загальноосвітнього навчального закладу.
41. Акти державного інспектування загальноосвітнього навчального закладу.
42. Трудові книжки працівників навчального закладу.
43. Розклад уроків для учнів 1-4 класів та 5-12 класів.
44. Графік роботи гуртів, секцій, об'єднань тощо.
45. Графік проведення позакласних заходів.
46. Типові правила внутрішнього розпорядку для працівників державних навчально-виховних заходів.
47. Наочність з правил техніки безпеки, пожежної безпеки тощо.

У разі необхідності Міністерство освіти і науки України, місцеві органи управління освітою можуть встановлювати додаткову відомчу звітність, інформацію.

У *Алфавітній книзі запису учнів* записуються всі учні в алфавітному порядку незалежно від класу (зберігається 50 років).

Номер учня в алфавітній книжці є [А-135] номером його *особової справи*. До неї заносяться такі дані: загальні відомості про учня, підсумкові оцінки успішності за кожен клас, записи про нагороди (похвальні листи, грамоти, медалі. Зберігається 5 років після закінчення школи.

Класний журнал ведеться за формою, встановленою і затвердженою міністерством освіти і науки. Записи в ньому робить вчитель початкових класів, вчитель-предметник, класний керівник.

У розділі „Облік досягнень у навчанні учнів” (з окремих предметів) у лівій стороні розгорнутої сторінки журналу вчитель веде щоденний облік відвідування і досягнень (досягнення у балах, відсутність – н). На правій стороні сторінки вчитель записує дату проведення уроку, його тему і завдання додому.

На вільних сторінках журналу ведеться облік індивідуальних і групових занять згідно з навчальним планом, занять з правил безпечної поведінки на вулицях, з питань протипожежної безпеки, цивільної оборони, санітарії і гігієни.

У розділі „Загальні відомості про учнів” класний керівник записує № особової справи, прізвище, по батькові учня, стать, рік, місяць і число народження; коли і куди вибув; прізвище, ім'я, по батькові батька і матері або опікунів; заняття і місце праці батьків (посада, назва і адреса підприємства, телефон); домашня адреса, телефон. Це робиться у перших 10 днів навчального року і протягом року вносяться зміни.

У розділі „Рішення педагогічної ради” записуються відомості про результати, досягнуті у навчанні учнем: переведено до наступного класу, нагороджується Похвальним листом, видано Свідоцтво з відзнакою, залишено на повторний курс, призначено повторну державну атестацію (з яких предметів), її наслідки. При цьому зазначається дата і номер педагогічної ради.

Зберігається 5 років, випускного класу – 10 років.

Крім того, в загальноосвітньому навчальному закладі ведеться фінансово-господарська документація:

1. Технічний паспорт школи.
2. Інвентарні списки основних засобів.
3. Акт на відведення і закріплення земельної ділянки.
4. Книга складського обліку матеріалів.
5. Книга обліку бібліотечного фонду.
6. Відомості про видачу витратних матеріалів.
7. Відомості оперативного обліку малоцінних та швидкозношуваних матеріалів, що знаходяться в експлуатації.
8. Штатний розпис загальноосвітнього навчального закладу.
9. Акти ревізій та перевірки фінансово-господарської діяльності.

Відповідає за ведення діловодства в загальноосвітньому навчально-виховному закладі його директор і відповідальний працівник згідно з штатним розписом та функціональними обов'язками. Правильність ведення діловодства контролюють відповідні органи управління освітою.

Організаційні форми управлінської діяльності в ЗНЗ

Педагогічна рада – постійнодіючий колегіальний орган управління ЗНЗ. До складу педагогічної ради входять директор, його заступники, учителі, вихователі, педагог-організатор, бібліотекар, лікар, голова батьківського комітету. Головою педагогічної ради є директор. Кількість засідань визначається потребою навчального закладу, але не менше 4 разів на рік. Для ведення протоколу педагогічної ради обирається секретар. Рішення ради приймаються простою більшістю голосів і затверджуються наказом директора.

Проблеми, які розглядаються на засіданнях педагогічної ради, можна поділити на 2 групи: науково-педагогічні та організаційно-педагогічні.

До *науково-педагогічних* проблем можна віднести питання, пов'язані з удосконаленням навчально-виховного процесу, впровадженням у практику результатів наукових досліджень, передового досвіду, підведенням підсумків творчого пошуку педагогів тощо.

До *організаційно-педагогічних* – обговорення і затвердження річного плану роботи, режиму роботи навчального закладу, допуск учнів до екзаменів, переведення з класу в клас, видача

свідомості про базову загальну середню освіту, атестатів про повну загальну середню освіту, про нагородження випускників медалями та похвальними листами чи грамотами, про виключення учнів зі школи тощо.

На засідання педагогічної ради виносяться принципові питання життя і діяльності колективу.

Щоб розвантажити засідання педагогічної ради, в загальноосвітніх навчальних закладах використовується така форма, як **наради при директорові**. Питання, які тут обговорюються, пов'язані з безпосередньою організацією навчально-виховного процесу (успішності, поведінки учнів, організації позаурочної діяльності). Також можна розглядати окремі питання діяльності педагогів. Періодичність проведення таких нарад встановлює директор.

На **нарадах при заступникові директора** розглядаються поточні питання адміністративної компетенції. Час їх проведення відзначається в поточному плані закладу.

Оперативні наради – залежать від ситуації.

Внутрішньошкільний контроль і регулювання в управлінні

Внутрішньошкільний контроль – це глибоке, всебічне вивчення і аналіз навчально-виховного процесу в загальноосвітньому закладі та координація на основі цього всіх відносин у колективі.

Внутрішньошкільний контроль – це базова складова моніторингу навчально-виховного процесу навчального закладу.

Зміст внутрішньошкільного контролю має такі напрями :

- виконання організаційно-педагогічних питань всеобучу;
- якість і хід виконання освітніх програм і державних освітніх стандартів;
- якість знань, умінь і навичок учнів;
- стан викладання навчальних дисциплін;
- стан і якість організації позаурочної виховної роботи;
- робота з педагогічними кадрами;
- ефективність спільної діяльності школи, сім'ї і громадськості з виховання учнів;
- виконання нормативних документів і прийнятих рішень.

Види і форми внутрішньошкільного контролю:

- *оглядовий* – ознайомлення за короткий час зі станом справ в навчальному процесі;
- *попередній* – з метою попередження можливих помилок учителя в підготовці та проведенні уроку чи виховного заходу;
- *персональний* – для надання допомоги молодим, недосвідченим педагогам, а також тим, хто отримав рекомендації за наслідками атестації;
- *тематичний* – контроль за розв'язанням певних педагогічних проблем (розвиток національної свідомості учнів, їх пізнавальної самостійності тощо);
- *фронтальний* – для перевірки в повному обсязі всієї системи роботи вчителя чи групи вчителів, його тривалість 2-3 тижні;
- *класно-узагальнюючий* – вивчення впливу різних учителів на учнів одного класу; причин відставання у навчанні, низької дисципліни;
- *предметно-узагальнюючий* – вивчення стану і якості викладання одного предмета в одному класі, на паралелі чи в кількох класах.

Використання керівництвом навчального закладу різних видів і форм контролю дає змогу отримати різносторонню інформацію про стан навчально-виховного процесу і на цій основі кваліфіковано керувати педагогічним колективом.

Методи внутрішньошкільного контролю

1. Усна і письмова перевірка якості знань, умінь і навичок учнів.
2. Спостереження і аналіз навчальних занять і виховних заходів.
3. Вивчення шкільної документації (особових справ, класних журналів).
4. Опитування (усне і письмове) педагогічних працівників.
5. Хронометрування – для вивчення раціонального використання часу на уроці, швидкості читання тощо.

6. Діагностичні тести.
7. Вивчення передового педагогічного досвіду.
8. Вивчення матеріально-технічної бази та її використання в навчальному процесі.

Вибір форм і методів внутрішньошкільного контролю визначається його цілями, завданнями, особливостями суб'єктів та об'єктів контролю, наявністю часу.

Використання різноманітних форм і методів контролю можливе за умови чіткого, обґрунтованого планування, залучення до його проведення представників адміністрації, вчителів, працівників органів управління освітою.

Критерії та показники визначення ефективності управлінської діяльності представлені у *кваліметричній моделі управлінської діяльності керівника ЗНЗ*:

- безперервна освіта:
 - = поповнення науково-теоретичних знань з управління ЗНЗ;
 - = розвиток фахових умінь з управління ЗНЗ;
 - = рівень фахової культури;
- особистісні якості керівника:
 - = соціально значущі якості;
 - = ділові якості;
 - = морально-психологічні якості;
- виконання посадових обов'язків:
 - = знання та використання законодавчо-нормативних актів про освіту, документів МОН України;
 - = забезпечення реалізації в загальноосвітньому закладі сучасної державної політики в галузі освіти;
 - = здійснення систематичного і комплексного підходу до управління на високому рівні фахової компетентності;
 - = реалізація управлінських функцій;
- забезпечення розвитку ЗНЗ :
 - = запровадження інновацій у роботу ЗНЗ;
 - = розвиток організаційної культури ЗНЗ;
 - = створення , підтримка та розвиток іміджу ЗНЗ;
 - = створення умов для продуктивної спільної діяльності колективу;
- розвиток соціальної активності керівника:
 - = робота з громадськістю, батьками учнів, формування позитивної громадської думки щодо діяльності ЗНЗ;
 - = представлення ЗНЗ на конференціях, нарадах педагогічних ярмарках;
 - = особиста участь у професійних конкурсах.

3. Взаємодія соціальних інститутів в управлінні педагогічною системою.

Організуючим центром спільної діяльності з виховання молоді є школа, вона об'єднує педагогічні дії із зусиллями батьків учнів та громадськістю. На це є 4 основні причини :

- знання педагогами об'єктивних закономірностей педагогічного процесу;
- чітке уявлення педагогів про соціальну функцію школи;
- розуміння ними особливостей і тенденцій розвитку сучасної сім'ї;
- практична підготовленість учителів до роботи з батьками і громадськістю.

Ефективною взаємодією школи, сім'ї і громадськості буде за таких умов:

- цілеспрямованість спільної діяльності;
- постійне підвищення професійної кваліфікації, педагогічної культури вчителя;
- вироблення єдиних вимог педагогічного колективу до роботи класного керівника та вчителя з батьками;
- формування дієвої громадської батьківської організації.

Поряд з органами державного управління освітою створюються і **органи громадського самоврядування**.

На державному рівні це з'їзд працівників освіти України (збирається один раз на 5 років). У обласних центрах, в містах, в районних центрах – **конференції** педагогічних працівників.

У загальноосвітніх середніх навчальних закладах вищим колегіальним органом громадського самоврядування є **загальні збори (конференція)**, де беруть участь як педагогічні працівники, так і батьки учнів і громадськість, а також і представники учнівського колективу (5-11 кл.). Причому кожна категорія делегує однакову кількість делегатів.

Загальні збори (конференція) навчального закладу заслуховують звіт директора про результати керівництва закладом освіти, розглядає певні питання життєдіяльності закладів, що є в їх компетенції (1 раз на рік).

У період між зборами діє **рада** загальноосвітнього навчального закладу, куди обирають порівну представників учнівського, педагогічного колективів, батьків і громадськості. Головою ради не може бути директор чи його заступники. Рада організовує виконання рішень загальних зборів (конференції), спільно з адміністрацією розв'язує низку поточних справ у межах своєї компетенції: здійснює контроль за виконанням Статуту навчального закладу, вносить пропозиції адміністрації щодо режиму роботи закладу, вибору навчальних предметів варіативної частини робочого навчального плану школи, матеріального і морального заохочення учасників навчального процесу. Рада може ініціювати проведення добродійних акцій, оздоровчих та культурно-масових заходів з учнями, здійснювати контроль за харчуванням та медичним обслуговуванням учнів тощо.

Новою формою громадського самоврядування є **підкувальна рада** – орган, який формується з представників органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій, навчальних закладів, окремих громадян. Метою її діяльності є залучення громадськості для забезпечення сприятливих умов ефективної роботи загальноосвітнього навчального закладу. Підкувальна рада обирається на загальних зборах закладу у кількості 7–15 чоловік. Її діяльність спрямована на зміцнення матеріально-технічної, лікувально-оздоровчої бази, охорону життя і здоров'я учасників навчально-виховного процесу, організацію їх дозвілля, запобігання дитячої бездоглядності, створення і раціональне використання фонду всеобучу; зміцнення зв'язків навчально-виховного закладу і родин учнів; стимулювання праці учнів і педагогічних працівників, соціально-правовий захист учасників навчально-виховного процесу.

Форми і методи роботи школи, учителя з батьками учнів

Педагогічне керівництво вихованням дітей у сім'ї має на меті пошук шляхів співробітництва двох важливих соціальних інститутів у вихованні дітей та молоді. Основні *завдання і зміст* цього співробітництва: педагогічна освіта батьків, залучення батьків до виховної роботи, встановлення продуктивної взаємодії.

Форми і методи роботи:

- педагогічний лекторій;
- педагогічний всеобуч;
- університет педагогічних знань;
- день відкритих дверей;
- класні батьківські збори;
- запрошення батьків до школи;
- відвідування сім'ї учня вдома;
- листування;
- консультації батькам;
- тематичні вечори запитань і відповідей;
- презентація психолого-педагогічної літератури;
- організація спільної діяльності.

Громадськість може бути залучена до навчально-виховної роботи школи через такі соціальні інститути, як *Служба у справах неповнолітніх*, до складу якої входять народні депутати, педагоги, представники громадських організацій, органів міліції, юстиції. Вона спрямовує свою

діяльність на профілактику правопорушень неповнолітніх, забезпечення нормальних умов для їх виховання, охорону їхніх прав, боротьбу з дитячою бездоглядністю.

Важливим інститутом, що ставить за мету вдосконалення людської особистості, є *церква*. Школа не має прямого зв'язку з церквою, оскільки церква у нас поза державою, а школа – державна установа. Але сьогодні багато дітей ходять до церкви, ніхто їм цього не забороняє, а позитивний вплив на моральне виховання дітей школа може повною мірою відчути : це і уміння будувати стосунки з людьми на духовній основі, і уміння сприймати красу музики, живопису, архітектури, а головне – уміння бачити мету життя.

Поза школою існують тепер і численні *дитячі і юнацькі організації*, такі як: пласт чи СПОУ, організації козацького спрямування, волонтерський рух та ін. Вони активно залучають дітей до різноманітної діяльності, яка сприяє формуванню у них національно-патріотичних, моральних, екологічних, духовних переконань, спортивно-оздоровчої і туристсько-краєзнавчої роботи, інтелектуальної та господарської діяльності тощо, чим допомагають школам і батькам у вихованні підростаючого покоління.

Як підсумок, варто підкреслити, що основною умовою ефективності у взаємодії різних соціальних інститутів в управлінні дитячими і учнівськими колективами є націленість на формування основ базової культури (інтелектуальної, моральної, естетичної, трудової, екологічної, правової) і досягненні результати – всебічно розвинена, активна і творча особистість, соціально спрямована і здатна до саморозвитку.

4. Підвищення кваліфікації й атестація педагогічних працівників. Інноваційні процеси в освіті.

Педагогічна освіта вчителя не завершується в педагогічному вищому навчальному закладі, а лише розпочинається. З початком практичної роботи в школі вона продовжується і триває все трудове життя вчителя. Підвищення професійного рівня, педагогічної майстерності, загальної і політичної культури – професійний обов'язок педагогічного працівника. Цьому сприяє організація методичної роботи з учителями.

Основний зміст цієї роботи такий :

- 1) вивчення директивних документів уряду про школу;
- 2) вивчення і впровадження в практику передового педагогічного досвіду;
- 3) надання допомоги вчителям з питань удосконалення теоретичних знань, педагогічної майстерності;
- 4) постійне ознайомлення з новими досягненнями психолого-педагогічних наук і методики викладання навчальних предметів;
- 5) систематичне вивчення і аналіз навчальних програм, підручників, посібників, методичних рекомендацій;
- 6) вивчення і аналіз якості знань, умінь і навичок учнів, труднощів в опануванні навчальним матеріалом та вироблення рекомендацій щодо підвищення ефективності навчально-виховного процесу;
- 7) оволодіння новими методами і прийомами навчання і виховання.

Форми методичної роботи ділять на дві групи: *індивідуальні і колективні*.

До *індивідуальних форм* відносять :

- самоосвіту;
- стажування;
- наставництво;
- індивідуальні консультації.

До *колективних* належать :

- шкільні (міжшкільні), районні (міські) методичні об'єднання вчителів, вихователів, класних керівників;
- предметні кафедри;
- постійно діючі та епізодичні семінари для вчителів, вихователів, директорів навчально-виховних закладів, їхніх заступників;
- педагогічні читання, виставки, конференції;
- опорні школи;

- школи передового досвіду;
- школи стажистів та молодих вчителів;
- творчі групи, клуби творчих педагогів;
- ярмарки педагогічної творчості;
- тижні педагогічної майстерності;
- фестивалі педагогічних ідей;
- презентації методичних новинок тощо.

Методичну роботу організують, як правило, заступники директора з навчальної та виховної роботи. Центром методичної роботи в навчальному закладі є методичний кабінет, де зосереджується методична література, педагогічна преса, а також матеріали, що характеризують практичну діяльність учителів: плани, конспекти, методичні розробки, тексти доповідей, матеріали атестацій та ін.

Основна форма методичної роботи в школі – **методичне об'єднання вчителів**. Воно створюється за наявності в школі не менше 5 вчителів одного і того предмета (якщо такої кількості вчителів нема, то організовується одне міжшкільне об'єднання в одній із шкіл). Окремо передбачене методоб'єднання класних керівників, учителів початкових класів, вихователів (у школах-інтернатах). Керівниками методичних об'єднань обирають кращих, досвідчених учителів. Засідання методичних об'єднань проводять, як правило, два рази на семестр.

Кожний загальноосвітній навчально-освітній заклад має, як правило, *методичну тему*, над якою працює педагогічний колектив. У межах цієї теми вчителі можуть готувати індивідуальні повідомлення, реферати, доповіді для виступу на засіданні методоб'єднання, творчої групи або на педагогічних читаннях чи науково-практичній конференції, можуть також виконувати груповий методичний проект.

Важливою складовою методичної роботи в школі є втілення досягнень педагогічної науки в шкільну практику. Вчитель у процесі педагогічної діяльності здобуває знання, уміння і навички, які в сукупності складають його *педагогічний досвід*. Досвід усіх учителів називають *масовим*. Але серед них є фахівці, які працюють нестандартно, створюють нові форми, прийоми, методи, засоби навчання і виховання, цілісні навчально-виховні системи і педагогічні технології або творчо і ефективно використовують надбання інших, досягаючи при цьому високих результатів навчання і виховання учнів. Досвід таких учителів прийнято називати **передовим педагогічним досвідом**. Передовий педагогічний досвід характеризується такими *показниками*, як:

- актуальність досвіду;
- педагогічна новизна в діяльності вчителя;
- висока результативність і ефективність;
- відповідність досягненням сучасної педагогічної науки;
- стабільність;
- можливість творчого використання досвіду іншими педагогами¹.

В залежності від ступеня новизни передовий педагогічний досвід поділяють на:

- *зразковий*: вчитель творчо використовує здобутки інших педагогів;
- *новаторський*: вчитель або раціоналізує окремі прийоми, методи і форми роботи або створює нові навчально-виховні системи, організовує експериментальну роботу.²

Якщо у 70-80-х роках переважало індивідуальне новаторство (В.Ф.Шаталов, С.М.Лисенкова, Є.М.Ільїн, І.П.Іванов та ін.), то зараз творчі пошуки вчителів зосереджуються в авторських школах. **Авторська школа** – оригінальна загальнопедагогічна, дидактична, методична та виховна система, створена з урахуванням надбань психології, педагогіки, вікової фізіології та інших наук, вітчизняного та зарубіжного педагогічного досвіду, яка реалізується під керівництвом чи за участю її автора(авторів) принаймні в одному навчально-виховному закладі.³ Авторська школа – це колектив односторонніх, очолюваний лідером –директором. Прикладом може служити Павлівська школа В.Сухомлинського, школа-комплекс № 3 м. Южного Одеської області Гузика М.П. тощо. Часто ці школи у самій назві концентрують основну філософсько-педагогічну ідею,

¹ Передовий педагогічний досвід: теорія і методика /За ред. Л. Л. Момот.-К.: Рад. школа, 1980. – С.32.

² Там же. – С.37-38.

³ Гончаренко С.У. Український педагогічний словник.-К.: Либідь,1997.-С.14.

яка живить творчість колективу: Школа діалогу культур, Школа розвитку, Школа розуміння тощо. Авторські школи – експериментальні педагогічні майданчики. Зв'язок колективів авторських шкіл з науковими установами тісний і цілеспрямований. Авторські школи автономні у складанні навчального плану, авторських навчальних програм, розробляють, обґрунтовують і експериментально перевіряють нові педагогічні технології.

Передовий педагогічний досвід, ступінь його новизни найчастіше виявляється під час внутрішнього контролю, фронтальних перевірок, педагогічних читань, конференцій.

На *практичному* рівні передовий педагогічний досвід узагальнюється директорами навчальних закладів, їхніми заступниками, вчителями на *методичному* об'єднанні – методистами обласних інститутів післядипломної освіти. Тут не тільки виділяється основна ідея досвіду, обґрунтовується методика вирішення певної педагогічної проблеми, а й даються методичні рекомендації щодо використання досвіду.

На *науковому* рівні досвід узагальнюють наукові працівники, вони дають теоретичне обґрунтування досвіду, його суті, розкривають взаємозв'язки між його елементами. Найбільш цікавим для дослідників є, звичайно, новаторський досвід (або педагогічні інновації).

У процесі впровадження і поширення передового педагогічного досвіду використовуються усі вищезазначені форми методичної роботи, а також такі методи, як розповідь, бесіда, лекція, перегляд відеозаписів уроків, відвідування уроків, підготовка плакатів, буклетів, опрацювання статей, книг, ділові та рольові ігри, розв'язання педагогічних ситуацій тощо. З метою активізації творчої професійної діяльності педагогічних працівників, стимулювання їх фахової майстерності, підвищення загальної та професійної культури, відповідальності за результати навчання і виховання проводиться **атестація педагогічних працівників**.

Атестації підлягають усі педагогічні працівники, крім молодих спеціалістів, стаж роботи яких менше 3 років, педагогічні працівники, стаж роботи яких менше 1 року, які перебувають на тривалому лікуванні, навчаються заочно, а також жінки, що перебувають у відпустці по вагітності, пологах і догляду за дитиною.

Періодичність проведення чергової атестації – 5 років. Якщо педагогічний працівник відмовляється від атестації, йому встановлюється кваліфікаційна категорія на ступінь нижча за попередню.

Для педагогічних працівників, які вирішили підвищити кваліфікаційну категорію, може проводитися позачергова атестація (але не раніше, ніж через рік від попередньої). Вона може також проводитися і на подання адміністрації або ради навчального закладу для тих осіб, які знизили рівень своєї професійної діяльності.

Проведенню атестації педагогічного працівника передують підвищення кваліфікації (курси). Виняток робиться лише для осіб із науковим ступенем чи вченим званням.

Для проведення атестації створюється **атестаційна комісія** (при загальноосвітньому навчальному закладі, управлінні освіти і науки) з голови (керівника закладу, органу освіти), його заступника, секретаря, членів комісії (найбільш досвідчених педагогів, заступників керівника закладу, представників органу освіти і науки).

Атестаційна комісія створюється, зазвичай, у вересні. Визначаються педагогічні працівники, які в поточному році проходять атестацію. Комісія розглядає їх заяви і затверджує графік атестації.

Якщо педагогічний працівник, що атестується, не претендує на підвищення кваліфікаційної категорії, а з боку адміністрації немає претензій до його роботи, то атестаційна комісія може підтвердити встановлену йому кваліфікаційну категорію.

В іншому випадку протягом року керівництво школи всебічно вивчає навчально-виховну, методичну роботу працівника, рівень його професійної компетентності, авторитету серед колег, учнів та батьків. Педагогічний працівник дає відкриті уроки, виховні заходи, готує методичні розробки, наукові повідомлення. За результатами моніторингу роботи педагогічних працівників керівники установ складають на них атестаційні листи, з якими зобов'язані завчасно познайомити кожного педагогічного працівника.

У квітні атестаційна комісія на своєму засіданні розглядає атестаційні матеріали і приймає рішення:

- відповідає посаді, яку обіймає;

- відповідає посаді, яку обіймає, за умови виконання певних рекомендацій;
- не відповідає посаді, яку обіймає;
- підтверджує (не підтверджує) відповідну кваліфікаційну категорію; і на основі цього присвоює відповідне звання, категорії, вносить інші пропозиції, щодо заохочення педагогічних працівників.

За рішенням атестаційної комісії педагогічним працівникам встановлюються такі *кваліфікаційні категорії*:

- спеціаліст;
- спеціаліст II категорії;
- спеціаліст I категорії;
- спеціаліст вищої категорії;

а також педагогічні звання :

- старший учитель;
- учитель-методист.

Вимоги до кваліфікаційних категорій та педагогічних звань наведено у Типовому положенні про атестацію педагогічних працівників України.

У випадку незгоди педагогічного працівника з рішенням атестаційної комісії він може оскаржити його у 10-денний термін в атестаційній комісії вищого рівня.

ТЕМА 3. МЕТА ВИХОВАННЯ.

ПЛАН.

1. Значення цілей виховання для педагогічної теорії та практики.
2. Загальна характеристика цілей виховання.
3. Ідеали українського національного виховання.

1. Важливою проблемою педагогіки є визначення цілей виховання. Педагогічна діяльність завжди має мету. Мета залежить від того, на яку філософську основу спирається наука. Сучасна українська педагогіка ставить перед собою гуманістичні цілі. У Національній доктрині розвитку освіти мета виховання визначена як „...виховання свідомого громадянина, патріота, набуття молоддю соціального досвіду, високої культури міжнаціональних взаємовідносин, формування у молоді потреби та уміння жити в громадянському суспільстві, духовності та фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, трудової, екологічної культури”.¹

Для чого потрібне знання і розуміння цілей виховання? Перш за все, знання цілей виховання дає педагогу уявлення про те, яку людину він має формувати, надає його роботі необхідну осмисленість і спрямованість. Щодо цього К.Д.Ушинський у книзі “Людина як предмет виховання” писав: “Що сказали б ви про архітектора, який закладаючи нову будівлю, не зумів би відповісти вам на запитання, що він хоче будувати – храм, присвячений богові істини, любові і правди; просто будинок, у якому жилося б затишно; красиві, але непотрібні урочисті ворота, якими милувалися б подорожні; роззолочений готель для оббирання нерозважливих; кухню для приготування страв; музей для зберігання рідкостей, чи, нарешті, хлів для складання туди різного, нікому вже непотрібного в житті мотлоху? Те ж саме повинні сказати ви і про вихователя, який не зуміє чітко і точно визначити вам мету своєї виховної діяльності”.²

Великого значення умінню педагога правильно формулювати цілі виховання надавав А.С.Макаренко. „Я під цілями виховання розумію програму людської особи, – підкреслював він, – програму людського характеру, при чому в поняття „характер” я вкладаю весь зміст особистості, тобто і характер зовнішніх проявів, і внутрішньої переконаності, і політичне виховання, знання, геть усю картину людської особи; я вважаю, що ми, педагоги, повинні мати таку програму людської особи, до якої ми повинні прагнути.”³

Як бачимо, сучасний педагог–практик повинен уміти проектувати кожну особистість, спираючись на загальні суспільні цілі виховання, визначені в директивних державних документах, а також враховуючи фізіологічні та психологічні особливості особистості, активізуючи при цьому самопрограмування власного життя самою особистістю.

Цілі виховання у практичному втіленні конкретизуються через завдання. Мета і завдання співвідносяться як ціле і частина, система і її компоненти. Тому справедливо твердити: мета виховання – це система завдань, які треба розв'язати. Мета і завдання виховання визначають зміст і методику виховної роботи. Якщо мета – готувати покірних, слухняних виконавців волі тих, що мають владу, то методика буде відповідна, якщо мета – виховання вільних, ініціативних, діяльних людей, то і методика буде спрямована на розвиток творчості, самостійного мислення, ініціативи. Тобто між цілями, завданнями виховання, його змістом і методами існує органічна єдність, яка і забезпечує кінцевий результат виховного процесу.

2. Мету виховання диктує саме життя, конкретні умови життєдіяльності людини. Народна педагогіка бачить основну мету виховання у тому, щоб навчити кожного бути людиною, у **формуванні людяності**.⁴

Історія суспільного розвитку показує, що на формування суспільних цілей виховання впливають різні фактори і визначальними тут є пануюча державна ідеологія, політика, потреби

¹ Національна доктрина розвитку освіти// Освіта України.– 2002.– 24 квітня- 1 травня.

² Ушинський К.Д. Вибр.тв.: У 2-х т.–Т.1.– С.196.

³ Макаренко А.С. Методика виховної роботи.– К.: Рад. школа,1990.–С.150.

⁴ Див/ Стельмахович М. Г. Народна педагогіка. – К.: Рад. школа, 1985. – С.48.

суспільства у підготовці підростаючого покоління до виконання певних соціальних функцій, рівень розвитку суспільства. Це означає, що цілі виховання змінні, мають конкретно історичний характер, лежать в основі різних виховних систем. Історія педагогіки – це довга вервечка появи, існування і відмирання цілей виховання.

У *Стародавньому Світі* виховання було особливою функцією рабовласницької держави. Метою виховання виступав розвиток у дітей рабовласників патріотизму, хоробрості, залучення до науки і мистецтва. Ідеалом виховання була **калокагатія – гармонійний розвиток духу і тіла**. Дітей рабів привчали до покірності, виконання наказів патріциїв. Серед стародавніх мислителів точились суперечки щодо цілей виховання. Погоджувались, що треба формувати доброчинності, але Платон, наприклад, за основні доброчинності вважав розум, волю і почуття, а Арістотель – мужність, витримку, поміркованість, справедливість, високу інтелектуальність і моральну чистоту.

В епоху *Середньовіччя* християнство та інші релігії проповідували **аскетизм та покірність**. Для дітей лицарів головним було виховання мужності, хоробрості, вірності сюзерену, презирство до праці, поклоніння Прекрасній Дамі, формування уміння гарно висловлюватись, вести дискусію, складати вірші та пісні. Селянські діти отримували трудове виховання, у “школі” під відкритим небом.

З розвитком *капіталізму* виховання ставить за мету формування таких рис, які дозволяли б керувати державою та приватними підприємствами, розвивати економіку. Джон Локк, наприклад, вважав, що основна мета – сформувати джентльмена, вихованого, різнобічно освіченого, озброєного знанням природничих наук, умінням вести справи.¹ Рене Декарт ввів термін „всебічність” як доповнення до стародавнього ідеалу калокатії. Ідеалом стає **всебічний гармонійний розвиток особистості**.

У світовій педагогіці XVIII – XIX століття цілі виховання формуються на основі загальнолюдських моральних цінностей. Французький матеріаліст К.Гельвецій закликав “*розкрити серця до гуманності*”, відомий французький педагог Ж.-Ж.Руссо вважав, що вихованець має “*бути перш за все людиною*”, німецький педагог В.Рейн вважав, що “*виховання повинно виробляти з вихованця істинно хорошу людину, яка вміє з користю працювати для свого народу, людину добросовісну і щирю*”.²

Подібні думки висловлював і відомий психолог та педагог Едвард Лі Торндайк (1874-1949): “*Виховання в цілому повинно розглядати в людській істоті доброзичливість до людей... Ці цілі виховання взагалі – доброзичливе ставлення до людей, влаштування корисного і щасливого життя, прагнення до благородних чистих насолод – це в той же час і кінцеві і часткові цілі шкільного виховання*”³

На таких же позиціях знаходились і прогресивні російські та українські педагоги. К.Д.Ушинський вважав, що метою виховання має бути формування гуманності, чесності, правдивості, працелюбства, відповідальності, патріотизму. Автор дореволюційного курсу педагогіки А.Тихомиров так визначав мету виховання: “*Розумна і добра людина – ось тверда і незаперечна мета виховання...*”⁴

Проте деякі педагоги відкидали доцільність постановки суспільних цілей виховання. Американський філософ – прагматик і педагог Джон Дьюї, наприклад, стверджував, що людина є рабом своїх природжених звичок і не піддається зміні, а виховання має цілком будуватись на інстинктивних інтересах і потягах дітей. Представники теорії “вільного виховання”, висунутої ще Ж.-Ж.Руссо (Е.Кей у Швеції, К.Н.Вентцель у Росії, М.Монтессорі в Італії) цільовими установками виховання вважали розвиток інтересів і нахилів дітей, які проявляються спонтанно, забезпечення їм повної свободи і невтручання в їхнє формування. Цю теорію називали **педоцентричною**, бо в центр виховної системи ставляться захоплення і потяги дитини.

Останні десятиліття позначені значним впливом *гуманістичної педагогіки*, основаної на ідеях і теоріях таких всесвітньо відомих вчених, як Е. Фромм (1900 –1980), К.Роджерс (1902 –

² Див.: Локк Дж. Мысли о воспитании // Хрестоматия по истории зарубежной педагогики. – М., 1981. – С. 163-194.

³ Харламов И.Ф. Педагогика, – М.: Высш.шк., 1990. – С. 43.

⁴ Торндайк Э. Принципы обучения, основанные на психологии. – М., 1930. – С.27. (Цит. по: Харламов И.Ф. Педагогика. – М., 1990. – С.43–33)

⁵ Цит. за: Подласый Й, П. Педагогика. – М., 1996. – С.151.

1987), А Маслоу (1908 –1970). Метою освіти і виховання вони проголошують саморозвиток особистості учня, поставленого в центр усієї навчально–виховної діяльності. Гуманістичний підхід до виховання означає „*визнання особистості, що розвивається, вищою соціальною і педагогічною цінністю, повагу до самобутності та унікальності кожної дитини, створення умов для цілеспрямованого розвитку та саморозвитку вихованця як суб'єкта діяльності, як особистості і творчої індивідуальності*”¹, наголошував, виступаючи на одній з міжнародних конференцій з питань освіти послідовник цих ідей Г.Геллер.

3. Педагогічна система кожної епохи висуває свій оригінальний чи актуалізує вже відомий образ ідеальної людини. Кардинальні зміни в житті суспільства вносять відповідні корективи і у виховний ідеал. То ж і виникає питання про сучасний ідеал шкільного та родинного українського національного виховання. Зрозуміло, що шукати його треба у нашій історії, фольклорі, традиціях тощо. Постійним ідеалом народної педагогіки, на думку академіка М.Г.Стельмаховича, є людина праці, шляхетна у поведженні й свідомо своєї людської і національної гідності. Звичайно, він змінювався в різні епохи. Головне, що він виріс на національному ґрунті, творчо увібравши в себе провідні елементи християнства й загальноєвропейської культури. Найбільш яскраво виховний ідеал втілений у козацькій педагогіці. М.Г.Стельмахович стверджує, що „*національно-визвольний рух українського козацтва перед усім світом заманіфестував волелюбність українського народу, нескореність національного духу, найвищий злет виховного ідеалу, зорієнтованого на формування національно свідомого українця–патріота, пройнятого національною гордістю і власною людською гідністю, розумного, освіченого, витривалого, кмітливого, мужнього і благородного козака–лицаря, будівника й захисника незалежної Української держави, безмежно відданого рідній землі й вірі християнській, народу й Батьківщині*”².

Педагогіка сучасної української держави шукає нові підходи до визначення мети виховання. Протягом історії людство виробило формулу: **всебічний гармонійний розвиток особистості** – як ідеал, довічну мрію, найвище призначення вихованця. В різні часи у поняття всебічного гармонійного розвитку вкладався різний зміст: *калокагатія* у Стародавніх греків, *поєднання виховання з працею* у соціалістів-утопістів Т.Мора, Т.Кампанелли, Р.Оуена, Ш.Фур'є, *розумова і моральна досконалість* у французьких просвітителів XVIII століття, *єдність розумового, морального, ідейно-політичного, фізичного, естетичного і трудового виховання* в Радянському Союзі. Педагог Г.Ващенко у книзі „Виховний ідеал”, написаній у 50-і роки XX століття, вибудовує виховний ідеал українського народу: *служіння Богові й Україні*. Він намагався конкретизувати ідеал визначенням вартостей (і навіть брав за основну вартість працьовитість). Послідовники Г. Ващенка, об'єднавшись у Товариство його імені, намагаються удосконалити витворений ним ідеал. Професором О.Вишневським розроблено Кодекс цінностей сучасного українського виховання, який включає абсолютні вічні цінності, такі, як *віра, надія, любов, сумління, правда, справедливість, доброта, чесність, щирість, гідність, милосердя, прощення, досконалість, краса, свобода, нетерпимість до зла, великодушність, оберегання життя, мудрість, благородство*, а також цілий ряд національних цінностей, громадянських цінностей, цінностей сімейного та особистого життя, валео–екологічних цінностей³. У Концепції національного виховання, схваленій Всеукраїнською педагогічною радою працівників освіти 30 червня 1994 року, зазначено, що *провідною метою виховання залишається ідеал всебічно розвиненої особистості*, що йде з глибини віків. А на сучасному етапі мета національного виховання конкретизується як *“передача молодшому поколінню соціального досвіду, багатства духовної культури народу, його національної ментальності, своєрідності світогляду і на цій основі формування особистісних рис громадянина України, які включають у себе національну самосвідомість, розвинену духовність, моральну, художньо-естетичну, правову, трудову, фізичну, екологічну культуру, розвиток індивідуальних здібностей і таланту*”⁴.

Із вказаної вище мети випливають основні **виховні завдання загальноосвітньої школи**:

¹ Геллер Г.А. Формирование защищенности личности школьника как аспект педагогики ненасилия// Тезисы докладов Международной конференции по педагогике ненасилия „Воспитание свободной, ответственной личности” .– Спб., 1994. –С .101.

² Стельмахович М.Г. Виховний ідеал української народної педагогіки // Поч. школа.– 1994. – № 2.– С.3.

³ Див.: Вишневський О. Сучасне українське виховання: Система цінностей.–Львів, 1999.– С. 12–15.

⁴ Концепція національного виховання // Рідна школа. – 1995. – №6. – С.19.

- філософсько-світоглядна підготовка школярів, формування у них наукового світогляду;
- розвиток пізнавальної активності й культури розумової праці;
- патріотичне виховання;
- розвиток моральних почуттів і рис поведінки;
- формування розуміння загальнолюдської і народної моралі;
- розвиток національної правосвідомості і самосвідомості;
- вироблення свідомого ставлення до праці як до вищої цінності людини і суспільства, розвиток діловитості, підприємництва;
- формування екологічної культури;
- фізичне вдосконалення;
- статеве виховання учнів, підготовка їх до сімейного життя.¹

Розв'язання цих виховних завдань і складе основу всебічного гармонійного розвитку особистості. *Всебічний* розвиток забезпечується різноманітністю навчальних предметів, формуванням загальнолюдських духовних цінностей, високим рівнем самовиховання. *Гармонійний* розвиток передбачає повний розвиток того, що закладене у людині природою на основі розуміння необхідності загальнокультурного розвитку.

Судячи з останніх державних документів (Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку Української державності та Концепції розвитку загальної середньої освіти) виховний ідеал в Україні розвивається в руслі гуманістичних тенденцій: *формування свідомого відповідального громадянина , здатного до самоосвіти і саморозвитку, який уміє діяти творчо, компетентно, прагне змінити на краще життя своє і своєї країни.*

Запитання і завдання для самостійної роботи

1. Для чого педагогу потрібне знання і розуміння цілей виховання?
2. Назвіть основні фактори, що впливають на формування суспільних цілей виховання.
3. Як формувались цілі виховання в історії суспільного розвитку і педагогічної думки?
4. Чому окремі педагоги відкидають доцільність постановки суспільних цілей виховання?
5. Прослідкуйте , як у процесі історичного розвитку змінювався зміст поняття „ всебічний гармонійний розвиток особистості”.
6. На яких засадах будується сучасний український виховний ідеал?

Література для самоосвіти

1. Волкова Н.П. Педагогіка : Посібник для студентів вищих навчальних закладів.– К.: Видавничий центр „ Академія”, 2001.– С.93-98.
2. Концепція національного виховання // Рідна школа. -1995. – №6. – С.18- 23.
3. Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти // Інформаційний збірник МО України.–1996.–№ 13.
4. Локк Дж. Мысли о воспитании // Хрестоматия по истории зарубежной педагогики. – М., 1981. – С. 163-194.
5. Національна доктрина розвитку освіти// Освіта України.– 2002.– 24 квітня -1 травня.
6. Подласый И.П. Педагогика. – М., 1996. – С.143-179.
7. Стельмахович М.Г. Народна педагогіка. – К.: Рад.школа, 1985. – С.48-49.
8. Стельмахович М.Г. Виховний ідеал української народної педагогіки // Поч. Школа. – 1994. – №2. – С.3-6.
9. Ушинський К.Д. Людина як предмет виховання // Вибр.тв.: У 2-х Т. – Т.1. – С.196.
10. Харламов И.Ф. Педагогика. – М., 1990. – С.41-57.
11. Фіцула М.М.Педагогіка : Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти.– К.: Видавничий центр „ Академія”, 2001.–С.62-67.

¹ Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти // Інформаційний збірник МОУ України.–1996.– №13.

ТЕМА 4. СИСТЕМА ОСВІТИ В УКРАЇНІ.

ПЛАН.

1. Поняття про систему освіти. Основні принципи освіти в Україні.
2. Структура освіти в Україні.
3. Органи управління освітою.

1. Система освіти – це сукупність освітньо-виховних установ, що забезпечують освіту, навчання і виховання підростаючих поколінь та дорослих громадян. Це поняття також включає типи навчально-виховних установ, їх цілі та завдання, мережу, зміст роботи, методи і форми організації навчання і виховання.

У кожній країні відповідно до її соціально-економічних та культурних умов складається своя система освіти. Існують школи державні й приватні, визначається певний рівень обов'язкової освіти. В основі системи освіти усіх країн лежить початкове навчання, яке триває від 3 до 8 років у різних типах шкіл. На його основі здійснюється середня освіта з 2-6 – річним терміном навчання: граматичні школи (Англія), ліцеї (Франція), гімназії (Польща) і т.п. Третій рівень складає вища освіта (4-7 років): університети, академії, інститути, вищі училища

У новій редакції Закону України “Про освіту”, прийнятій Верховною Радою України 23 березня 1996 року, зазначено, що **система освіти** в нашій країні складається із закладів освіти, наукових, науково-методичних і методичних установ, науково-виробничих підприємств, державних і місцевих органів управління освітою та самоврядування в галузі освіти.

У законі підкреслено, що освіта є основою інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави.

Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями. Освіта в Україні ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної свідомості, взаємоповаги між націями і народами. Закон України “Про освіту” визначає **основні принципи освіти**, тобто головні вимоги до побудови системи освіти та здійснення освіти в Україні:

- доступності для кожного громадянина усіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою;
- рівності умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку;
- гуманізму, демократизму, пріоритетності загальнолюдських духовних цінностей;
- органічного зв'язку із світовою та національною історією, культурою, традиціями;
- незалежності освіти від політичних партій, громадських та релігійних організацій;
- наукового, світського характеру освіти;
- інтеграції з наукою та виробництвом;
- взаємозв'язку з освітою інших країн;
- гнучкості і прогностичності системи освіти;
- єдності і наступності системи освіти;
- безперервності і різноманітності освіти;
- поєднання державного управління і громадського самоврядування в освіті.

У новій редакції Закону ще раз підтверджено пріоритетність в Україні *безкоштовної освіти*. У ст. 3 “Право громадян на освіту” записано: *“Громадяни України мають право на безкоштовну освіту в усіх державних закладах, незалежно від статі, раси, національності, соціального і майнового стану, роду і характеру занять, світоглядних переконань, належності до партій, ставлення до релігії, віросповідання, стану здоров'я та інших обставин”*.¹

¹ Закон України “Про освіту” // Право України – 1996. – №7. – С.68

2. У розділі II Закону України “Про освіту” (ст.29) перелічено **основні компоненти структури освіти**:

- дошкільна освіта;
- загальна середня освіта;
- позашкільна освіта;
- професійно-технічна освіта;
- вища освіта;
- післядипломна освіта;
- аспірантура;
- докторантура;
- самоосвіта.

Згідно цього ж Закону в Україні запроваджено освітні та освітньо-кваліфікаційні рівні.

Освітні рівні:

- початкова загальна освіта;
- базова загальна середня освіта;
- повна загальна середня освіта;
- професійно-технічна освіта;
- базова вища освіта;
- повна вища освіта.

Освітньо-кваліфікаційні рівні:

- кваліфікований робітник;
- молодший спеціаліст;
- бакалавр;
- спеціаліст, магістр.

Основні засади розвитку *загальної середньої освіти* визначені Законом України „ Про загальну середню освіту” (13 травня 1999 р.). У ньому зазначається існування різних *типів загальноосвітніх навчальних закладів* I,II,III ступенів. До *загальноосвітніх навчальних закладів* належать:

- *середня загальноосвітня школа* (I ступінь – початкова школа, II ступінь – основна школа, III ступінь – старша школа, як правило, з профільним спрямуванням навчання) ;
- *спеціалізована школа* (школа-інтернат) – заклад I – III ступенів з поглибленим вивченням окремих предметів і курсів;
- *гімназія* – заклад III ступеня з поглибленим вивченням окремих предметів відповідно до профілю;
- *ліцей* – заклад III ступеня з профільним навчанням і допрофесійною підготовкою;
- *колегіум* – заклад III ступеня філологічно-філософського або культурно-естетичного профілю;
- *загальноосвітня школа-інтернат* – заклад з частковим або повним утриманням за рахунок держави дітей, які потребують соціальної допомоги;
- *спеціальна загальноосвітня школа* (школа-інтернат) – заклад для дітей, які потребують корекції фізичного (розумового) розвитку;
- *загальноосвітня санаторна школа* (школа-інтернат) – заклад I-III ступенів з відповідним профілем для дітей, які потребують тривалого лікування;
- *школа соціальної реабілітації* – заклад для дітей, які потребують особливих умов виховання (окремо для хлопців і дівчат);
- *вечірня* (змінна) школа – заклад II – III ступенів для громадян, які не мають можливості навчатися у школах з денною формою навчання.

Крім того, до системи загальної середньої освіти належать:

- *позашкільний* навчально - виховний заклад;
- *міжшкільний* навчально-виробничий комбінат;
- *професійно-технічний* навчальний заклад;
- *вищий навчальний заклад* I – II рівнів акредитації.

Загальноосвітні навчальні заклади можуть створювати *навчально-виховні комплекси* у складі навчальних закладів різних типів і рівнів акредитації для задоволення допрофесійних і

професійних запитів громадян, а також *навчально-виховні* об'єднання з дошкільними та позашкільними навчальними закладами для задоволення освітніх і культурно-освітніх потреб.

На базі повної середньої освіти здійснюється **вища освіта**. До вищих навчальних закладів, що здійснюють підготовку молодших спеціалістів, можуть прийматися особи, що мають базову загальну середню освіту. Підготовка може бути очна, заочна, вечірня, дистанційна, екстерном (з окремих спеціальностей). У державних закладах навчання переважно безкоштовне, у закладах інших форм власності оплачується юридичними і фізичними особами. **Вищими навчальними закладами** є: *технікум (училище), коледж, інститут, консерваторія, академія, університет*. Відповідно до статусу закладу встановлено 4 рівні акредитації:

I – технікум, училище;

II – коледж;

III – IV – інститут, консерваторія, академія, університет. Вищі навчальні заклади здійснюють підготовку за такими *освітньо-кваліфікаційними рівнями*:

- молодший спеціаліст – I рівень;

- бакалавр – II рівень;

- спеціаліст, магістр – III і IV рівень акредитації.

Післядипломна освіта охоплює *спеціалізацію, стажування, клінічну ординатуру, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів*.

3. Законом України “Про освіту” передбачається здійснення державного та громадського управління освітою. До **державних органів управління освітою** належать:

- Міністерство освіти і науки України;

- міністерства і відомства України, яким підпорядковані заклади освіти;

- Вища атестаційна комісія України;

- Міністерство освіти і науки Автономної Республіки Крим;

- місцеві органи державної виконавчої влади та органи місцевого самоврядування і підпорядковані їм органи управління освітою та наукою.

Міністерство освіти і науки України є центральним органом державної виконавчої влади, який здійснює керівництво у сфері освіти. Воно бере участь у визначенні державної політики у галузі освіти, реалізує її, встановлює державні стандарти з кожного предмета; визначає мінімальні нормативи матеріального забезпечення закладів освіти; здійснює керівництво, контроль, державне інспектування; забезпечує зв'язок з органами освіти інших країн; проводить акредитацію, видає ліцензії, сертифікати; розробляє умови прийому до вищих навчальних закладів; забезпечує випуск підручників, посібників, методичної літератури; розробляє проекти положень про заклади освіти; організує атестацію працівників освіти; здійснює керівництво закладами освіти.

Місцеві органи освіти і науки мають свої повноваження. Вони встановлюють мінімальні обсяги фінансування, забезпечують розвиток мережі закладів освіти; здійснюють соціальний захист працівників освіти; організовують облік дітей шкільного віку; вирішують питання опіки дітей, захист їхніх прав, створюють умови для виховання дітей; забезпечують безкоштовне підвезення учнів до місця навчання; організовують професійне консультування; визначають потреби і розробляють пропозиції щодо державного замовлення на підготовку робітничих кадрів.

До **органів громадського самоврядування** в освіті відносять:

- загальні збори (конференції) колективу закладу освіти;

- районну, міську, обласні конференції педагогічних працівників, з'їзд працівників освіти Автономної Республіки Крим;

- Всеукраїнський з'їзд працівників освіти.

Вони вносять пропозиції щодо формування державної політики в галузі освіти, вирішують у межах своїх повноважень питання навчально-виховної, науково-дослідної, методичної, економічної і фінансово-господарської діяльності закладів освіти.

У новій редакції Закону знайшло місце нове положення про важливість *державних стандартів освіти*, які є основою оцінки освітнього та освітньо-кваліфікаційного рівня і затверджуються Кабінетом Міністрів України. Вони підлягають перегляду та

перезатвердженню не раніше як один раз на 10 років. На основі таких стандартів здійснюється ліцензування, інспектування, атестація та акредитація закладів освіти.

У законі про загальну середню освіту відзначено, що **державний стандарт загальної середньої освіти** – це зведення норм і положень, які визначають державні вимоги до освіченості учнів і випускників шкіл на рівні початкової, базової і повної загальної середньої освіти та гарантії держави у її досягненні.

Структура Державного стандарту загальної середньої освіти:

- базовий навчальний *план* загальноосвітніх навчальних закладів;
- загальна характеристика інваріантної та варіативної складових змісту загальної середньої освіти;
- державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів (вихованців).

Запитання і завдання для самостійної роботи.

1. З чого складається система освіти?
2. Охарактеризуйте основні принципи освіти в Україні.
3. Назвіть основні елементи структури освіти в Україні.
4. Обґрунтуйте доцільність обов'язкової загальної середньої освіти для молоді.
5. Розкрийте особливості різних типів навчальних закладів, що дають середню освіту.
6. Назвіть державні органи управління освітою та органи громадського самоврядування в освіті.
7. Опишіть повноваження Міністерства освіти і науки України та місцевих органів освіти і науки.

Література для самоосвіти:

1. Галузинський В.М., Євтух М.Б. Педагогіка: теорія та історія. – К.: Вища школа, 1995. – С.27-36.
2. Закон України “Про освіту” // Право України. – 1996. -№7. – С.68-84.
3. Закон України „ Про загальну середню освіту”// Освіта України. – 1999.– № 25.– С.5-8.
4. Національна доктрина розвитку освіти // Освіта України.– 2002.– 24 квітня-1 травн

ТЕМА 4. МЕТОДИЧНА РОБОТА В ШКОЛІ

ПЛАН

1. Педагогічні основи методичної роботи в школі.
2. Втілення досягнень педагогічної науки в шкільну практику.

1. Методична робота – це робота над підвищенням рівня професіоналізму вчителя, її основними **завданнями** є: підвищення науково-методичного рівня педагогічної діяльності; ознайомлення з досягненнями психолого-педагогічних наук; вивчення і творче освоєння вчителями передового педагогічного досвіду; оволодіння новими технологіями навчання і виховання; постійне вдосконалення навичок самостійної роботи вчителя, надання йому кваліфікованої допомоги у питаннях теорії і практичної діяльності.

Основний **зміст** методичної роботи:

- вивчення державних документів з питань освіти і виховання, урядових постанов, міністерських інструкцій, шляхів розвитку української національної школи;
- поглиблення теоретичних знань з фаху, психолого-педагогічних знань, філософської, економічної та загальної культури;
- вивчення й аналіз навчальних планів, програм, підручників, методичних рекомендацій щодо організації навчальних занять, факультативів, позакласної та позашкільної роботи;
- систематичне інформування про педагогічні та методичні новини, державні документи;
- втілення в практику наукових досягнень з педагогіки, психології, методики викладання, передового досвіду та педагогічних інновацій;
- аналіз рівня знань, умінь, компетентності та рівня вихованості учнів і на цій основі вироблення шляхів підвищення ефективності навчально-виховного процесу.

Методична робота здійснюється у різних **формах**. Частина з них є *традиційними*, перевіреними багаторічною практикою. Це такі *масові* форми, як лекторії, університети педагогічних знань, опорні школи, школи передового досвіду, педагогічні виставки, конференції, семінари, педагогічні читання, виробничі наради; *групові* форми: відкриті уроки й виховні заходи, взаємовідвідування, методичні об'єднання; *індивідуальні* форми: самоосвіта, стажування, наставництво, індивідуальні консультації. Перебудова роботи школи викликала до життя цілу низку нових *нетрадиційних* форм методичної роботи, і пошук їх триває. З'явилися клуби творчих педагогів. Результати творчої педагогічної діяльності представляються на ярмарках педагогічної творчості, фестивалях педагогічних ідей, у творчих звітах учителів, які атестуються на присвоєння звання. Вчителі діляться досвідом на уроках – панорамах педагогічних інновацій. Активізують педагогічну творчість регіональні та всеукраїнські конкурси "Учитель року". Посилився зв'язок педагогічної практики з наукою. Організуються предметні кафедри, проблемні семінари, творчі наукові дискусії, проводяться консультації з науковцями, спільні дослідження. З'явився новий вид педагогічного новаторства – **авторська школа**. Крім того, є форми роботи, які дозволяють поєднувати методичну роботу з дозвіллям учителів: педагогічні посиденьки, презентація педагогічної новинки, педагогічний портрет творчого колективу тощо.

Систематична методична робота здійснюється у **методичних об'єднаннях**. Вони створюються при наявності трьох і більше вчителів одного фаху або споріднених предметів. У сільській місцевості створюють міжшкільні методичні об'єднання. Основне завдання методичного об'єднання – підвищення теоретичної і методичної підготовки вчителів. Крім предметних методичних об'єднань існують методичні об'єднання вчителів початкових класів, методичні об'єднання класних керівників. Для забезпечення наступності у роботі початкової і основної школи створюють методичне об'єднання вчителів, які працюють у 4-5 класах. Організують методичну роботу, як правило, заступники директора з навчальної та виховної роботи. Центром методичної роботи в школі є **методичний кабінет**, де зосереджується методична література, педагогічна преса, а також матеріали, які характеризують практичну діяльність вчителів: плани, конспекти, методичні розробки, тексти доповідей, матеріали атестацій тощо.

Об'єднання вчителів, які працюють у школах нового типу, в **кафедрах** свідчить про їхнє прагнення на високому рівні займатись не тільки методичною, а й науково-дослідною роботою.

Для розгляду і розв'язання основних методичних питань створюється **педагогічна (методична) рада** – постійно діючий дорадчий колегіальний орган, її головою є директор школи.

До складу її входять усі педагогічні працівники. Педагогічна рада розглядає питання вдосконалення і методичного забезпечення навчально-виховного процесу. Робота планується у довільній формі відповідно до потреб закладу. Кількість засідань визначається доцільністю, але не менше 4-х разів на рік.

Для вирішення термінових питань використовують **нараду при директорі**. Тут розглядається робота педагогічного колективу в цілому чи окремих вчителів, аналізується успішність і поведінка учнів, виконання стандартів освіти тощо. Періодичність таких нарад визначає директор школи. Участь педагогічних працівників у них є обов'язковою.

На **нарадах при заступниках директора** обговорюються проблеми, що стосуються їх адміністративної компетенції. Періодичність проведення цих нарад визначається планом школи.

2. Важливою складовою частиною методичної роботи в школі є втілення досягнень педагогічної науки в шкільну практику. Вчитель у процесі педагогічної діяльності здобуває знання, уміння і навички, які в сукупності складають його *педагогічний досвід*. Досвід усіх учителів називають *масовим*. Але серед них є фахівці, які працюють нестандартно, створюють нові форми, прийоми, методи, засоби навчання і виховання, цілісні навчально-виховні системи і педагогічні технології або творчо і ефективно використовують надбання інших, досягаючи при цьому високих результатів навчання і виховання учнів. Досвід таких учителів прийнято називати **передовим педагогічним досвідом**. Передовий педагогічний досвід характеризується такими показниками, як:

- актуальність досвіду;
- педагогічна новизна в діяльності вчителя;
- висока результативність і ефективність;
- відповідність досягненням сучасної педагогічної науки;
- стабільність;
- можливість творчого використання досвіду іншими педагогами¹.

В залежності від ступеня новизни передовий педагогічний досвід поділяють на:

- *зразковий*: вчитель творчо використовує здобутки інших педагогів;
- *новаторський*: вчитель або раціоналізує окремі прийоми, методи і форми роботи або створює нові навчально-виховні системи, організовує експериментальну роботу.²

Якщо у 70-80-х роках переважало індивідуальне новаторство (В.Ф.Шаталов, С.М.Лисенкова, Є.М.Ільїн, І.П.Іванов та ін.), то зараз творчі пошуки вчителів зосереджуються в авторських школах. **Авторська школа** – оригінальна загальнопедагогічна, дидактична, методична та виховна система, опрацьована з урахуванням надбань психології, педагогіки, вікової фізіології та інших наук, вітчизняного та зарубіжного педагогічного досвіду, яка реалізується під керівництвом чи за участю її автора(авторів) принаймні в одному навчально-виховному закладі.³ Авторська школа – це колектив однодумців, очолюваний лідером – директором. Прикладом може служити Павлиська школа В.Сухомлинського, школа-комплекс № 3 м. Южного Одеської області Гузика М.П. тощо. Часто ці школи у самій назві концентрують основну філософсько-педагогічну ідею, яка живить творчість колективу: Школа діалогу культур, Школа розвитку, Школа розуміння тощо. Авторські школи – експериментальні педагогічні майданчики. Зв'язок колективів авторських шкіл з науковими установами тісний і цілеспрямований. Авторські школи автономні у складанні навчального плану, авторських навчальних програм, розробляють, обґрунтовують і експериментально перевіряють нові педагогічні технології.

Педагогічна технологія – це новий педагогічний інструментарій. Він відбиває прагнення педагогів звести до мінімуму педагогічні експромти в практичній діяльності. У педагогічній технології варто виділити два основні моменти: гарантованість кінцевого результату і проектування майбутнього навчально-виховного процесу. Центральна проблема педагогічної технології – процес цілеутворення, яка розглядається в двох аспектах:

- 1) діагностичного цілеутворення і об'єктивного контролю за результатами;

¹ Передовий педагогічний досвід: теорія і методика /За ред. Л. Л. Момот.-К.: Рад. школа, 1980. – С.32.

² Там же. – С.37-38.

³ Гончаренко С.У. Український педагогічний словник.-К.: Либідь, 1997.-С.14.

2) розвитку особистості в цілому. ¹Педагогічну технологію можна розглядати як особливу впорядковану систему дій на основі суворої обґрунтованості кожного елемента й етапу педагогічного процесу, націленості на кінцевий результат, що об'єктивно діагностується.²

Сьогодні зусилля вчених і передових практиків спрямовані на розробку і впровадження таких педагогічних технологій, які в сукупності з традиційним навчанням істотно збагачують педагогічний процес в цілому. В основі нових технологій – підвищення інтелектуального, духовного, особистісного потенціалу людини.

Необхідність здійснювати особистісно зорієнтований підхід до школярів у педагогічному процесі впливає із принципу гуманізації навчання і виховання. Його реалізація стала можливою завдяки застосуванню **технології особистісно зорієнтованого навчання**. Суть цієї технології – в переході від пояснення до розуміння, від монологу до діалогу, від соціального контролю до розвитку, від управління до самоуправління. Основне завдання педагога – спілкування, взаєморозуміння з учнями, "звільнення" їх для творчості³. В її основі – положення діалогової концепції культури Батхіна-Біблера, яке розглядає діалог як основу людської свідомості. Ключовими словами в характеристиці технології особистісно зорієнтованого навчання є слова: *допомога і підтримка*. Саме вони виражають суть гуманістичної позиції педагога у ставленні до дітей, здатність бачити в дитині людину, яка вчиться, розвивається. Отже, основні риси технології особистісно зорієнтованого навчання: діалогічність, діяльнісно-творчий характер, спрямованість на підтримку індивідуального розвитку дитини, надання їй необхідного простору свободи для прийняття самостійних рішень, творчості, вибору змісту і способів учіння і поведінки.

Пошук технологій, які б допомогли подолати основні вади класно-урочної системи, такі, як інформаційно-відтворювальний характер навчання, суб'єкт-об'єктні стосунки між вчителем і учнями, предметний підхід до побудови змісту освіти, – призвів до створення **модульно-розвивальної технології навчання**. Вона передбачає модульне структурування змісту навчання, підбір інструктивних матеріалів для організації самостійної роботи учнів, здійснення контролю і самоконтролю, і є цілісною системою організації вивчення навчального матеріалу.

На базі вальдорфської педагогіки (Р. Штейнер), яка обґрунтовує доцільність організації навчання методом "епох", досліджень Михайла Щетиніна⁴, де "занурення" практикувалось як ефективна форма організації навчальної діяльності, виникла сучасна технологія **осмислювально-концентрованого навчання**⁵. В основі організації навчання лежить модульно- блоковий підхід: 25-30-хвилинні модулі об'єднуються у блоки (1,5-2 год.). Протягом блоку навчання зосереджується на конкретному матеріалі. Навчальний день містить не більше двох блоків. Решта часу відводиться на дисципліни, які укрупненню не підлягають: фізкультура, музика тощо. Дана технологія зменшує перевантаження учнів і вчителів: розподіл блоку на 30-хвилинні етапи із зміною напрямів і форм діяльності та перервами між ними запобігає розвитку втоми. Необхідність "здати" матеріал наприкінці блоку зумовлює виникнення установки на активне включення учня в навчальну діяльність. Наявність модулів і блоків узагальнення і систематизації знань сприяє повторенню матеріалу, ґрунтовнішому його засвоєнню.

Дедалі більшої популярності набувають **технології групової навчальної діяльності**. Дослідження показують, що застосування групової роботи значно підвищує результативність навчання. Вона є спільною роботою вчителя і учнів. Учитель пропонує завдання, учні шукають шляхи

(або шляхи) виконання завдання. Групова навчальна діяльність, на відміну від фронтальної та індивідуальної, не ізолює учнів один від одного, а навпаки, дозволяє реалізувати природне прагнення до спілкування, взаємодопомоги і співпраці. Учні бувають психологічно набагато простіше звертатись за поясненням до ровесників, ніж до вчителя. Групова діяльність сприяє вихованню гуманних стосунків між ними, самостійності, умінню доводити і відстоювати свої погляди, а також прислуховуватися до думки товаришів, культурі ведення діалогу,

¹ Безпалько В.П. Слагаемые педагогической технологии.- М.: Педагогика, 1989.- С.12-13.

² Там само.- С. 4.

³ Бондаревская Е. В. Гуманистическая парадигма личностно ориентированного образования//Педагогика. – 1997. – №4. – С.15.

⁴ Щетинин М. Н. Объять необъятное. М. : Педагогика, 1986, – С.21-27.

⁵ Зазуліна Л. В. Технологія осмислювально-концентрованого навчання// Освіта і управління. 1998. – №2.- Т. 2. – С.69-74.

відповідальності за результати своєї праці. Це ефективно відбувається в групах, де створено умови доброзичливості, чуйності, володіння учнями формами взаємодопомоги.¹

Життя висунуло запит на виховання творчої особистості, здатної самостійно мислити, генерувати оригінальні ідеї, приймати сміливі, нестандартні рішення. Використання **технології формування творчої особистості** сприятиме розв'язанню цього завдання. Для цього вчителю необхідно навчальний процес організовувати так, щоб у ньому були елементи творчості, які б збуджували інтерес до навчання. Важливу роль у стимуляції в школярів інтересу до навчання відіграє підбір учителем завдань, що потребують творчої переробки, узагальнення, систематизації, формування умінь і навичок порівнювати і комбінувати, аналізувати і шукати аналогію, експериментувати.²

Значна роль у сучасній організації навчального процесу належить **інформаційним технологіям**, які забезпечують комп'ютерну підтримку навчання.

Втілення надбань науки і передової практики у педагогічний процес підвищує ефективність навчання і виховання, сприяє розвитку творчості у педагогічному середовищі, стимулює вчителя до пошуку більш раціональних способів діяльності, до створення власної навчальної системи, до пошуку *нової педагогічної технології*.

Запитання і завдання для самостійної роботи

1. Які мета і завдання методичної роботи в школі?
2. Охарактеризуйте зміст і форми методичної роботи.
3. Під час навчальної практики ознайомтесь із системою методичної роботи в школі.
4. Чим відрізняється передовий педагогічний досвід від масового?
5. З якими педагогічними технологіями ви знайомі?
6. Розробіть модель навчального заняття із застосуванням однієї із нових педагогічних технологій.

Література для самоосвіти

1. Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии. – М.: Педагогика, 1989, – С.3-11.
2. Педагогіка / За ред. М. Д. Ярмаченка. – К.: Вища школа, 1986. -С.519-522.
3. Збірник законодавчих та нормативних актів про освіту. – К., 1994. Вип. 1. – С.41.
4. Педагогічний пошук. – К.: Рад. школа, 1988.
5. Передовий педагогічний досвід: теорія і методика /За ред. Л.Л.Момот. – К. : Рад. школа, 1990. – С.3-40.
6. Щетинин М. П. Объять необъятное. – М.: Педагогика, 1986. -С.21-27.

¹ Освітні технології: Навчально-методичний посібник / О.М.Пехота, А.З.Кіктенко, О.М.Любарська та ін.; За заг. Ред О.М.Пехоти.– К.: А.С.К.,2001.– 256 с.– С.75.

² Там само .– С.120-121.